

81.411.4

Д-69

С.І. ДОРОШЕНКО

ГРАМАТИЧНА
СТИЛІСТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

С. І. ДОРОШЕНКО

ГРАМАТИЧНА СТИЛІСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПОСІБНИК ДЛЯ УЧНІВ

14585 - 24/11/04

12520	2/11
13520	4/11
2855	26/10/92
1888	4/18
28365	26/10/92
2053	3/11
G/KM	4/22/08

Підприємство з виготовлення паперової продукції

12520	2/11	3654	16.10.92
13520	4/11		
1716	3/11		
2658	2/11	89370	16.10.92
8599	26.10.91		
7554	3/11		
22	3/11		

1109675

2012

Государство им.
М. Горького Библиотека
им. А. М. Горького
г. Ворошиловград

КИЇВ «РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
1985

81.2УК—7
Д69

Рекомендовано управлінням шкіл Міністерства освіти УРСР

ДОРОШЕНКО С. И. Грамматическая стилистика украинского языка: Пособие для учащихся.— К.: Рад. шк., 1985.— 200 с.— На укр. яз.— 25 к. 15 000 экз.

В пособии содержатся основные сведения о стилистических средствах современного украинского литературного языка и дана система упражнений для факультативных занятий по украинскому языку в 9—10 классах. Материал пособия может быть использован на уроках по развитию речи учащихся.

Предназначается для учащихся старших классов, учителей-словесников общеобразовательной школы.

Рукописі рецензували: доктор філологічних наук, професор В. І. Кононенко, кандидат філологічних наук, доцент О. Д. Очеретний, учитель-методист СШ №32 м. Києва Н. Д. Коваленко.

ОУНБ им. Горького

1109675

4306020200—306
Д М210(04)—85 171—85

© Видавництво «Радянська школа», 1985

ВСТУП

§ 1. МОВА — ЖИТТЯ ДУХОВНОГО ОСНОВА

«Мова є найважливіший засіб людського спілкування» — ці лєнінські слова стали класичним визначенням ролі і значення мови в житті суспільства. Вона існує і використовується для взаєморозуміння людей у процесі виробництва, пізнання світу, в повсякденному житті. Без мови ми не мислимо свого існування. Без неї не уявляється життя і розвиток суспільства. Це твердження не порушується можливістю передавати інформацію, наказ, рекомендацію за допомогою світлових чи звукових сигналів, жестів чи знаків. Однак вони не йдуть ні в яке порівняння з мовою, де не лише інформується про якийсь факт дійсності, а й відтворюється ставлення мовця до висловлюваного, оцінка повідомлюваного, його настрій. Зрозуміло, що ні жести, ні знаки, ні сигнали не в змозі відтворити всієї різноманітності логічного мислення, всієї гами людських почуттів. Вони виконують допоміжну роль у стосунках між людьми, а їх зміст встановлюється за допомогою мови. Справді, дорожні знаки чи жести, математичні символи чи морська сигналізація стають зрозумілими лише завдяки їх «перекладу». Згадайте, що робить водій машини, побачивши дорожній знак — синій трикутник із зображенням дітей, які біжать? Він зменшує швидкість, бо зображене на знакові він «перекладає» так: *Обережно — діти!* Подібних прикладів багато. І вони переконують у тому, що без мови, без словесного оформлення повідомлень люди не можуть порозумітись: мова — найважливіший засіб передачі думок, виразу почуттів, емоцій.

Безмежне поле суспільної діяльності людей, різні ділянки їх виробничої, технічної, наукової чи іншої роботи, але в усіх сферах досягають взаєморозуміння за допомогою мови. Звіден стає зрозумілою справедливість слів про те, що без мови немає суспільства. За своєю природою мова — суспільне явище. Супроводжуючи життя людей, вона дбайливо збирає й зберігає в собі все, чого досягло людство. Пригадайте, як М. Рильський сказав про мову:

*Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих,— рідна мова,
Вишневих ніжність пелюстків,
Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.*

Як влучно, як точно визначено: мова — основа духовного життя. Так, вона — народне добро, багатство народу, його історія і сучасне.

Вона з'єднує вчорашні, сьогоднішні й завтрашні покоління в єдине ціле — народ. Естафету людського розуму й досягнутих трудових здобутків люди передають один одному через мову. Не випадково тому народ так високо цінує і любить свою мову, піклується про її чистоту й образність.

У культурі мовлення, як у дзеркалі, відбиваються якість і чіткість мислення. Як це важливо в епоху високого злету науки, техніки, культури, усі добре знають. Хіба інженерові чи технікові не треба зрозуміло, точно і дохідливо передавати свої думки товаришам по роботі? Безперечно, потрібно. А хто може заперечити, що від чіткості, яскравості усного виступу значною мірою залежить успіх оратора? Сподіваємося, що ніхто, оскільки відомо, який великий емоційний вплив на слухачів справляє ефективне застосування мовних засобів і в доведенні своїх поглядів, і у вираженні свого ставлення до того, про що мовиться. Досягається ж це високим рівнем володіння всім арсеналом мовних засобів — словами, фразеологізмами, різною будовою речень. Цим і пояснюється прагнення досконало володіти багатством рідної мови. Від ступеня знання мови, уміння нею користуватися в усіх ділянках багатоманітного суспільного життя залежить загальна культура людини, а значить і її місце в житті.

Однак, говорячи про мову як важливий засіб культурного розвитку, не слід випускати з поля зору того, що мова — це і знаряддя комуністичного виховання, зброя ідеологічної боротьби. Тим-то й ясно стає, чому в нашій країні такі високі вимоги пред'являються до культури мовлення, адже в культурі мовлення виявляється особистість людини: її духовне обличчя і громадянська позиція.

Відомий радянський письменник К. Паустовський підкреслював, що людина, байдужа до рідної мови, шкідлива, бо нехтування мовою витікає з байдужого ставлення до минулого, теперішнього, майбутнього народу. Така лю-

дина, ми переконані, не може бути справжнім патріотом, адже любов до Батьківщини починається із закоханості в рідний край, з дбайливого ставлення до мови — духовного надбання свого народу. Не випадково у нашій країні так багато уваги приділяється прищепленню радянським людям високої культури усного і писемного мовлення.

В «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи» накреслені перспективи формування нової людини — високоосвіченого, культурного будівника майбутнього комуністичного суспільства. Комуністична партія і Радянський уряд по-батьківському піклуються про розвиток радянської школи, про здійснення конституційної вимоги — забезпечити обов'язкову загальну середню освіту юнаків і дівчат. Для них немає більш сприятливих умов, ніж ті, які їм створює школа. Не буде і кращої пори, аніж шкільні роки, коли вони засвоюють норми літературної мови, тієї мови, яка допомагає їм оволодівати знаннями, яка сприятиме їх духовному змузненню, яка готує їх до змістовного самостійного життя.

Поглибленню знань з рідної мови допоможе робота над опануванням граматичною стилістикою.

1. Написіть повідомлення для виголошення на засіданні лінгвістичного гуртка або виступу перед однокласниками на тему «Як парость вищорадіної лози, плекайте мову» (М. Рильський) за таким планом:

1. Мова — суспільне явище:

а) вона виникла і живе разом з суспільством, служить для задоволення потреб спілкування людей в процесі їх виробничої діяльності;

б) вона змінюється в нерозривному зв'язку з розвитком людського мислення в процесі суспільної праці.

2. Мова — дорогоцінний скарб народу: у мові відбита історія його життя, боротьби і сподівань.

3. Піклування про культуру мовлення — це боротьба за загальну культуру людини.

4. Оволодіння стилістичними нормами мови — важлива умова підвищення рівня усного і писемного мовлення людей.

При написанні повідомлення чи виступу користуйтеся наведеними нижче визначеннями класиків марксизму-ленінізму про суспільну сутність мови, її зв'язок з мисленням, висловлюваннями державних діячів, учених, письменників. Можна посилатися, згадувати чи цитувати думки про мову інших видатних осіб минулого і сучасності. Рекомендуємо користуватися даними про стилістику, стилі мовлення, що містяться в підручнику з української мови для 8 класу.

Звукова мова виникла з «потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми»; «Мова така ж давня, як і свідомість»; «Мова є безпосередня дійсність думки». (К. Маркс і Ф. Енгельс.) «Російську мову ми псуємо. Іншомовні слова вживаємо без потреби. Вживаємо їх неправильно. Чи не пора оголосити війну каліченню російської мови?» (В. І. Ленін.) «Покоління народу проходять одне за одним, але наслідки життя кожного покоління лишаються в мові — в спадщину нащадкам. До скарбниці рідного слова складає одне покоління за другим плоди глибоких сердечних порухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, — одне слово, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові». (К. Ушинський.) «Немає такої сфери суспільної діяльності, де б не вимагалось добре знання мови». (М. Калінін.) «Справжня краса мови, що діє, як сила, створюється точністю, виразністю, звучністю слів, які оформлюють картини, характери, ідеї книги». (М. Горький.) «Мова — це коштовний скарб, набутий віками нашим народом, його невичерпне духовне багатство. В той же час це й наша зброя в ідейній боротьбі, що постійно точиться між двома світами.

Дбаймо, щоб ця зброя завжди була гострою і гнучкою, як шабля, і ясною, як сонце». (Петро Панч.) «Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури». (В. Сухомлинський.)

При написанні повідомлення орієнтуйтеся на те, що воно триватиме 15—20 хвилин. Написане бажано не читати перед аудиторією слово в слово. Лише при цитуванні можна звертатися до тексту. Обговорення тексту повідомлення провести на одному із наступних занять.

2. Відредагуйте речення (зверніть увагу на виправлення у виділених словах). Доведіть необхідність цих виправлень.

1. Ці слова він говорив з очима, повними сліз. 2. Перші твори Головка були широко поширені серед народних мас. 3. Показуючи тяжке життя, Панас Мирний показує, що є причиною поневірянь і тяжкого життя. 4. Роман «Бур'ян» — знаменитий етап у творчості А. Головка. 5. Брат ознайомив мене зі своїм однокласником. 6. Леся Українка посідає велике значення в українській літературі. 7. Необхідно провести бесіду з батьками про те, яку важливу справу має для учня додержання режиму дня. 8. Треба прийняти рішучі міри до прогульників і тих, хто

занімається на заняття. 9. Такі конференції проводяться щорічно, у тому числі і в нашій школі. 10. У любий час Кречет готовий прийти на допомогу потерпілому.

§ 2. ЩО ТАКЕ ГРАМАТИЧНА СТИЛІСТИКА

Щоб зрозуміти завдання цієї навчальної дисципліни, задаймо, що таке грамати́ка і що таке стилі́стика. Грамати́ка як наука розв'язує широке коло питань. У ній розглядається те, як змінюються слова завдяки відповідним елементам мови — префіксам, суфіксам, закінченням, як слова поєднуються в словосполучення і речення. Образно кажучи, грамати́ка розкриває механі́зм зміни слів і їх поєднання в речення. Однак вона не дає жодних рекомендацій щодо того, де, у яких життєвих ситуаціях слід користуватися тими чи іншими мовними одиницями, які слова, фразеологізми, речення більш доречні, наприклад, у викладі наукових доведень, а які — у публіцистичному виступі чи офіційному документі. Відомо ж бо, що сфери використання мови різні.

Різновидами мовленнєвої діяльності людини є усне і писемне мовлення, монологічне й діалогічне, масове й особисте. Відповідно до цього існують і своєрідні мовні ресурси. Ще О. С. Пушкін на запитання: «Чи може писемна мова бути подібна розмовній?» — відповідав: «Ні, так само як і розмовна ніколи не може бути подібна писемній». І це справді так. Прослідкуйте за розмовним мовленням і ви помітите, що у повсякденному усному спілкуванні ми майже не користуємося реченнями з дієприслівниковими зворотами. Виявляється, вони становлять ознаку писемного, або точніше, — книжного мовлення. Щоправда, речення з дієприслівниковими зворотами нам не раз доводиться чути у мовленні лекторів, що виступають перед слухачами, і в мовленні вчителів, які ведуть уроки, дикторів радіо і телебачення. Але ж виступи лекторів, учителів, дикторів — не розмовне мовлення. Для читання лекцій, проведення уроків застосовуються такі слова і така будова речень, які відповідають вимогам стрункого, послідовного, дохідливого викладу, що становить ознаку писемного або книжного мовлення, хоч форма їх передачі усна.

Відмінні також засоби оформлення думок в діалогічному й монологічному мовленні. Діалогічне мовлення — це розмова віч-на-віч, коли жести, міміка та й сама ситуація ведення бесіди допомагають порозумінню. Звідси й пропуски слів, фраз, а то й цілих речень. Уявімо: нам

необхідно їхати до вокзалу. До тролейбусної зупинки підходять різні номери тролейбусів. Які з них ідуть на вокзал, ми не знаємо. Як дізнатися про маршрут тролейбуса? Підходимо до пасажирів, питаємо:

— На вокзал?

У відповідь одержуємо:

— На вокзал.

Порозуміння відбулося завдяки двом словам, оформленим у вигляді питального і розповідного речень, у яких не було ні підмета, ні присудка. Що ж допомогло пасажирам зрозуміти запитання і дати на нього правильну відповідь? Ситуація.

Монологічне мовлення, що є сферою писемного спілкування, не таке. Його становлять наукові і газетні статті, підручники і рецензії на книги, художні твори й офіційні документи. Монологічним мовленням є також і всі твори, які пишуть учні за завданням учителя: на вільні й літературні теми, описи природи й роздуми, листи й ділові папери. Вони читаються без присутності того, хто написав. Значить, запитати про незрозуміле ні в кого. Тому думки в статті чи прозовому творі, рецензії чи офіційно-діловому листі треба оформляти дохідливо, слідкуючи за повнотою і логікою викладу.

Ця загальна настанова писемного мовлення — писати зрозуміло — конкретизується не менш важливою вимогою — враховувати те, який задум на письмі реалізує мовець. Від того, що саме він хоче написати: листа приятелю чи офіційну заяву, статтю до газети чи художній твір, залежатиме відбір мовних одиниць — слів, речень, тобто того, що визначає стиль мовлення. Так, приміром, мовець ставить за мету написати художній твір. Відповідно до вимог художньої літератури як однієї з форм пізнання світу він добирає образні мовні засоби, які надають художньому твору виразової сили, емоційності. Слова і речення в художньому творі — фарби. Це зумовлює широке використання в творі метафор і порівнянь, епітетів і антитез.

Інший підхід до добору слів, їх форм і речень при написанні наукових статей, книг, підручників. Їх створення вимагає наукової доказовості, яка потребує не експресивно забарвлених слів, а термінів, що передають чітко окреслені, науково обґрунтовані поняття. Логіка наукової доказовості втілюється, як правило, в двоскладні речення, які відтворюють різні відношення між предметами думки, явищами оточуючої дійсності.

Отже, кожна ділянка суспільного життя потребує застосування неоднакових засобів мовлення. Які саме одиниці мови найкраще підходять до тієї чи іншої ситуації мовлення, визначає стилістика — наука про найбільш ефективні форми вираження думки і почуття, про виразові засоби мови, про найбільш доцільний добір мовних одиниць у певних сферах спілкування.

Граматична стилістика ставить своїм завданням — з'ясувати, які засоби морфології і синтаксису використовуються в різних ситуаціях мовлення і які з них найбільш доцільно вживати для реалізації задуму, для розкриття теми розмови.

У посібнику розглядаються також стилістичні властивості словотвору.

3. Слухаючи диктора радіо, ми не задумуємося над тим, як досягається зрозумілість прочитаного тексту. Тим часом матеріали, що передаються по радіо, піддаються детальному редагуванню так, щоб вони легко сприймалися на слух. Професор Д. Х. Баранник наводить приклади переробки текстів для радіо. Розгляньмо їх.

Перший варіант

У практиці насінницьких господарств ще немало випадків порушення встановлених розмірів просторової ізоляції від інших посівів кукурудзи. Після розміщення ділянок гібридизації, яке проводиться до початку сівби, має місце пересів кукурудзою озимини, що загинула, виділення ділянок під городи для колгоспників, робітників радгоспів, службовців.

Другий варіант

У практиці насінницьких господарств ще нерідко порушуються встановлені розміри просторової ізоляції насінників від інших посівів кукурудзи. Часом буває так: пересівають озимину кукурудзою і зовсім не звважають на те, що поруч розміщена ділянка гібридизації. Трапляються випадки, коли неподалік від цієї ділянки нарізають городи колгоспникам і службовцям. Де вже тут чекати чистого гібридного насіння!

Звірявши тексти, переконуємося, що за змістом вони однакові, але різні за кількістю і будовою речень. У чому причина змін? Можливо, у першому варіанті є порушення синтаксичних норм? Ні, аналіз показує, що речення побудовані правильно. Але ж цей текст зазнав змін. Зверніть увагу на кількість речень у другому варіанті. А тепер подивимось, яким змінам піддалися речення першого варіанта. Чим пояснити перебудову першого речення? Щоб відповісти на це запитання, спробуємо проаналізувати, чи не *ріже вухо* нанизування форм родового відмінка: *випадків порушення розмірів ізоляції насінників*. А тепер порів-

няйте його з переробленим варіантом. Чим пояснити перетворення другого речення першого варіанта на три синтаксичних конструкції? Чи виправдано виділення в окремі речення інформації про вирощення гібридної кукурудзи і про нарізання ділянок колгоспникам та службовцям? Чи сприяло це кращому сприйманню тексту на слух? Подумайте, чи не привертає уваги слухачів використання таких зворотів, як *часом буває так, трапляються випадки*. Вони, мабуть, пожвавлюють виклад, націлюють на подальше сприймання інформації. Динаміку передачі думок створює також речення, яке завершує матеріал: *Де вже тут чекати чистого гібридного насіння!*

Зробіть обгрунтований висновок, чи виправдані зміни тексту, який розрахований для передачі по радіо.

4. Виконання попереднього завдання показало, що синтаксично правильно побудовані речення потребують стилістичної обробки, якщо вони не відповідають ситуації мовлення. Справді, важко сприймати на слух громіздкі речення і тоді, коли вони виголошені по радіо, і тоді, коли їх промовляють лектори. Тому слід дотримуватися вимоги — прагнути до чіткого, точного і лаконічного викладу. Стилiстична обробка тексту полягає в доборі найбільш ефективних форм викладу відповідно до завдань, які ставляться до написаного чи виголошеного тексту.

Порівняйте тексти виступу агронома по радіо до редагування й після обробки.

Перший варіант

У колгоспах і радгоспах нашої області однією з провідних сільськогосподарських культур і надалі залишається кукурудза. Від того, які врожаї зерна та снісної маси дає кукурудза, в значній мірі залежить виконання зобов'язань трудівників села по збору зерна, по створенню запасів кормів для худоби та по виробництву продукції тваринництва.

Серед заходів, які забезпечують значне підвищення врожайності кукурудзи, одними з найважливіших є правильний добір пристосованих до місцевих умов гібридів і сортів, використання для сівби високоякісного насіння першого покоління випробуваних і

Другий варіант

Можна сказати без перебільшення, що головною кормовою культурою в нашій області й надалі залишається кукурудза. Спеціалісти в колгоспах підрахували, що тільки вона може повністю забезпечити соковитими кормами громадську худобу. Звичайно, останнім часом незаслужено витіснили з сівозмін багаторічні та однорічні трави. Цього року значно розширені площі під трави. І все ж кукурудза залишається однією з основних кормових культур. Отже, варто поговорити про цю культуру докладніше.

районованих в області високоврожайних гібридів. Сівба гібридним насінням визначена однією з головних умов додержання високих урожаїв цієї культури.

Які зміни в синтаксичній будові речень ви помітили? Речення стали коротшими чи довгими? Що ці зміни дали для сприйняття тексту? Специфіку якого мовлення — усного чи писемного — надали введені у відредагований текст звороти *можна сказати, варто поговорити*?

Ви помітили, що в остаточний варіант введено зауваження щодо багаторічних і однорічних трав. Як ви гадаєте, чим зумовлене таке доповнення тексту?

5. Перегляньте текст підготовленого вами повідомлення на тему «Як парость виноградної лози, плекайте мову» під кутом зору того, чи все в ньому стилістично відповідає усному виступу і чи все сприймається без посиленого напруження уваги. Прослідкуйте також за тим, щоб не було повторень одних і тих же слів (*сказати, робити, показати*), однотипно побудованих речень. Які зміни в синтаксичному і лексичному оформленні написаного слід внести, щоб воно легше сприймалося на слух?

§ 3. ЗАВДАННЯ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗАНЯТЬ З ГРАМАТИЧНОЇ СТИЛІСТИКИ

Сформульовані у попередньому параграфі завдання граматичної стилістики визначають вимоги до факультативних занять, точніше сказати — вказують напрямки в опрацюванні стилістичних ознак граматики. Їх два.

Перший — ознайомити з виразовими, емоційно-експресивними можливостями морфологічних і синтаксичних засобів, їх приналежністю до певної сфери мовленнєвої діяльності людей, а також показати стилістичну роль, яку ці мовні одиниці виконують у різних функціональних стилях: офіційно-діловому, науковому, публіцистичному, художньому, розмовному. Тільки-но було вжито сполучення емоційно-експресивні засоби. Воно буде неодноразово використовуватись у нашій книзі. Як його слід розуміти? Що означає слово *засіб*, ми знаємо. Це — те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі. Під стилістичними засобами ми розуміємо всі мовні одиниці, які використовуються мовцями для задоволення потреб спілкування.

Щоб пояснити складне слово *емоційно-експресивний*, розглянемо окремо кожен його компонент. Слово *емоційний* має значення *викликаний емоціями; той, що виявляє емоції*, тобто проявляє душевні переживання, почуття гні-

ву, печалі, радості. Слів таких у мові — безліч. Друге слово *експресивний* слід розуміти як *виразний, наділений експресією*, тобто наділений підкресленим виявом почуттів, переживань. Його вживають на позначення мовних одиниць (слів, словосполучень, речень), що оцінюють предмет, явище, посилюють вплив на думки і почуття читачів чи слухачів. Засоби вираження експресії в мові різноманітні. Наприклад, щоб вплинути на сприймання, ми повторюємо слова або відносимо слово в кінець речення чи на початок, наголошуючи його.

Експресивне тісно пов'язане з емоційним, а емоційне невідривне від інтелектуального. Емоційне й експресивне надають мовленню схвильованості, динаміки, переконливості, забезпечують яскравий виклад думок. Тому в стилістиці прийнято вживати єдиний термін емоційно-експресивні засоби.

Як і в словниковому складі, серед граматичних одиниць (форм слів, словосполучень, речень) виділяються стилістично-нейтральні і стилістично-забарвлені елементи. Вони протиставляються за двома ознаками: 1) за наявністю чи відсутністю у них стилістичних відтінків і 2) за поширеністю їх в усіх стилях чи лише в окремих з них.

Стилістично нейтральні мовні елементи — це форми слів і синтаксичні конструкції, що вживаються в усіх сферах мовленнєвої діяльності людини і позбавлені будь-яких додаткових стилістичних ознак. Вони вводяться в усі стилі мовлення.

Стилістично забарвленими вважаються такі мовні елементи, яким властиві певні емоційно-експресивні відтінки або вживання яких пов'язується з певним стилем мовлення. У мові виділяються мовні одиниці, які разом з називанням предметів, явищ, ознак, дій несуть у собі додаткові, стилістичні емоційно-експресивні відтінки, зокрема: урочистість, піднесеність (*восторжествувати*), зменшеність, пестливість (*Петрик*), інтимність, ласкавість (*дідусь*), згрубілість, зневажливість (*базіка*). Їх можна згрупувати як протиставлені одиниці. Так, ознакам урочистості, піднесеності протиставляються риси зниженості, буденності. Протилежними до ознак зменшеності і пестливості виступають відтінки згрубілості, зневажливості. Рисам інтимності, ласкавості протистоять відтінки офіційності, холодності; жарту і гумору — сатири і сарказму. Засобами їх вираження є суфікси і префікси, відмінкові форми слів, різні типи речень і способи їх конструювання.

Поділ мовних одиниць на стилістично забарвлені і сти-

лістично нейтральні зумовлює наявність морфологічних і синтаксичних синонімів. Які вони, подивимось на прикладах. При звертанні до когось припустимо вживати і форму називного відмінка, і кличну форму. Можна написати і усно звернутися так: *Шановний Іван Васильович* і так: *Шановний Іване Васильовичу*. Ці форми — синоніми. Але стилістично не тотожні. Клична форма несе в собі відтінок інтимності. А оскільки це так, то вона не може бути віднесена до стилістично нейтральних граматичних одиниць. Клична форма — стилістичний синонім.

Стилістичне забарвлення на мовні одиниці накладає також сфера їх вживання, зокрема використання слів, речень у розмовному, повсякденному і писемному мовленні. Це й дає можливість поділити всі стилістично забарвлені засоби на розмовні і книжні. Слова-речення типу *так, ні, гаразд, авжеж* становлять зразок розмовно- побутового вжитку. І ось чому. Вони властиві діалогічному усно-розмовному мовленню. Речення з дієприслівниковими зворотами є типово книжною стилістичною конструкцією.

Грамматична побудова української мови, як і будь-якої іншої, не така багата на виразові засоби, як словниковий склад. Проте в ній, як було показано, існують синоніми — морфологічні і синтаксичні. Вони так само різноманітні, як і синоніми словникові. Їх синонімічні гнізда можуть включати не дві, а й більше граматичних одиниць. Але важливо при цьому пам'ятати, що кожен з них має стилістичне забарвлення, передає своєрідні відтінки чи відзначається певною сферою використання. Як ілюстрацію наведемо хоч би такий ряд форм: *сідай — сидіти! — сядь-но*. Справді, крім літературної загальностильової форми *сідай*, до синтаксичного ряду увійшли форми *сидіти!* і *сядь-но*, вживані в розмовному мовленні: перший з відтінком категоричності, другий — пом'якшеного наказу. Неоднотипними за додатковим стилістичним наповненням є також речення синонімічного ряду: *Треба повідчиняти вікна* і *Повідчиняти вікна*, які розрізняються за характером вираження категоричності. Друге звучить більш категорично, ніж перше. f

Грамматичні форми, як і слова, здатні використовуватися з переносним значенням. Ця їх властивість надає реченням виразності, гнучкості. Згадаймо: ми іноді говоримо *Я пішов*, коли тільки-но збираємося здійснити дію. Розгляньмо ситуацію. Ми одягнені і за хвилину покинемо приміщення. Про свій намір можна інформувати присутніх словами *Зараз піду на роботу*. Але повідомлення про

те, що найближчим часом здійсниться, ми передаємо формою минулого часу — *пішов*. Замість майбутнього вжито форму минулого часу. Вона використана в переносному значенні з метою категоричного ствердження того, що дія почнеться одразу ж після повідомлення про неї.

Наявність синонімів і властивість форм слів і речень функціонувати в переносному значенні становлять стилістичні засоби граматики української мови. Вони вводяться в текст з різною стилістичною метою в різних ситуаціях мовлення. Відомості про стилістичні можливості граматичних засобів української мови дає факультативний курс граматичної стилістики. Отже, перший напрямок занять — ознайомлення з виразовими засобами морфології і синтаксису української мови. Другий напрямок — набуття практичних навичок у використанні засобів граматичної стилістики в певних ситуаціях мовлення.

Немає потреби говорити, що вміння стилістично правильно оформляти думки не дається саме по собі. Його треба формувати копіткою, вдумливою, усвідомленою роботою над текстом, над тим, щоб він відповідав одному з стилів мовлення — науковому, публіцистичному, художньому, офіційно-діловому. Що таке текст з погляду стилістики і які його ознаки, розглянемо у наступному параграфі.

6. Дайте стилістичну характеристику твору старшокласниці:

а) Чи відповідає стиль викладу заголовку твору? З-поміж іншого зверніть увагу на те, що слова заголовка *пам'ятний день* знаходять підтвердження у тексті: *запам'ятала цей день, залишився в моїй пам'яті*. Прийнято дотримуватись вимоги: оціночні слова заголовка повинні бути повторені або обгрунтовані в тексті твору. Якщо, наприклад, відзив на книгу названо «Потрібна книга», то в його тексті не тільки треба довести, що книга потрібна, а й ввести у виклад слово *потрібна* чи *необхідна*.

б) Яку стилістичну функцію виконують речення *Щасливий день! Київ, оперний театр?*

в) Чому в одному випадку автор твору співачку називає *Валею*, а в іншому *Валентиною*?

г) Як вмотивувати саме такий поділ тексту на абзаци?

д) Проаналізуйте, як типи речень впливають на стилістичну досконалість викладу.

е) Поясніть, яку стилістичну функцію виконують слова *працювали, виступали, співали* у поєднанні з іменниками *митці, артисти*.

є) Чи є в тексті синоніми до слова *опера*?

ПАМ'ЯТНИЙ ДЕНЬ МОЇХ КАНІКУЛ.

Щасливий день! Він запам'ятався мені на все життя. Під час канікул мені довелося побувати в оперному театрі. До цього я слухала опери по радіо, телебаченню. Тому

відвідання столичного театру опери і балету було для мене справжнім святом.

Київ. Оперний театр. Фойє. Зал. Усе незвичне.

Незвичайна й історія театру. Тут працювали і працюють уславлені українські митці. На його сцені виступали видатні артисти Радянського Союзу і зарубіжних країн. Важко перелічити всіх, кого добрим словом згадують у цьому театрі. Неможливо в кількох словах передати історію театру. Вона захоплююча.

Розповідь про свої враження від вистави, на якій мені пощастило бути. Ішла опера видатного російського композитора Петра Ілліча Чайковського «Євгеній Онегін». Це був не звичайний спектакль, а творчий звіт заслуженої артистки Валентини Іванової. Вона співала партію Тетяни.

Цікава біографія співачки. У дитинстві захоплювалась піснюю. Спочатку засвоїла увесь материн репертуар народних пісень. Потім у заводській студії поповнювала запас вокальних творів. На одному з вечорів художньої самодіяльності вона привернула увагу спеціалістів своїм чудовим голосом. Йї запропонували вступити до консерваторії. І коли студентка консерваторії Валя Іванова співала в академічних концертах, зал завжди був переповнений. З незмінним успіхом актриса виступає і тепер.

«Євгеній Онегін» — наймелодійніша опера світового оперного репертуару. Багато арій з цієї опери стали популярними. З великою насолодою я дивилася на прекрасну гру акторів, відчуваючи на собі вплив чарівної музики і необмежені її можливості у переданні людських почуттів.

Є театр дій і слів, це — драматичний театр. Ми до нього звикаємо з ранніх років. Нас приваблюють декорація і незвичайні події — спочатку в казках, а потім — у життєвих ситуаціях. Але є і театр музики. Тут менше вражає художнє оформлення, і говорять тут незвично: співають. Усе умовно. У житті так не буває. Можна сказати: неприродно, але цікаво. Мабуть, тому, що полонить музика.

Саме таким незвичним, але захоплюючим запам'ятала я цей день. Залишився він у моїй пам'яті як спомин про справжнє музичне мистецтво. Вірю, що це не останній такий день у моєму житті.

§ 4. ТЕКСТ. ЙОГО РОЛЬ У СТИЛІСТИЧНОМУ ОФОРМЛЕННІ ТВОРУ

Текст — літературно опрацьоване письмове чи усне повідомлення, яке складається з ланцюга речень-висловлювань, об'єднаних в єдине ціле задумом, ідеєю. У тексті виявляються особливості певного стилю — художнього чи офіційно-ділового, наукового чи публіцистичного або розмовного. Текст визначає стилістичну спрямованість твору: задушевну ліричність чи урочистість, піднесеність; публіцистичну пристрастність чи офіційність, холодність. У тексті все повинно бути підпорядковане якнайвлучнішому відтворенню задуму, ідеї. Мета, яку ставить перед собою мовець, диктує добір мовних засобів. М. Рильський писав:

*Слова повинні бути покірні
Чуттям і помислам твоїм.*

Саме в тексті виявляються стилістичні неточності: невмотивоване використання слів, тобто введення в твір мовних елементів, що не відповідають стилістичній тональності твору. Пояснимо це на прикладі.

Учні одержали завдання написати твір на тему «У житті є завжди місце подвигу». Його основу мав скласти відомий факт про героїчний вчинок стюардеси Надії Курченко, яка загинула у нерівному поєдинку із бандитами, що воліли змінити курс літака. І назва твору, і факт, який слід було покласти в основу опису, вказують на те, що виклад має бути серйозним, художньо піднесеним. Чи всі дев'ятикласники справились з цим завданням? Щоб відповісти на це запитання, звернемось до кількох фраз твору, написаного одним з дев'ятикласників. Читаємо: *У світло-синьому небі пливе сріблястий літак. Рівномірно гудуть мотори. У кабіні тихо. Пасажири давно вже всілись на своїх місцях. Хто читав газету, хто розпитував про час прибуття літака у веселої, життєрадісної стюардеси, а де хто просто куняв.* Перші два речення справляють позитивне враження намаганням образно відтворити події. Розповідь про подвиг стюардеси автор уривку починає художньо: *У світло-синьому небі пливе сріблястий літак.* Раптом у художній виклад необгрунтовано введено розмовні слова *всілись* і *куняв*. Вживання цих слів у такому тексті стилістично невиправдане. Названі слова функціонують у мові з негативним відтінком. Тому вони звучать дисонансом у художньому зображенні названої вище жит-

тєвої ситуації. Значить, автор цього твору не справився із завданням учителя.

Сказане про твір дев'ятикласника не означає, що взагалі не припускається перенесення елементів одного стилю до іншого. Це можливо, але при одній умові: якщо потрібно для задуму і стилістично обгрунтовано.

Згадайте усмішку Остапа Вишні «Зенітка». У розповідь про побутові речі, одяг автор вводить військові терміни, називаючи ними предмети домашнього господарства, замінюючи ними загальнозживані слова. Таке незвичне використання військових термінів сприймається як прийом комічного. Остап Вишня так пояснював успіх усмішки:

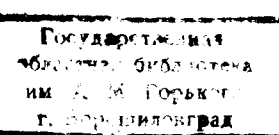
Дідів, що попадали з кислиці, я прозвав льотчиками.

Такі контрасти: зенітка й вила, ціла військова муштра з одного боку і баба Лукерка з другого, таран і спідниця і т. д. Та ще коли старі діди по-своєму вживають у розмовах військові терміни (а хіба не поприщеплювалися такі терміни до нашої мови за час війни?) — от і вийшло, кажуть, дуже смішно!

Отже, важливою умовою стилістично досконалого тексту є відповідність його задуму, ідеї твору. Порухення стилю введенням іншостильових одиниць без достатньої мотивації вважається стилістичним огріхом.

Написання шкільного письмового твору слід вважати успішним тільки тоді, коли він оформлений без жодної орфографічної чи пунктуаційної помилки і виклад відповідає темі, а мовні засоби відповідають задуму, настановам, завданням, які поставлені перед автором твору. В одному випадку твір повинен дати словесний малюнок: опис природи тощо, у другому — здійснити літературознавчий аналіз художнього твору, у третьому — становити публіцистичну статтю. Кожне з цих завдань має бути розкрито специфічними засобами: художніми, елементами стилю наукового мовлення, засобами публіцистики.

Текст виявляє й інші стилістичні огріхи, які пов'язані не з уживанням різностильових мовних одиниць, а з надмірним їх використанням. Усім нам відоме прагнення: описуючи природу чи пишучи твір-роздум, добирати якомога більше виразових засобів. У результаті з'являються образно перенасичені висловлення. А це, як не дивно, вважається недоліком художнього мовлення. Та й не тільки художнього, а й публіцистичного, наукового. Розглянемо кілька прикладів. Речення з художнього твору: *Та ось від тополі одчахнулась чоловіча постать і попрямувала до*

109675

Марини. У ньому слово *одчакнулась* стилістично не виправдане, бо не створює художнього образу. Приклад з наукової статті: *Горнило Франкової кузні палахкотить у душовному світі Дмитра Павличка вже ось тридцять літ*. Ужита в цьому висловленні метафора *горнило Франкової кузні палахкотить* штучна, а тому не справляє враження вдалого стилістичного прийому. А ось фраза з твору десятикласника: *Платон Кречет хоче визволити людей з обіймів тяжкої хвороби*. Навряд чи можна погодитись з таким вживанням слова *обійми* у відношенні до хвороби. У цій фразі немає художності. Таку стилістичну неправність можна назвати красивістю, що протиставляється справжній красі стилістичного оформлення думки.

Писати і говорити слід не пишномовно, а простіше, піклуючись про точність вислову. До цього закликали і закликають знавці художньої творчості. «У простоті слова — найбільша мудрість», — писав М. Горький. І не тільки закликають. Їх твори — взірці для творчого наслідування. Згадайте у Т. Г. Шевченка: *Рече та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива*, у А. Головка: *У нього очі — наче волошки в житі*.

7. Порівняйте варіанти уривків.

Перший варіант

1) Розбитий старечий голос часом дзвенів, як голос пророка, і тоді **навкруги** робилось тихо, люди ледве дихали...

Другий варіант

Розбитий старечий голос часом дзвенів, як голос пророка, і тоді **довкола** робилось тихо, люди **гаїли** віддих...

(М. Коцюбинський.)

Зіставте значення виділених слів першого і другого варіантів. У чому їх відмінність? Чи досяг письменник точності виразу думки, замінивши одні слова іншими? Доведіть свою думку.

2) Мати **рідна** моя!

Знай:
по бурі тяжкій
Перемога засяє
дзвінка
і погідна.
Славен буде в
народях
священний твій
бій,

Мати **ніжна** моя! Знай:

по бурі тяжкій
Перемога засяє дзвінка
і погідна.
Славен буде в народах
священний твій бій,
Славен серп твій і меч твій,
свята моя, рідна!

(М. Рильський.)

Славен серп твій
і меч твій,
земля моя рідна!

Встановіть, який з епітетів *рідна* чи *ніжна* несе в собі більше емоційне наповнення: перший — постійний і традиційний чи другий — маловживаний і, значить, такий, що гостріше сприймається.

Подумайте: що дала заміна звертання *земля* на епітет *свята*, який в мові вживається з урочисто-піднесеним значенням. Чи можна зробити висновки про те, що в оформленні думки велику роль відіграють не тільки точність і виразність епітета, а й його свіжість, новизна.

8. У тексті вірша Б. Олійника виділені однорідні члени речення (*свято і будень, весіль і новосіль*), антоніми (*звичайні — особливі*), словосполучення (*належить за рангом*). Доведіть, що їх введення у вірш відповідає ідеї твору.

КОМУНІСТИ.

Чи на **свято**, чи у будній **будень**,
В гаморі **весіль** і **новосіль**
Ходять поміж нас нечутно люди,
Так собі, **звичайні**, як усі.
Як усі, спішать вони до праці,
Як усіх, їх потом омива...
Тільки в час критичних ситуацій
Особливі їм дано права.
Справді, їм **належить за рангом**
Особливе право на віки:
Першими в бою одержать рану,
Землю пригорнувши до щоки.

(Б. Олійник.)

9. Поясніть, чи вмотивовано введені в текст учнівських творів виділені слова і словосполучення. Якщо ні, то запропонуйте іншу редакцію цих речень. При редагуванні можна змінювати тип речення, їх кількість, необхідно зберегти лише думку.

1) Мрії Олександра Довженка ніколи не застоювалися на одному місці. Вони **безперестану** літали над землею, **як вільні орли** у високості. Саме з **вершин століть** він оглядав і осмислював наше життя. 2) І справді, її (Лесі Українки) щира, **гартована** мова пішла на озброєння трудящих мас.

§ 5. ФУНКЦІ СТИЛІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ У ТЕКСТІ

Стилістичної забарвленості тексту надають не тільки мовні одиниці, яким притаманні стилістичні відтінки. Стиль мовлення створюється всією будовою тексту. В його організації використовуються різні прийоми, що сприймаються як стилістичні виразово-зображувальні засоби. Серед них повтори одних і тих же слів, однотипний початок речень, типи речень. Застосування таких прийомів надає тексту динаміки, пожвавлення викладу, сприяє виділенню, підкресленню окремих мовних одиниць, передає швидку зміну або наростання подій. Звернімося до прикладів.

Нам відомо, що повторення одного і того ж слова в сусідніх реченнях визнається стилістичним недоглядом. Тим часом у художніх, публіцистичних текстах відзначаємо приклади такого зразка: *Та Чубенко стояв і стояв, не кажучи й слова, не роблячи й руху* (Ю. Яновський.), *Ніколи, ніколи не буде Україна рабою німецьких катів!* (М. Бажан.). Але у цих реченнях повторення слів ні недогляд, ні стилістичний огріх, а стилістичний прийом підкреслення, смислового виділення слова. У першому реченні повтором підкреслюється тривалість дії, у другому — категоричність заяви поета, який впевнено читає в тому, що Україна ніколи не буде рабою німецьких катів.

Смислове навантаження слів підкреслюють і повтори службових слів, зокрема сполучників, як-от: *В піснях і труд, і даль походу, і жаль, і усміх, і любов, і гнів великого народу, і за народ пролита кров.* (М. Рильський). Переконайтеся в тому, що сполучники виділяють однорідні іменники, дуже легко. Спробуємо прочитати це речення без сполучників. Яке враження? Речення сприймається з нагромадженням понять. Більше того, перелік видається малозрозумілим.

Видатний український мовознавець І. К. Білодід, аналізуючи мовні особливості роману Ю. Яновського «Вершники», показав, як майстер слова використовував прийом повторення слів для художнього зображення подій. В одній з частин роману ідеться про те, як листоноша потрапив до рук ворогів: *Листоношу водили селом... Його толочили по дорозі й нівечили чобітьми, його підвішували в клуні до бантини, його пекли свічкою й змушували говорити.* У невеликому відрізку тексту кілька разів повторено займенник третьої особи *його*. Повтор цей несе в собі стилістичне навантаження — збільшує емоційне враження картини знущань і кари, яким піддається одна людина.

А далі, коли розкривається образ листоноші під час тортур, звучать трагічні тони, які відтворені повторенням слів. Письменник передає це так: *Села наді Пелом задзвонили в усі дзвони, і їх чути стало на багато верст, села наді Пелом запалили вогнища височенні, і їх видно стало на багато верст... в тихому повітрі лютували звуки, далекі пожежі, повстання, штурм і завзяття, повстання.*

Крім повторення слів, існують й інші прийоми стилістичного оформлення тексту.

Різні типи речень рекомендується вводити в текст, щоб не робити його однотипним, одноманітним. Справді ж бо важко було б читати твір, написаний, скажімо, тільки складнопідрядними реченнями з кількома підрядними частинами чи простими реченнями з дієприслівниковими зворотами. Текст же з різнотипними конструкціями сприймається значно легше.

А як же оцінювати з стилістичного погляду, наприклад, тексти типу: 1) *Потемніло, завітрило, закрутила курява. Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі* (С. Васильченко); 2) *Високі сосни. Серпень. Спека.* (І. Муратов.)? Вони ж становлять набір однотипних речень — безособових (у першому прикладі) і називних (у другому). Чи стилістично виправдане їх нагромадження? Так, виправдане. Динамічну картину природної стихії передано безособовими конструкціями. Це — у першому тексті. А в другому називні речення не передають дію. Вони називають предмети, явища. Такі синтаксичні одиниці допомагають читачеві побачити предмети оточуючої дійсності, що становлять тло, на якому розгортається розповідь.

Стилістичні властивості притаманні всім типам речень. Неповирені, а також односкладні речення, наприклад, здатні надавати викладу динамічності. В поемі М. Бажана «Данило Галицький» читаємо: *Мовчало військо. Гул зростає. Ще мить — і Дрогичинська битва загриміла. Хропіння коней. Вигук. Гуп копит. Сталь цілить в сталь. Удар списа об щит. Чийсь прокльони. Стогони чийсь. Зіткнулися. Зійшлися. Завелись.* Кілька невеликих речень, а так широко намальована картина. У цьому майстерність художника, який уміє використовувати мовні засоби для відтворення відповідного задуму.

Риторичне питання — також один із стилістичних засобів. Його застосовують для пожвавлення викладу. Питання вводиться в текст не для того, щоб одержати на нього відповідь, оскільки воно виражає не запитання, а ствер-

дження. Ось ми читаємо: *Київ — мати міст руських. Кому не відомі ці слова літописця?!* — і не чекаємо відповіді. Та й автор написаного не вдається до пояснення. Речення *Кому не відомі ці слова літописця?!* слід розуміти як переконаність у тому, що цей вислів літописця всі знають. До цього стилістичного засобу вдаються не тільки письменники, а й учені. Одна із статей наукового мовознавчого журналу починалась так: *Кому не доводилося, читаючи твори майстрів художнього слова, захоплюватись їх дохідливістю, яскравістю висловлення думок і почуттів, граматичною точністю? Ця майстерність не прийшла сама собою, а є результатом наполегливої праці.* Застосування такого прийому в науковому мовленні стилістично виправдане: воно поживляє виклад і сприйняття написаного.

8. Який стилістичний прийом у будові речень вжито в текстах? Яке смислове і текстове навантаження він несе в цих уривках?

1. Ідеш Красноярськом, а на тебе весь час дивиться В. І. Ленін. З меморіальних дощок, з будинку Серебряникової, де Ленін брав участь у дискусії з «економістами». З будинку Воржаківської, де Ленін провів диспут з народником Миколою Яцевичем. З колишнього будинку красноярської міської бібліотеки, де Ленін переглядав тогочасні газети й журнали, які доходили туди на одинадцятий день. (Ю. Збанацький.)

2. Ім'я Шевченка в різний час пробували зробити своїм прапором люди найрізноманітніших напрямів. Українські націоналісти всіляко препарували його твори, штучно висмикуючи звідти окремі місця, які здавались їм потвердженням їх людинонезалежницьких лозунгів. Його — провісника того часу, коли «врага не буде супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі»; його — що кликав до того, «щоб усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди»; його — що схилився перед Пушкіним, Гоголем, Щедріним; його — друга Чернишевського і польського революціонера Залеського, англійського трагіка негра Олдріджа і російського актора Щепкіна; ...його — автора «Кавказу», де поет з лютим обуренням нападав на царський уряд, що провадив політику пригноблення «інородців»; його — що з непохитною упевненістю провіщав про те, що в майбутньому люди зіллються в «сім'ю велику, в сім'ю вольну, нову», — його намагались показати проповідником національної обмеженості, звіриного шовінізму, ворогом російського народу та інших народів-сусідів. (М. Рильський.)

9.1. Відредагуйте речення, виписані з учнівських творів. Доберіть синоніми до виділених слів.

1. Комуністична партія давала **правильні** вказівки і спрямовувала селянство по **правильному** шляху. 2. Письменник показав, як треба організовувати **боротьбу** проти ворогів, показав, що тільки організована **боротьба** може привести до бажаних наслідків. 3. В образі Давида Мотузки А. Головка показав **керівну** роль партії, яка була **керівною** і спрямовуючою силою. 4. Національними **мовами** промовляють з кафедр університетів. 5. Для **будівництва будинку** був створений будівельний загін. 6. Діти побували у тих місцях, де ще не **ступала ступня** звіра.

2. Перепишіть текст, поділяючи його на абзаци. Визначте тему кожної з надфразних єдностей. Підкресліть засоби конструктивного зв'язку речень у кожному абзаци. 2. Яку стилістичну функцію виконують виділені слова? Поясніть значення однорідних членів *іронізував* і *жартував*, *гостинно* і *привітно*.

Лондон зустрів делегатів туманом і мрякою. Було літо, а скидалось на те, що вже підкрадається похмура осінь. Володимир Іллч до капризів погоди у місті на **Темзі** зник ще раніше, — до невдачі, яка спіткала з'їзд у Брюсселі, поставився стоїчно, всю дорогу його не покидав бадьорий настрій, він більше іронізував і жартував з приводу негостинних бельгійців, ніж сердився, тож і непривітність лондонського ранку його теж не засмутила, сприйняв усе як належне, знав — англійської погоди на своє не поставиш. Делегацію з'їзду гостинно і привітно стрічало подружжя Тахтаревих, старих соціал-демократів, які довгий час жили в еміграції і, по суті, опинились осторонь партійної діяльності. Тепер вони мали нагоду посприяти організації роботи цілого партійного з'їзду. Особливо була тому рада Аполлінарія Олександрівна Якубова, давня приятелька Надії Константинівни і Володимира Іллча ще по пітерському періоду, вона разом з чоловіком робила все, щоб якнайтепліше зустріти делегатів, розмістити їх у похмурому Лондоні, розшукати підходяще і недороге приміщення для засідань. Володимир Іллч весело, з добрим, лише йому притаманним гумором розповідав своїм лондонським друзям про невдачу в Брюсселі. (Ю. Збанацький.)

СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ СЛОВОТВОРУ

СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЗАСОБІВ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ

§ 6. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІ СУФІКСІВ

У вірші «Розмова з фінінспектором про поезію» В. Маяковський вжив не використовувану раніше метафору. Він назвав суфікси і закінчення «дріб'язком». Треба віддати належне поетові: за розміром вони справді «дріб'язок» — найменші компоненти будови слова. Що ж до ролі, яку вони відіграють у мові, то ні суфікси, ні префікси, ні закінчення — не дріб'язок. Достатньо згадати, як продуктивно діють суфікси у творенні слів: *комсомол-ець, трактор-ист*. Суфікси належать до основних засобів українського словотвору. Але цим функції суфіксів не обмежуються. Введення їх у слово не тільки має своїм результатом утворення нового слова, а й надання слову додаткового стилістичного відтінку: зменшеності, пестливості, згрубілості, збільшеної міри якості тощо. Так, суфікси *-чик-* (*водичка*), *-оньк-* (*сестронька*), *-еньк-* (*маленький*), *-есеньк-* (*білесенький*) мають зменшено-пестливе значення. Вони широко використовуються в іменниках, прикметниках. Такі й інші суфікси можливі також і в прислівниках (*далеченько, недалечко*), займенниках (*такесенький, самісінький*), дієсловах (*їстоньки, спатоньки*). Слова з цими суфіксами вживаються у розмовному мовленні, художній літературі і в народній творчості.

Використання слів з названими значеннями дає змогу точно назвати предмет, чіткіше сформулювати думку. Справді, коли у творі йдеться про невелику за розміром хату, то, мабуть, цілком правомірно написати так, як це зробив С. Васильченко, сказавши, що *Тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хатці*. Остап Вишня, щоб відтворити ширину стежки, теж вдався до використання суфіксів зменшеності і цим досяг виразності у її змалюванні: *Вузесенька, вузесенька стежечка понад струмочком*. А вжите ним слово *струмочком* дає змогу уявити розміри джерельця. Суфікси із значенням здрібнілості вживаються в українській мові і з відтінком ніжності, голублення. У творах Л. Глібова, який писав твори для дітей, часто

трапляються суфікси з цим значенням, наприклад: *Нехай донечка росте і на щастячко цвіте*. М. Рильський у поемі «Жага», застосовуючи прийоми народного епосу, вводить пестливі слова в мовлення матері, яка проводить сина на битву з жорстоким ворогом: *Іди ж, синочку-кудрявчику, кудрявчику-ласкавчику, тройзіллячком умиваний, яр-м'ятою уквиваний, сподіваний, угріваний! Уста стулюмовчатиму, сльозу в очах держатиму, коня твого за поводи сама візьму у проводи*. Підкреслені слова вжиті доречно: у них — ніжність матері.

Використовувані у художньому творі такі суфіксальні творення надають йому своєрідного звучання: читач відчуває приязне ставлення до описуваних подій, до героїв твору. Коли читаєш, наприклад, оповідання А. Тесленка «Школяр», то одразу ж проймаєшся співчуттям до гіркої долі сільського хлопчика. Неабияку роль у цьому відіграють суфіксальні утворення. Письменник називає головного героя оповідання *Миколкою, школяриком*. Значну кількість зменшено-пестливих форм автор вводить у створення портрету хлопчика. Змалювання героя саме такими засобами відповідно настроює читача. Слова із суфіксами пестливості є звичайними у казках, в яких у боротьбі добра і зла оповідач стоїть на боці першого. Їх він і називає відповідно зменшено-пестливими формами власних імен чи загальних назв (*Івасик-Телесик, коник*).

Слова із суфіксами зменшеності в певних текстах можуть набувати відтінку зневажливості. У творах В. І. Леніна знаходимо блискучі зразки використання суфікса *-ик-* саме з таким стилістичним забарвленням. У праці «Статистика і соціологія» В. І. Ленін, говорячи про необхідність оперувати у суспільних відносинах людей доказовими фактами, протиставляє їх «фактикам»: «Факти, коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довірливі, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим».¹ Яке влучне, образне протиставлення повноцінного, позитивного *факти* і дріб'язкового, що викликає негативне ставлення, — *фактики*.

В українській мові поширені суфікси на означення збільшеності, серед них: *-ищ-* (*дубище, ручище*), *-енн-* (*силенний, здоровенний*), згрубілості: *-н-* (*брехня*). Як і по-

¹ Ленін В. І. Статистика і соціологія.— Повне збір. творів, т. 30, с. 330.

передні, їх прийнято називати суфіксами суб'єктивної оцінки. Цим визначається сфера їх вживання: вони поширені в розмовно-побутовому мовленні, у деяких жанрах народної творчості (казках), у художній літературі. Щоб переконатися у цьому, звернемось до відомого твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Пригадайте, як Мотря, дружина Карпа, ненавиділа свекруху — Кайдашиху. Своє ставлення до свекрухи вона висловлювала по-різному, у тому числі й словом із суфіксом згрублості. Коли їй здалось, що Карпо і Лаврін поділили город не на рівні половини, Мотря закричала на весь город: *Це, мабуть, свекрущице помагала їм міряти!* Цим словом Мотря ще раз виявила своє неприязне ставлення до Кайдашихи. Емоційно насичені слова не чужі й публіцистичному стилю мовлення. Слово *політикан* із суфіксом *-ан-*, який надає слову негативного відтінку, відоме нам з публіцистичної сфери мовлення. Правомірність використання у цьому стилі такого й інших суфіксів пояснюється тим, що жанри публіцистики припускають введення мовних елементів експресивного характеру.

За характером вираження додаткових ознак певні групи слів можуть утворювати ланцюг послідовно збільшуваної якості, як-от: *хмаринка — хмарина — хмарщице; Петрик — Петруня — Петрусь*. Академік В. В. Виноградов назвав це явище «експресією наростання якості».

Суфікси зменшеності й згрублості належать до активних стилістичних засобів: вони відзначаються яскраво вираженими емоційними ознаками. Але цими зображувальними засобами не можна зловживати. Треба слідкувати за тим, щоб їх використання було обумовлене, відповідало певній меті. Надмірність у вживанні суфіксів так само небажана, як і нехтування ними.

В українській мові існує значна кількість суфіксів, які не передають суб'єктивної оцінки, а становлять ознаку певних стилів.

В усно-розмовному стилі побутує низка слів з суфіксами, що не мають стилістичного забарвлення згрублості, але сприймаються з відтінком розмовності. Наприклад: *-ун-* (*реготун*), *-альн-* (*роздягальня*), *-ух-* (*говоруха*). Вони неприпустимі в науковому, офіційно-діловому мовленні.

Є суфікси книжного походження, за допомогою яких утворюються абстрактні поняття, назви політичних течій і учень, наукові терміни. До них належать, зокрема, суфікси *-ість-* (*промисловість, собівартість, ефективність*), *-ств-* (*супільство*), *-цтв-* (*виробництво, керівництво*), *-izm-* (*ко-*

мунізм, ленінізм). Хоча вони книжного походження, але вживаються у різних стилях, оскільки до вираження абстрактності ми вдаємося в усіх сферах людської діяльності.

Уживання ж суфіксів *-анн(я)*, *-енн(я)* має свою специфіку. За їх допомогою утворюються віддієслівні іменники абстрактного, узагальнюючого значення, що найчастіше є приналежністю наукового стилю мовлення. Особливість цих суфіксів полягає в тому, що вони називають дієслівну ознаку як предмет. Так, у реченні *Загальновідомо, що послідовне проведення в нашій країні ленінської національної політики сприяло виникненню нових, соціалістичних націй* виділені слова — віддієслівного походження. Утворення таких слів зумовлено потребою передавати не конкретні дії, а виразити загальне уявлення про них (*проводити — проведення, виникати — виникання*). Їх часте вживання в художньому чи публіцистичному стилі небажане: вони «засушують» жвавість і образність викладу думок, адже їм не властива образність. У науковому стилі вони доречні і стилістично виправдані.

10. Порівняйте варіанти. Обґрунтуйте зроблену письменником заміну виділених слів. Чим зумовлена заміна слова *хатина* в одному випадку словом *халупка*, а в другому — словом *осель*?

Перший варіант

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена **хатинка**, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж вікнами **хатинок**, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців.

Другий варіант

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена **халупка**, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж вікнами **осель**, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців.

(М. Коцюбинський.)

11. Поясніть, з якими смисловими відтінками введені в текст виділені слова суфіксального творення.

1. Можна кожній людині навчитися заримовувати **віршики** — прозу, акуратно виписану стовпчиками. Але поезію створює тільки поет. Поетичний склад людського характеру розкривається не тільки у віршах. Олександр Довженко був талановитим поетом кіномистецтва, Остап Вишня — поетом народного сміху. І, навпаки, є літератори, що десятки років римують звичайну прозу, навіть видають

це окремими книжками, а в цих убогих книжечках немає найменшої поетичної іскри. (А. М а л и ш к о.) 2. Не все те народне, що так чи інакше знайшло собі місце в народі. Є і в народній мові чимало слів і словечок, від яких він звільняється в міру зростання своєї культури, і наш обов'язок допомогти народові в цьому. (О. Д о в ж е н к о.)

3. Ой, ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє **серденько** — колюче терня?
Чом твої **устонька** — тиха молитва,
А твоє слово остре, як бритва?

(І. Ф р а н к о.)

12. Для вираження яких смислових відтінків Ю. Яновський використовує суфікси? Який стилістичний прийом застосовує автор?

1. Чому його прозвали Мишунею? Та тому, що ніяке інше ім'я не пасувало: ні Михайло, ні Мишко, ні Миша. Лише Мишуня. 2. Гримів уже серед моря шторм. Коло берега кригу розбиває штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме і справжній штормило. 3. Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука і вийти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертався призерком додому.

Д о в і д к а: *чабанець* — зменшено-пестлива форма до слова *чабан*; *чабанчук* — помічник чабана; *чабаненко* — молодий чабан.

П р и м і т к а. Аналізуючи приклади, згадайте процитовані в цьому параграфі слова академіка В. В. Виноградова.

13. Завдання підвищеної трудності. Проаналізуйте, як Остап Вишня досягає висміювання недругів України.

Втришля викинув український народ, за допомогою великого російського народу, всіх самостійницько-незалежницьких гетьманів та гетьманенят, отаманів та отаманенят і почав будувати Радянську Україну.

Ой, леле-леле, чого тільки не чували ми тут, нове, справді народне життя будуючи, від різних панських посіпак, що залишилися, причаївшись на Україні, та проливали сльози за гетьманенятами та отаманенятами, від глитаїв-куркулів та підкуркульників.

§ 7. СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ПРЕФІКСАЦІЇ

Основна роль префіксів — утворювати нові слова. Це загальновідоме твердження можна ілюструвати різноманітними прикладами. Серед префіксальних творень назвемо іменники (*дід* — *прадід*, *горб* — *пагорб*), прикметники (*добрий* — *предобрий*, *воєнний* — *антивоєнний*), дієслова (*ступити* — *обступити*, *рости* — *перерости*), прислівники (*гарне* — *прегарне*, *солодке* — *пресолодке*). Найбільшою поширеністю відзначаються префіксальні творення дієслів. Завдяки префіксам можна досягти чіткості у називанні дії, виразності у змалюванні подій. Це доводить будь-який ряд префіксальних дієслівних утворень. Наприклад, *іти*: *дійти*, *підійти*, *відійти*; *бігти*: *добігти*, *підбігти*, *забігти*. Кожне з слів префіксального творення передає відтінок дії, яку не можна сплутати з іншою. Ось як, приміром, Панас Мирний використовує префікси для змалювання картини природи: *Страшенне дуб'я гордо повиганяло свої голови вгору, широко розпросторило гілки на всі боки; гілка бугилова та широколисті лопухи примостилися коло їх у холодочку — розкошують; по широких полях молода ліщина з жовто-зеленим листом гріється на сонячній спеці; на низах кущі темно-зеленої калини посихляли віти додолу; по їх солов'ї неугавно засіли, безперестанно несеться їх щебетання впововж усього лісу.*

У текстні звертають на себе увагу вдало дібрані дієслова, у яких завдяки префіксам передані тонкі відтінки дії: *примостилися* — знайшли непоказне місце для розташування; *розпросторило* — надто широко розвело гілля тощо. Надто влучні метафори. Вони всі на місці: як фарби, дають пейзажний малюнок.

Префікс — це частина слова, а не самостійне слово. Проте значення префіксів, як правило, чітко визначається і без кореня. Цю їх властивість влучно використав Остап Вишня у нарисі-гуморесці «Запорожці», в якій ідеться про реальних осіб — самовідданих трудівників відбудови народного господарства у Запоріжжі післявоєнного періоду. Серед героїв трудових буднів Остап Вишня називає бригадира монтажників на прізвище Недошивко. На цьому прізвищі письменник будує жарт. У морфологічній будові слова *Недошивко* виділяється префікс *недо-*. Але значення цього префікса, що служить для відтворення дії у неповній мірі, не відповідає діям бригадира, який зі своєю бригадою перевиконує виробничі норми. Щоб довести це, письменник вдається до протиставлення. Ось як це

майстерно передано Остапом Вишнею: *Бригадир, комсомолец, прозивається Недошивко. А як подивився на графік виконання його робіт, виходить, не Недошивко, а Перешивко. І секретар ЦК ЛКСМУ вручив йому почесну грамоту ЦК комсомолу не за те, що він недо, а за те, що він пере. І поважають Федора Івановича не за те, що він недо, а за те, що він пере.* Досить вдале образне зіставлення антонімічних префіксів.

Крім властивості бути антонімами, префіксальні творення здатні виступати в ролі синонімів: *покликати — закликати; нарвати (квітів) — зірвати; насушити (грибів) — засушити; вибирати — обирати.*

Окремі з наведених пар припускають взаємозаміну, що використовується для урізноманітнення викладу. Наприклад, у реченні *Обживетеса на новому місці, так що мене й у гості покличете* (Г. Тютюнник.) виділене слово легко можна замінити на слово *закличете*.

Проте подібна заміна слів трапляється надто рідко. Так, синонімічний ряд *вибирати — обирати*, хоч і не розрізняється за приналежністю до стилів, але він включає слова, що не завжди можуть взаємозаміноватись, оскільки названі синоніми мають деякі значеннєві відтінки. Крім інших значень, слово *вибирати* означає витягати, вичерпувати що-небудь за кілька або багато прийомів: *Я сіті з моря вибираю.* (М. Нагнибіда.) У цьому контексті слово *вибираю* не можна замінити словом *обираю*.

У синонімічному гнізді *нарвати — зірвати* префікс *на-* несе в собі відтінок інтенсивності дії (наприклад: *намажити, находитися*) і становить приналежність розмовного мовлення. Дієслову *зірвати* такий відтінок не властивий, тому його введення в різні стилі мовлення не має обмежень.

Стильову приналежність мають префікси *пона-, попри-, пороз-*, які вживаються на означення поширеності дії або пов'язаності її з багатьма об'єктами. Для прикладу наведемо такі слова, як *понасходитись, попривозити, порозростатись*. Усі вони — утворення розмовного стилю.

Із значенням довготривалості дії використовується і повторюваний префікс *попо-*: *попомучитись, попоходити*. У А. Головка знаходимо такий уривок: *Сідай на мое місце. Отоді й знатимеш! Попобігаєш, попотрусишся.* У художній літературі вони відзначаються або в мовній партитурі персонажів, або в авторському мовленні в разі стилізації його під народну мову. В інших — науковому, офіційно-діловому — подібні форми не вживаються.

Як і суфікси, окремі префікси можуть утворювати слова суб'єктивної оцінки. Префікс *пре-*, наприклад, надає прикметникам і прислівникам збільшеної міри якості. Порівняйте: *гарний — прегарний, поганий — препоганий*. До таких слів ми звикли, як і звикли до будь-яких загально-вживаних слів. Але для художника слова словотвірна модель з префіксом *пре-* стає взірцем для творення неологізму. П. Тичина не задовольнився словом *чудовий*, яке само по собі вказує на високу якість, а додав до нього префікс *пре-*, бо для реалізації задуму йому необхідно було показати вищу міру якості. І поет досяг цього: *Де пройде сила наша — пречудові в житті людини зміни настають: з'являються нові слова у мові, незвичні в музиці акорди чуть.* Це ще один приклад того, як мовними засобами досягається єдність змісту і форми.

Для підкресленого виразу збільшеності міри якості можливі повтори одних і тих же коренів, другий з яких — з префіксом *пре-*, як-от: *довга-предовга, швидко-прешвидко*. У Ю. Яновського читаємо: *Петрусь вів діда за руку, а дід ніс Гапочку. Далекий партизанський ліс швидко-прешвидко наближався, наче й сам він тепер ішов на зустріч.* Повтор вжито доречно. Він створює напруження і в той же час сподівану надію дійти до партизанського лісу.

Є префікси, які забарвлюють слова відтінком піднесеності, урочистості. До них належить, зокрема, префікс *воз-* (*возз'єднати, возвеличити*). Пригадаймо такі рядки Т. Шевченка: *Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово* або В. Сосяри: *Лиш труд возвеличує й славить людину, а дружба нам сили дає.* Слова з цим книжним префіксом вживаються у творах художньої літератури, вводяться в публіцистичне мовлення. Можливі вони і в науковому стилі.

Відтінок урочистості надають й інші префікси. У вірші П. Тичини «Я утверждаюсь» піднесеність передає референ з префіксальними твореннями: *Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу.*

14. Поясніть, які смислові відтінки надають префікси виділеним словам.

1. Зимньої пори, як насуне та довга та *предовга* ніч, заберемося на піч у тепле просо або жито і раді слухати бабусю хоч до самого білого світу. (Панас Мирний.)
2. Куди не глянь — скрізь *розвернулось, розпустилось*, зацвіло пишним цвітом. (Панас Мирний.)
3. Сумний зимній вечір заглянув через вікна в хату. Густі діди стали

по кутках і навели, як бліда та сумна смерть, спокій на роздражену, розгнівану сім'ю. (І. Нечуй-Левицький й.) 4. Тільки що вони **переміряли** город та садок, з хати вибігла Мотря. (І. Нечуй-Левицький й.) 5. **Попоходив** з чабанською гирлигою він по цьому степу і в спеки гарячі, і в бурани осінні. (О. Гончар.) 6. Як **парость** виноградної лози, плекайте мову. (М. Рильський й.)

15. Префікси вживаються для досягнення гумористичного ефекту, вираження піднесеності, збільшеної міри якості. Визначте стилістичні функції префіксів.

1. А нині плинуть мирні пароплави, людей на відпочинок везучи чи несучи багатства незліченні радянської щедрої землі. (М. Рильський й.) 2. І возвеличимо на диво і розум наш, і наш язик. (Т. Шевченко.) 3. Всі про них читають, всі про них знають, і всі чекають, хто ж кого перехазяїнує: чи Федір Іванович Дубковецький Макара Онисимовича Посмітного «перефедорить», чи Макар Онисимович Федора Івановича «перемакарить». (Остап Вишня.)

16. Завдання підвищеної трудності. У мовленні окремих учнів трапляється поєднання префіксального прикметника *прекрасний* з прислівником *дуже*: *Дуже прекрасний краєвид*. Якщо до складу прикметника входить префікс *пре-* на позначення збільшеної міри якості, то чи слід вживати при такому прикметникові слово *дуже*? Чи можна поєднати прислівник *дуже* зі словами *величезний, силенний, нездійснений, бездоганний*? Якщо ні, то чому?

17. Складіть твір-опис зовнішності Мелашки з твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Наступного тижня дайте його для перевірки і написання відзиву однокласникові, який відвідує з вами факультативні заняття. Візьміть для рецензування твір вашого товариша. Письмовий текст відгуку підготуйте через тиждень після одержання твору. Зверніть увагу на те, чи стилістичне оформлення тексту відповідає жанру твору (це ж твір-опис). Проаналізуйте доцільність використання стилістично забарвлених слів, слухність введення в текст синонімів, антонімів, порівнянь, антитез. Покажіть, наскільки вдало вжиті словотворчі засоби. До всіх помічених вами неточностей дайте пропозиції щодо їх виправлення.

§ 8. СТИЛІСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ БЕЗАФІКСНИХ УТВОРЕНЬ

Безафіксним способом, як відомо, творяться іменники від дієслів і прикметників: від дієслова *приходити* — *прихід*, від прикметника *синій* — *синь*. Цей спосіб творення слів не активний в українській мові. Проте слова, утворені безафіксним способом, належать до активних стилістичних засобів. Вони використовуються як словотворчі синоніми. Окремі групи слів такого творення закріплюються

за певними сферами мовлення і, значить, мають відповідне стилістичне забарвлення.

У синонімічні відношення безафіксні творення вступають і з словами, від яких походять, наприклад, *рання пора* — *рань, зелене віття* — *зелень*, і з однокореневими словами іншого словотвірного типу: *біг* — *біганина*; *рань* — *ранок*; *юнь* — *юність*; *даль* — *далеч* — *далечинь* — *далина*; *глиб* — *глибинь* — *глибочина* — *глибокість*; *шир* — *широта* — *ширина* — *широчина* — *широчинь*; *вись* — *висота* — *височинь* — *височина* — *високість* — *вишина*. Наявність таких синонімічних рядів створює можливість для взаємозаміни одного слова іншим. Однак не завжди.

Річ у тому, що слова безафіксного творення значеннєво не тотожні з тими словами, від яких походять. Це — закономірно, адже від прикметників і дієслів утворюються іменники. А кожна з частин мови характеризується смисловими особливостями: дієслова виражають дію, прикметники — ознаку, іменники — назви предметів. Іменники можуть називати також дії та ознаки, але опредмечені. Зразком вираження такої опредмеченості є безафіксні творення типу *синь*. У цьому слові сконденсована прикмета — колір. Ця властивість безафіксних іменників передавати більшу, на відміну від прикметників, сконденсованість прикмети надає їм виразової сили. Безафіксні творення стають важливим стилістичним засобом, який знаходить широке застосування в творах художньої літератури. Розгляньмо кілька прикладів. *Небо сміялось своєю чистою, глибокою блакиттю*. (І. Франко.); *Земля уиште зелень трав змінила*. (А. Малишко.) В обох прикладах іменники *блакить* і *зелень* служать для позначення кольору: *блакитний, зелений*. Але сполучення *блакитний колір, зелений колір* не передають того згустку фарби, яке авторів важливо підкреслити у змалюванні картини. Цим і виправдовується вживання безафіксних слів.

Серед безафіксних іменників є слова типово розмовного характеру, наприклад: *рань, ляк, прогул, присмерк, цвіль, гниль, нероба*. В усному мовленні можна почути: *У таку рань ти прийшов, Хіба я нероба?* В офіційно-діловому, науковому стилях мовлення вони не вживаються.

Деякі із безафіксних лексичних елементів набули ознак поетичності. Це — слова: *юнь, блакить, біг, синь, О краснодонська юнь! Тебе в душі нестиму, як совість людства, як вогонь борні*. (Л. Забашта.) Сильову приналежність безафіксних слів необхідно враховувати при написанні творів різного змісту.

18. Напишіть замітку до шкільної газети на одну з тем: робота гуртка (з мови чи літератури), допомога учнів у збиранні врожаю, виступи шкільної самодіяльності перед населенням, робота спортивних секцій, культури походи.

Замітка повинна становити інформацію про конкретні справи школярів. Це значить, що в ній мають бути названі імена тих, хто керував чи виконував якусь роботу. У замітці слід показати досягнення, передовий досвід роботи класу чи колективу гуртківців, спортсменів тощо. На завершення слід висловити побажання щодо подальшої їх роботи.

Бажано, щоб замітка була прорецензована товаришем, який разом з вами відвідує факультативні заняття з української мови.

§ 9. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІ СЛОВОСКЛАДАННЯ Й ОСНОВОСКЛАДАННЯ

У § 7 відзначалася можливість об'єднувати два слова в одне складне: *веселий-превеселий*, *сильно-пресильно* — і їх функціонування з експресивним відтінком. Значну роль у наданні слову експресивності відіграє префікс *пре-*.

Проте у передачі відповідних значенневих відтінків повторення слів може вживатись і без додавання префіксів. Іноді ми говоримо *білий-білий*, що означає *надто білий*, *тихо-тихо*, коли необхідно відтворити значення *дуже тихо*. Цей прийом експресивного забарвлення поширений у художній літературі і в розмовному мовленні.

У названих стилях вживається також повторення одних і тих же слів для посилення, підкреслення дії, наприклад: *Сіла та плачу-плачу*. (Панас Мирний.); *Моя солдатська доля почалася далеко-далеко від рідних країв*. (П. Загребельний.)

У народній творчості і в поетичному мовленні можливі повторення дієслів-синонімів з метою охоплення однотипної чи різноманітної дії. У Т. Шевченка, наприклад, є таке: *І широкою долину, і високою могилу, і вечірнюю годину, і що снилось-говорилось, не забуду я*. Це теж один з художніх прийомів образного змалювання дії.

Художньому мовленню властиві складні прикметники, що позначають відтінки кольору: у них перша частина вказує на відтінок того кольору, який називається другою частиною цього складного слова: *темно-зелений*, *білосніжний*. Слова такого типу можливі й у науковому стилі, зокрема в ботаніці, мінералогії, де необхідно схарактеризувати колір рослини, мінералів тощо. У поетичній мові великою популярністю користуються новотвори складних слів-прикметників на зразок *ясночолій*, *сідоглавий*. У їх використанні виявляється намагання образно передати

найрізноманітнішу гаму кольорів, пов'язаних з особою, предметом, явищем.

Поетичні неологізми вживаються не тільки для вираження відтінків кольору. Вони передають й інші сторони явищ і дій, які відтворюються образно, по-новому. Ви, напевно, звертали увагу на те, як написав П. Тичина: *Не дивися так привітно, яблуновоцвітно*. Звертали увагу, тому що залишити цей неологізм непоміченим не можна. Хочеш чи не хочеш, а він викликає райдужні спомини: *весна, сонце, цвіт яблуні*. Слово передає читачеві заряд емоцій.

У ролі художніх епітетів складні прикметники часто використовували Т. Шевченко (лани *широкополі*), М. Рильський (голубинь *легкокрила*), В. Сосюра (краю мій *багрянокрилий*), А. Малишко (за ліском *березолистим*). Марко Вовчок вводить їх для зображення зовнішності героїв: *чорнобривий*, *повновидий*, *карокий*, *білолиций*, *чорноусий*, *ясноокий*, *червонолиций*.

Експресивне забарвлення властиве не тільки складним прикметникам. Відомі іменники складного творення, які несуть у собі риси негативної характеристики людини. Це і слова, що становлять поєднання прикметника й іменника — *бігирчика*; прислівника й дієслова — *пустомеля*, *дурносльма*; займенника *сам* й іншої частини мови — *самохвал*. Як емоційно забарвлені одиниці, вони поширені в розмовному мовленні. Майстри художнього слова використовують складні утворення такого типу з метою яскравого, виразного змалювання образів. З першого прочитання поеми «Сон» Т. Шевченка слова *А я, дурний, не бачивши Тебе, цяце, й разу, та й повірив тупорилим твоїм віршомизам* врізались нам в пам'ять образністю, лаконічністю характеристики оточення цариці. Досягнуто це завдяки виділенню слів.

Уживання різнотипного поєднання основ властиве також науковому, публіцистичному й офіційно-діловому мовленню. Складні слова в цих стилях виконують іншу функцію. Їх використовують як терміни. Це іменники: *лісовод*, *подомір*, *восьмикутник* і прикметники: *морозостійкий*, *металозварювальний*, *хіміко-біологічний*. Вони вживаються в науковому і публіцистичному мовленні. Досить поширеними у цих стилях є й суспільно-політичні слова: *багатонаціональний Союз РСР*, *морально-політична єдність*, *народно-демократичний уряд*.

Стильову приналежність мають і складноскорочені слова, або абрєвіатури. Офіційно-діловий відтінок мають

складноскорочені слова типу *райзу, райвно, фінвідділ*. До наукового стилю належать такі слова, як *ДНК, УКВ*.

Спосіб абривіації використовують як засіб гумору. З великим тактом і тонким відчуттям стилістичних можливостей української мови цим засобом користувався Остап Вишня: *Антон Іванович Рилло керував трестом «Синтетична коломазь» главку «Возосаниголоблячезрезідельниксупоня», а як для телеграм — «Возочерсуп»*. Його знаходимо в гумористичних віршах: *Хто нині я? Живу собі і не горюю, «Гиндикгускуркою» керую.* (М. Яровий.)

Створення гумористичного ефекту вимагає високої майстерності і тактовного підходу до змальовуваного об'єкта. Гумор може бути гострим, але не образливим.

19. Визначте функцію складних слів у реченнях.

1. Південне повітря, убравши в себе, мов губка воду, усі проміння сонця, висить тремтячими грудьми над чудовим краєвидом. (М. Коцюбинський.) 2. Розігнута врешті спина, пушена вільна рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруження, м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. (М. Коцюбинський.) 3. Виїхали ми пізно, сонце вже хилилося до заходу, жовто-рожевим світлом заливаючи рівнину. (Л. Первомайський.) 4. У вишині хмарки рожевогріві, од тисяч ніг гуде органом брук. (В. Сосюра.) 5. В низинах трава дугами припала до самої землі, оголяючи напівзів'ялі жовті головки дев'ятисилу. Зацвітали крихітні, неначе вишиті, блідо-червоні хрещики вереску. А у верховітті коливалися шуми, то зелені-зелені, обсипані сонцем, то срібні, наче кожний листок став дукатом, то попелясто-сизі, найбільш сумовиті — десь хмарити починало. (М. Стельмах.) 6. В'ється в повітрі білосніжне птаство, скидаються поблизу блискучі дельфіни. (О. Гончар.) 7. Людина обертає в сад пустині і в стоколосся колос оберта. (М. Рильський.)

20. Перекладіть українською мовою текст науково-популярної статті. Виділіть слова, утворені способом словоскладання. На позначення яких понять утворені складні слова?

Очень продуктивным в 20—30-е годы было образование личных имен сложением сокращенных основ исходных слов. Здесь более всего было звуко-инициальных, слоговых и смешанных образований. Как сложносокращенные существительные были созданы, в частности, такие имена, как

Владлен, Владлена (Владимир Ленин), Вилен, Вилена (Владимир Ильич Ленин), Мэлор (Маркс, Энгельс, Ленин — организаторы революции), Донара (дочь народа), Ренат, Рената (революция, наука, труд). Марлен, Марлена (Маркс и Ленин), Рем, Рема (революция мировая), Ревмир (революция мировая), Ревдит (революционное дитя).

21. Визначте стилістичну роль індивідуальних новотворів — складних слів. Виділіть антоніми і поясніть, яку смислову функцію вони виконують.

До 27-х роковин своїх наша чудесна Червона Армія, висловлюючись науково, перетактикостратегувала німецько-фашистську армію.

Що це значить?

Це значить, що, коли раніше німецька армія воювала, стоячи до Червоної Армії лицем, то тепер вона воює, повернувшись до неї спиною.

Раніше німецька армія наступала на схід повільно, тепер вона на Східному своєму фронті наступає на захід бігом.

І то таким бігом, що дідько його знає, як за нею й утіатися.

Сильно дуже тренірована у фашистів армія: подумайте сами, за сорок днів наступу (січень — лютий 1945 р.) — дупонуть на п'ятсот кілометрів, од Варшави аж до Одера.

Це вже не простий вам драп, а драп державний, рейхсдрап. (Остап Вишня.)

§ 10. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ СУБСТАНТИВОВАНИХ СЛІВ

Субстантивіація — це використання прикметників у ролі іменників. У реченні *Світить білолиций на всю Україну* (Г. Шевченко.) субстантивований прикметник *білолиций* функціонує як підмет. А у прикладі *Хоча лежачого й не б'ють, то і полежать не дають Ледачому* (Г. Шевченко.) слова *лежачого* і *ледачому* вжиті в ролі додатків. У ролі ж підмета і додатка виступають, як правило, іменники.

Що ж змінюється у значенні слова, коли прикметник переходить в іменник? Коротко відповісти на це запитання можна так: ознака, висловлена прикметником, що стоїть при іменникові, набуває властивості самостійно передати якість. У реченні *О. Довженко казав, що сучасність — це точка на шляху з минулого в майбутнє* субстантивовані слова конденсують ознаки часу і роблять їх

зримо відчутними. Дослідники субстантивзації зазначають, що, наприклад, у реченні *Багато цікавого побачили ми у Ленінграді під час екскурсії* субстантивованій прикметник *цікавого* має предметне значення: він узагальнює все те, що може виражатись сполученням прикметника *цікавий* з іменниками *мистецтво, пам'ятники, краєвид, вулиці, архітектура* тощо. Тому не випадково субстантивовані прикметники так широко вводяться в художні твори — прозові і поетичні, наприклад: *Без щоденної пильної оглядки на перейдене хіба можна зазирнути в прийдешнє, ясно побачити, до чого веде той чи той шлях, та чи та стежка.* (Ю. Шовкопляс.)

Виразова сила субстантивованих слів використовується і в публіцистичному мовленні. Зразки влучного введення їх в усне й писемне мовлення дають виступи і статті В. І. Леніна. Звертаючись до працівників преси, вождь революції в статті «Про характер наших газет» закликав: «Менше політичної тріскотні. Менше інтелігентських розмірковувань. Ближче до життя. Більше уваги до того, як робітнича і селянська маса на ділі буде щось нове у своїй буденній роботі».¹ Субстантивоване слово *нове* несе в собі велике смислове навантаження завдяки значеннєвій місткості, яку здатні передавати прикметники, вжиті в ролі іменників. Цим повністю виправдовується їх використання в тексті, а значить, доводиться їх стилістична вмотивованість.

Із значенням узагальненості вживаються також субстантивовані форми вищого ступеня порівняння прикметників, як у байці Л. Глібова «Вовк та Ягня»: *На світі вже давно ведеться, що нижчий перед вищим гнеться, а більший меншого тусає та ще й б'є,— затим, що сила є.*

Субстантивовані прикметники вживаються на означення осіб, конкретних предметів, тварин, а також використовуються як терміни певних наук. Серед субстантивованих прикметників на означення осіб є такі, що називають їх за родом діяльності (*піонервожата, черговий, ланкова*), за віком (*старший, малий, менший*), за індивідуальними особливостями (*сивий, чорнявий, білявий*) та ін. Є ряд субстантивованих прикметників, які вживаються на означення свійських і диких тварин: *буланний, вороний, гнідий*. Досить часто використовуються субстантивовані прикметники на означення приміщень (*гардеробна, учительська,*

¹ Ленін В. І. Про характер наших газет.— Повне збір. творів, т. 37, с. 87.

операційна), закладів громадського харчування та магазинів (*чайна, булочна, кондитерська*), страв (*гаряче, солянка*), різних документів (*накладна*). Перелік усіх цих груп субстантивованих слів ми хочемо завершити вказівкою на те, що стилістично вони не рівнозначні. Слова *піонервожата, ланкова*, приміром,— це загальностильові одиниці, а ось *чорнобривий, чорнявий, білявий* — стилістично забарвлені. Не випадково їх широко вводять у тканину художнього твору. Згадайте хоч би Шевченкове: *Отак та я чорнобрива плакала, співала... І на диво серед поля тополею стала.*

Поряд з субстантивованими прикметниками використовуються суфіксальні іменники з близьким значенням, що дозволяє говорити про них як про синонімічні пари. Ось кілька прикладів: *багатий — багач, бідний — бідняк, сильний — силач*. Значеннєво ці пари не тотожні. Сконденсована в субстантивованому слові ознака надає йому виразової сили. У вірші П. Тичини є рядки: *Ми йдемо походом гідним,— всім пригнобленим і бідним руку подаєм!* Тут слово *бідні* ширше за значенням, ніж іменник *бідняки*. Субстантивовані слова служать для створення яскравих художніх образів, узагальнено поетичного змалювання дійсності. Саме таку функцію виконують субстантивовані прикметники у назві вірша П. Тичини «*Приходь героїчне! Прекрасне явись!*»

Є синонімічні пари, що значеннєво не різняться, наприклад: *будівничий і будівник*, але відрізняються стилістично. *Будівничий* — слово урочисто піднесеного значення, *будівник* — стилістично нейтральне. М. Рильський вживає перше в переносному, образному значенні: *Він (В. І. Ленін) стоїть, великий будівничий і стратег нечуваних боїв* — і досягає мети в створенні піднесеної тональності твору, присвяченого творцеві першої в світі соціалістичної держави — Країни Рад.

Як терміни субстантивовані слова використовуються в науковому й публіцистичному мовленні. У науковому стилі вони вживаються для означення абстрактних понять із значенням приналежності. З цим значеннєвим відтінком М. Рильський ввів до однієї з своїх статей слова *особисте і громадське: Істотною особливістю сучасної народно-поетичної творчості, як і сучасної літератури, є гармонійне сполучення особистого і громадського.*

Серед суспільно-політичних термінів виділяється ряд субстантивованих прикметників з абстрактним значенням, які використовуються у мові газетних статей. До них

належать слова *передове, революційне, нове, старе, прогресивне, радянське, соціалістичне*. Наприклад: *Марксизм-ленінізм учить, що як у природі, так і в суспільстві розвиток іде через розкриття і подолання суперечностей, через боротьбу нового з старим, передового з відсталим.* (З газ.)

Досить часто субстантивовані слова вводяться в текст як антоніми. У цьому переконує наведений щойно приклад. Справді, антитеза виразна, образна, переконлива. Субстантивовані прикметники використовуються також і для вказівки на повне осягнення якогось явища. У реченні *Старее і малее до гурту ставало сліпого співця вислухати* (Л е с я У країн ка) слова *старее і малее* — стилістичний прийом.

На завершення робимо висновок, що афіксальні і безафіксні утворення, складноскорочені і субстантивовані слова активно функціонують у різних стилях мовлення.

22. Спишіть. Підкресліть субстантивовані слова. Визначте, з яким семантичним відтінком вони вжиті. Впишіть ці слова і з'ясуйте значення кожного з них, зазначаючи стиль мовлення.

1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей. (К о н с т и т у ц і я У Р С Р.) 2. Наша партія могутня нас веде в ясне майбутне. (П р и с л і в' я.) 3. Поет мусить виявляти не часткове і випадкове, а загальне і необхідне, яке дає колорит і зміст всій його епосі. (З журн.) 4. Не співає чорнобрива, стоя під вербою, не співає,— сиротою білим світом нудить. (Т. Шевченко.) 5. Кожному стрічному Андрій тицяв скалічену руку. (М. Коцюбинський.) 6. Апаратна востанне здвигнулась і стала. (М. Коцюбинський.) 7. Старе за молодим не побіжить. (А. Тесленко.) 8. Хто великого не бачив, той і малому дивується. (Н а р т в о р.)

23. Прочитайте відгук на твір-опис зовнішності Мелашки з твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я».

24. Ознайомте присутніх з текстом написаної вами замітки до шкільної газети. Візьміть участь в обговоренні змісту й стилістичного оформлення заміток, написаних вашими однокласниками.

§ 11. СЛОВОТВОРЧІ ЗАСОБИ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ МОВ У ІХ ЗІСТАВЛЕННІ

Українська і російська мови близькі за походженням. Це виявляється в наявності одних і тих словотворчих засобів, які виконують одну і ту ж функцію. В українській і російській мовах, наприклад, відомий суфікс *-к-*. Він наявний і в стилістично нейтральних (*українка — українка*), і в стилістично забарвлених словах (в українській мові *доріжка*, в російській — *березка* — мають зменшено-пестливе значення: в українській мові — *Катька*, в російській — *Митька* — передають відтінок згрубілості, зневажливості). Є й інші приклади подібної схожості: *ручище — ручище, братик — братик*. Однак схожість у них спостерігається не в усьому. Так, активний в українській мові суфікс *-к-* при творенні назв осіб жіночої статі від назв осіб чоловічої статі (*касирка, секретарка*) виявляється пасивним у російській мові, але поодинокі випадки трапляються (*лаборантка*).

У російській мові відомий суфікс *-ишк-*, який здатний надавати словам відтінку зневажливості (*лгунишка*) або пестливості (*сынишка*). Тим часом в українській мові такий суфікс не вживається.

Героєм російських казок досить часто виступає *ведмідь*. Його називають *медведком, медведишкою, медведиком*, а іноді він виступає *медведищем*. В українській мові значно менше емоційно забарвлених утворень від іменника *ведмідь*: фіксуються лише форми *ведмедик* і *ведмедиче*. А ось прикметниковому суфіксу російської мови *-еньк-*, що надає словам зменшено-пестливого значення (*бленький*), в українській мові відповідає кілька суфіксів з цим же значенням: *-еньк-* (*маленький*), *-есеньк-* (*малесенький*), *-юсінк-* (*малюсінкий*).

Використання словотворчих засобів як стилістичних одиниць залежить і від того, з якою основою чи формою слова сполучаються префікси чи суфікси. У російській мові, наприклад, форми ступенів порівняння, що утворюються за допомогою суфіксів *-ее, -е-, -ше-*, поєднуються з префіксом *-по-*: *Он подобрее меня, Ты постарше меня*. Такі форми властиві розмовному мовленню. В українській мові форми ступенів порівняння з префіксом *по-* не утворюються. Відомі в українському розмовному мовленні слова *побільше, поменше* використовуються не як форми вищого ступеня, а як прикметники без відтінку порівняння:

Ось тобі клопоть паперу поменше. У такій ролі подібні творення використовуються і в російській мові.

Для передачі стилістичного відтінку у кожній мові є специфічні засоби. В українській мові значення повторюваності дії досягається використанням розмовного префікса **попо-**: **попоходив**, **поповиглядав**. У російській мові форм з цим префіксом не існує. Багатократність же дії в російській мові передається за допомогою безпрефіксних дієслів типу: *хаживал*, *сказывал*, *сизживал*, використовуваних у розмовному мовленні.

25. Запропонуйте варіанти перекладу.

1. И вдруг Витька, младший братишка, которого Николай как-то и всерьез не принимал, придумал себе обязательство. (В. Кетлинская.) 2. У них есть двухлетний сынишка, которого они, уезжая, оставляют у бабушки. (Г. Николаева.) 3. Пиши мне, мой дорогой, почаще. 4. Все теперь собрались около Аленушкиной кровати: и храбрый заяц, и медведко, и забияка петух. (Д. Мамин-Сибиряк.) 5. И перестань ты изводиться, Мишенька, медведушко ты мой. (А. Караваева.) 6. Ворона, например, лошадь пуглива, и ленца есть. (И. Тургенев.) 7. И надоел я вам ужасно: все говорю и говорю, болтушка — скажете. (И. Никитин.)

26. 1. Завдання підвищеної трудності. Зверніть увагу на те, як автор нарисову іменує свого героя на різних етапах його життя і військової служби. Поясніть стилістичну вартість використання різних форм імені. Випишіть морські терміни і поясніть їх значення. Чи вмотивоване вживання субстантивованих прикметників?

ВАРТОВИЙ МОРСЬКИХ КОРДОНІВ.

На Дінці, у селі Щурівці Балаклійського району Харківської області, виріс він, селянський хлопчик Мишко Роленко. З юних літ мріяв про далекі морські походи.

Закінчивши семирічку, Михайло подався до Одеського морехідного училища. По його закінченні плавав на сейнерах і траулерах, а потім вступив у Вище інженерне морське училище.

За наступні шість років навчання обійшов ледве не весь світ.

З «червоним» дипломом офіцер Михайло Роленко прибув до морської частини і був призначений штурманом на корабель капітана третього рангу В. Г. Куликова.

Відчувши у командирі досвідченого наставника, Михайло Іванович поставив за мету під його керівництвом скоріше увійти у ритм прикордонного життя.

...Було на другу опівночі. Корабель знаходився на службі на ділянці державного кордону. У ходовій рубці темно. Це — з метою маскуванню.

Голос вахтового радіометриста пролунав, як завжди, несподівано:

— Доповідає бойовий пост номер один. Виявлена ціль. На запитання не відповідає!..

— Визначити елементи руху цілі!

Хвилина, друга — і доповідь штурмана:

— Ціль лежить у дрейфі.

— Дозвольте прямувати для визначення? — звертається Роленко до Куликова.

— Дозволю.

Сигнал бойової тривоги — і все прийшло в рух.

Увімкнули прожектор, освітили шхуну. Це була за морська гостя із сусідньої капіталістичної держави.

Оглядову групу очолив Михайло Роленко.

— Я офіцер прикордонних військ СРСР. Прошу пред'явити документи. Ви перебуваєте у територіальних водах Радянського Союзу. Поясніть причину заходу і незаконного виллову риби (шхуна стояла на сітях).

Шкіпер мисється, щось бурмоче.

Офіцер переходить на англійську. Складається акт, після чого шхуна доставлена у радянський порт.

2. Перекладіть російською мовою спогади Валентина Гагаріна — брата Юрія Гагаріна. Зверніть увагу на переклад виділених слів.

Як зараз, пам'ятаю той час.

Газети й передачі по радіо сповнені хвилюючими подіями, новинами, відкриттями.

У напрямку Місяця стартували дві багатоступінчасті ракети, понісши на своїх бортах герб нашої Батьківщини.

Третя ракета, обігнувши Місяць, сфотографувала його зворотний бік.

Ім'я Ціолковського набуло популярності, якої, на жаль, великий учений не знав за життя.

Увесь світ пильно і захоплено стежив за досягненнями радянської космічної науки, покладаючи на неї великі надії.

СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ МОРФОЛОГІЇ

§ 12. МОРФОЛОГІЧНІ СИНОНІМИ. СИНТАКСИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕКСТУ

Норми змін повнозначних частин мови єдині для всіх стилів мовлення. Це значить, що немає окремих типів відмінювання іменників чи прикметників у науковому або публіцистичному стилі. Але в мові існують такі морфологічні одиниці, які вживаються як стилістичні засоби. Є, наприклад, різні відмінкові форми слів, близькі за значенням. Їх можна використовувати для усунення однотипного викладу. Зокрема, наявність паралельних закінчень давального відмінка іменників чоловічого роду дає змогу уникнути нагромадження одних і тих же закінчень, коли поряд стоять іменники. Ми говоримо і пишемо: *передати товаришу Коваленкові; Івану Івановичу Коваленкові; директорові І. І. Коваленку*. Щоправда, прикладів таких варіантів форм слів в українській мові невелика кількість.

Здебільшого у мові функціонують морфологічні синоніми. До них, наприклад, належать неозначена форма дієслова із варіантами закінчень *-ти* і *-ть*: *ходитьи — ходить, носити — носить, просити — просить*. Їм властиве стилізоване розрізнення: форми з *-ть* — ознака діалектного мовлення. Прозаїки і поети вводять ці форми для стилізації під народну мову. В оповіданнях Марка Вовчка вони природні, адже розповідь у них ведеться від імені дійових осіб — селян. Часто введення форм на *-ть* до поетичних творів продиктоване ритмом вірша: *Ти (О. Пушкін) пам'ятник собі воздвиг нерукотворний, і нічим його не зруйнуватъ рукам.* (М. Рильський.) У науковому, офіційно-діловому мовленні можливі лише форми на *-ти*.

Своєрідність морфологічної синонімії полягає ще і в тому, що в ній синонімічний ряд включає не тільки слова однієї і тієї ж частини мови, як це було показано на прикладі *ходитьи — ходить*, а й різних частин мови для вираження одних і тих же значень, як-от: *шкільний актив — актив школи; тракторна бригада — бригада трактористів; плавання під водою — підводне плавання*.

Робота над текстом потребує уваги до морфологічних

синонімів. Текст повинен бути стилістично оформлений також і з погляду синтаксису. Учителі свідчать, що окремі учні в своїх роботах найчастіше вживають повні двоскладні речення з підметом, вираженим іменником чи займенником, і присудком в особовій формі. Прикладом може бути уривок з учнівського твору: *Якось батько запитав, чи я хочу поїхати на канікули в піонерський табір. Я відповів, що хочу. Батько пообіцяв, що придбає путівку, якщо я добре складу екзамену. От закінчився навчальний рік. Я склав усі екзамену. Батько поздоровив мене і вручив путівку до табору. Я дуже зрадів, що весело проведу цілий місяць.*

Такий текст, справді, потребує переробки. Варіанти переоформлення можуть бути різні. Наприклад:

— *Чи не хочеться поїхати тобі до піонерського табору? — якось запитав мене батько.*

— *Ой, татусю, дуже хочеться! — вигукнув я. І батько пообіцяв:*

— *Добре складеш екзамену — поїдеш.*

Ось і кінець навчального року. Всі екзамену складено успішно. Поздоровляючи, батько подарував мені путівку. Яка радість! Мене чекає цілий місяць веселого життя в піонерському таборі.

Не можна не погодитись, що у такій редакції розповідь звучить жвавіше. А динаміка викладу — одна з ознак виразності.

27. Пригадайте повелу О. Гончара «Соняшники». Скульптор був у розпачі — не міг створити образ передової колгоспниці. І лише в полі, серед соняшників, побачивши дівчину в натхненній праці, йому відкрилась справжня краса Меланії. Ось як письменник змальовує ці хвилини.

Дівчата рухалися міжряддями, повільно наближаючись до шляху. Там, де вони проходили, з соняшниками творилось щось **дивовижне**. Втрачаючи свій царський дрімотний спокій, вони зненацька оживали, золоте тарілля, здавалось, само розігнавшись на мить у поцілунку, знову розліталось врзнібіч, і вже знову вільно сміялось, пустотливо погойдуючись, сяючи розімлілим золотом до сонця.

— Що вони роблять? — обернувся до голови здивованої скульптор.

— О! Ви не знаєте? Штучне запилення... Щоб не ждати, як то кажуть, милості від природи!..

У передній із дівчат скульптор впізнав Меланію. Так ось яка вона, справжня! Щось майже **величне** було зараз

в її поставі, в погляді, в рухах. Не йшла, а ніби напливала із золотого духмяного моря, гордо випроставшись, легко й ритмічно подзвонюючи у свої золоті литаври. Захоплена роботою, вона, видно, зовсім не помічала скульптора, їй було не до нього, в неї була своя творчість. Обличчя натхненно розшарілося і, освітившись якимись новими думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатшим, у ньому з'явилася сила нових несподіваних відтінків. Де взялись і врода, і характер, і чиста ідеальна чарівність ліній!

Поясніть, яку роль відіграють у тексті виділені слова. Доберіть синоніми до слів і словосполучень *врівнобіч*, *сила відтінків*. Як ви розумієте значення виразів *царський дрімотний спокій*, *золоте духмяне море*? Яку стилістичну функцію виконує антонім *не йшла, а напливала*? Яку роль у розвитку подій відіграє фраза *Так ось яка вона, справжня!*?

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНОГО РОДУ ЧАСТИН МОВИ

§ 13. СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ СЕРЕДЬНОГО РОДУ ІМЕННИКІВ, ПРИКМЕТНИКІВ, ЗАЙМЕННИКІВ

Стилістичні властивості цих форм найбільш виразно виявляються у розмовному і художньому мовленні. У них середній рід функціонує з різним стилістичним забарвленням: в одних випадках він передає ознаки пестливості, ласкавості, в інших — служить для втілення зневажливої, іронічної характеристики.

У народнопоетичному, у розмовному мовленні, в художніх творах іменники середнього роду вживаються з переносним значенням для виразу позитивного ставлення до персонажів. Особливо це помітно, коли вони використовуються як ласкаве звертання до милої, дорогої людини: *А ти, серце-голубонько, не журишь.* (Л. Глібов.) Уживання цих слів як звертань до рідної людини поширене і в розмовному мовленні. У листі М. Коцюбинського читаємо: *Жду твоєї оповіді, моє ти сонечко ясне, моє любиме дитячко.* Кайдашиха запрошує сина словами: *Карпе, йди, серденько, полуднувати.* (І. Нечуй-Левицький.) Крім виділених слів, у такій же ролі зустрічаються також слова *золотце*, *золото*, *козеня*: *Тетяно, золото! Може з нас щось вийде, може, з нас люди будуть, давайте учитись.* (С. Васильченко.)

З такими ж смисловими відтінками використовуються також прикметники і займенники у формах середнього роду. У реченні *А прокинувся він, мій пустунчик,— і гуком його в хаті аж сохи движать!.. А само таке радеє, веселе, миле!* (Марко Вовчок) виділені слова передають прихильне ставлення автора оповідання до хлопчика.

У художніх творах і розмовному мовленні зустрічається особовий займенник *воно*, який вживається в переносному значенні. Як це розуміти? А це значить, що він замінює не іменник середнього роду, а виступає замість слів інших родів. Ви, мабуть, звертали увагу на те, що в уривку вірша *«Сон» Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина годувать. Воно сповитеє кричало Т. Шевченко* вживає займенник середнього роду *воно*, який заступає іменник чоловічого роду *Іван*. Це і є приклад вживання займенника у переносному значенні. А в іншому творі Т. Шевченка займенник використовується для заміни іменника жіночого роду: *Зо мною, слухай же, остались: Данило, чура мій, та я, та Прися, дочечка моя! Воно ще тільки виростало.* В обох цих прикладах займенник виражає ласкаве, любовне ставлення до особи.

Прикметники середнього роду використовуються також і для сатиричного зображення. Пригадайте, як Т. Шевченко, характеризуючи царицю, ввів у текст поеми *«Сон»* субстантивованій прикметник *сердешне*, який сприймається як засіб сатиричного змалювання персонажа.

... обок його
Цариця небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо, *сердешне*,
Хита головою.

Використання таких експресивно забарвлених форм можливе лише у розмовному й художньому стилях.

28. Перепишіть подану частину статті з «Словника української мови» про слово *воно*. Запам'ятайте, з якими значеннями вживається це слово. *Воно, його* (з прикметником *до нього, від нього* і т. ін.).

1. Уживається на позначення предмета мовлення, вираженого іменником середнього роду однини в попередньому реченні або після цього займенника: *От ... одважилось (щеня) вхопить шматок м'яса, щоб не кортіла. Лев бачить, що **воно** зробило, та змилосердився — мовчить.* (Л. Глібов.)

значенням він трапляється і в творах письменників ХХ століття: *Замерзла, сірома, сідай ближче до вогню.* (Ю. Смолич.) У переважній же більшості випадків іменники спільного роду функціонують як носії ознаки осуду, зневаги. Нам відомі ці слова: *ледащо, крутько, угадько, нечепура, цокотуха, сонюга.* Вони використовуються у мовленні як слова-характеристики. Зразок у використанні іменників спільного роду в названій функції знаходимо в повісті О. Іваненко «Таємниця»: *«Вовка написав обіцянку тримати всі книжки й зошити, як новенькі. Подумайте, мій нечепура Вовка — і таке обіцяє!»*

31. Напишіть довідки на ім'я громадянок О. П. Давиденко, Н. І. Терещенко. У кожній з довідок необхідно засвідчити, що вони працюють у вашій школі: одна з них завідує бібліотекою, друга — працівник бібліотеки (у довідці назвіть посади). Називається організація, що видає довідку, особа, якій видається довідка, а також викладається зміст довідки. В кінці необхідно зазначити, для якої організації вона видається. Документ підписують адміністративні особи (директор, секретар і головний бухгалтер).

32. Напишіть розписку на ім'я М. Н. Павленко, яка працює в касі колгоспу, про те, що ви, як піонервожатий, одержали з колгоспної каси відповідну суму грошей, необхідну для придбання піонерської символіки.

У розписці слід зазначити посаду, прізвище, ім'я, по батькові того, хто дає розписку, кому видається розписка (посада, прізвище, ім'я, по батькові) і з якою метою. В кінці слід поставити дату і підпис того, хто одержує кошти чи цінності. Початок розписки довільний: *Видана мною, піонервожатим...; Ця розписка видана ...; Я, піонервожатий ...*

33. Замість крапок поставте, де потрібно, суфікс *-к-*.

1)

Наказ.

§ 1. Тов. Петренко Г. П. зарахувати на посаду лаборант(...) хімічного кабінету.

2)

Протокол № 1

засідання комсомольського бюро Іванівської середньої школи.

Порядок денний:

I. Стан успішності комсомольців у першому півріччі.
Доповідає секретар(...) комсомольського бюро Савенкова О. М.

3)

Характеристика
Тихонової Марії Іванівни.

Тихонова М. І. працювала дояр(...). Переїхавши до міста, виконувала обов'язки диспетчер(...). Зараз вона зарахована на посаду комбайнер(...).

4) Павло Андрійович заговорив з ним не одразу, ще деякий час підписував папірці, щось відмічав у календарі, тоді покликав секретар(...) і попросив кудись подзвонити і тільки потім повернувся до Дмитра Івановича. (Ю. Мушкетик.)

§ 15. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ

Відомо, що не всі іменники утворюють співвідносні форми однини і множини. Є ряд іменників, які вживаються лише в одній з названих форм — в однині або в множині. Таке їх функціонування сприяло розвитку в них переносних значень. Нам неодноразово доводилось чути, як говорять: *Навесні раніше за інші дерева зацвітає абрикоса; Груша цього року дрібно вродила.* У наведених реченнях формами однини *абрикоса, груша* названі не одиничні предмети, тобто окреме дерево абрикоси чи одиничного плоду груші. Слова *абрикоса* і *груша* вживаються на позначення збірності. Форма множини, яка цілком можлива у такому контексті, не сприймалась би з таким підкресленням цілісності, повноти охоплення всієї сукупності дерев (*абрикоси*) чи плодів (*груші*). Форма однини передає саме таку цілісність. Однина у значенні узагальненості властива насамперед розмовному стилю мовлення. Форми однини з цим значенням можливі і в науковому стилі. У таких реченнях, як *З усіх ссавців білий ведмідь — найсильніший звір; Огірок — овочева городня рослина родини гарбузових,* введення виділених слів цілком виправдане. Вони служать називанням одного з видів тваринного чи рослинного світу.

Формами однини в узагальненому, збірному значенні послуговуються й журналісти. Потреба у вживанні таких форм виникає тоді, коли необхідно назвати осіб за професією, за громадським становищем, за родинними стосунками. Серед газетних матеріалів часто трапляються фрази: *Глядач із захопленням сприйняв виставу.* Форма однини відзначається і в заголовках статей: *Людина і*

2. Розмовне. Уживається в значенні вказівного займенника *це*: *А тепер воно як знахідка.* (В. Кучер.)

3. Розмовне. Уживається в значенні займенника *він*, *вона* з відтінком пестливості або зневажливості: *Або може вже такою воно* (княжна) *й уродилось?* (Т. Шевченко.)

4. Розмовне. Уживається в значенні підсилюючої частки: *І що воно за дитина, ніяк не заплаче!* (К. Гордієнко.)

До кожного із значень доберіть приклади.

29. Спійшіть. Підкресліть слова середнього роду. Визначте, з яким стилістичним значенням вони функціонують. У яких стилях мовлення можливе подібне використання цих слів?

1. Воно мале ще, дитина. Нічого не знає. (Т. Шевченко.) 2. Христинко, вставай! Підіймайся, сонько! (М. Стельмах.) 3. Та й сьогодні по обіді пішла Улянка блукати лісом. І все думала про Демка. «Що воно за хлопець такий?» (О. Донченко.) 4. По наших партизанських слідах блукаєш, а мені ні слова? Це ж як воно називається? (М. Чабанівський.)

30. Проаналізуйте стилістичні засоби тексту, з'ясуйте роль суфіксів, форми займенників середнього роду.

Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був: смирененький, соромливенький, млявенький, як дівчинка. Та ще й такий чорнобривенький, білолиценький, носик невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучерями. Воно й училось, нівроку йому. Страх яке до книжки було: чита, одно чита, а особливо як «на урок» загадають щось таке чи про луку, чи про ліс. Ну й любило це! (А. Тесленко.)

§ 14. СТИЛЬОВЕ РОЗРІЗНЕННЯ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО І ЖІНОЧОГО РОДУ.

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІ ІМЕННИКІВ СПІЛЬНОГО РОДУ

В українській мові для назв осіб жіночої статі, які нарівні з чоловіками володіють певними професіями або займають відповідну посаду, існують паралельні форми роду іменників — чоловічого і жіночого, наприклад: *піаніст* — *піаністка*, *студент* — *студентка*, *бібліотекар* — *бібліотекарка*, *касир* — *касирка*, *комбайнер* — *комбайнерка*, *лікар* — *лікарка*, *викладач* — *викладачка*, *директор* — *директорка*. Однак ці паралельні форми мають стильові обмеження. Форми іменників жіночого роду припустимі в

розмовному мовленні. Як елементи розмовного стилю, вони вводяться до творів художньої літератури: *Молода інженерка вже чула про «Ясні зорі» (колгосп), але не сподівалася бачити тут такий комфорт.* (В. Мінко.) Окремі з них трапляються в деяких жанрах газет, наприклад, в нарисах, фейлетонах. Офіційно-діловий стиль надає перевагу формам чоловічого роду, коли йдеться про професію чи посаду, якою володіє жінка. У наказах і розпорядженнях, у протоколах і довідках слід писати *лікар Петрова, комбайнер Петровська*, а не *лікарка, комбайнерка*.

Незалежно від статі особи у нерозкладних словосполученнях на позначення посад типу *старший учитель, головний лікар* іменники і залежні від них слова вживаються лише у формі чоловічого роду і в розмовному, і в офіційно-діловому мовленні.

У всіх стилях усної і писемної форм мовлення набули «прав громадянства» паралельно з формами іменників жіночого роду *доярка, свинарка* іменники *дояр, свинар* на означення чоловіків. Ніяких відмінних стилістичних ознак вони не мають.

Утворювані від іменників чоловічого роду на означення посад, звань, професій форми жіночого роду з допомогою суфікса *-ш-* типу: *ветеринарша, секретарша, бригадириша, інженериша, професориша, інструкторша, директорша* — виступають не співвідносними формами жіночого роду до іменників чоловічого роду. Вони передають зовсім інше значення: називають дружин чоловіків, що мають певну професію, звання або займають відповідну посаду. Так, *бригадириша* — жінка бригадира. З таким же значенням вживаються і слова з суфіксом *-их(а)*: *лісничиха, інженериша*. Сфера вживання перелічених і подібних слів — розмовно-побутове мовлення. У ньому поширені власні назви з суфіксом *-их(а)*, утворені від чоловічих імен і прізвищ, на означення дружини: *Семениха сиділа під вікном на лаві.* (Л. Мартович); *Маруся Кайдашиха замолоду довго служила в дворі, у пана, куди її взяли дівкою.* (І. Нечуй-Левицький.) У літературному мовленні — усному і писемному — слід уникати вживання подібних слів. Вони несуть в собі відтінок зневажливості.

Поширені в українській мові іменники спільного роду мають оціночний характер: вживаються для виявлення позитивних чи негативних рис, співчуття чи осуду. Згадаймо прислів'я: *Незнайко на печі лежить, а Знайко по дорозі біжить.* У творах письменників XIX ст. іменник *сірома* вживався із значенням *нешасний, бідний*. З цим же

закон. Використання однини в узагальненому значенні засвідчується і в творах художньої літератури. У циклі віршів «Весняні води» М. Рильського є рядки:

*Він гордий світоч запалив
Для шахтаря і косаря,
Для вченого і кобзаря.*

Уживаючи іменники *шахтаря, косаря, вченого, кобзаря*, поет мав на увазі не конкретних одиничних осіб, а узагальнено розумів осіб відповідної професії. Одиничність виступає образним засобом.

Можливе й інше використання однини, зокрема, для позначення класу однорідних предметів, частин тіла тощо. Пригадайте, як подають команди вчителі фізкультури всьому класу: *Поверніть голову вправо; Підніміть праву руку*. Тим часом повертається не одна голова і піднімається не одна рука, адже команди виконують усі учні класу. Слушно зауважують, що вживання у цьому випадку форм множини надало б мовленню штучності. Отже, використання форм однини у зазначеній ситуації стилістично виправдане.

Ще більшими стилістичними можливостями характеризуються форми множини в окремих групах слів.

У п'ятому класі, вивчаючи тему «Іменник», ми засвоїли, що слова з речовинним значенням, тобто такі, що означають однорідну за складом речовину, не утворюють форм множини. До них належать іменники *вапно, квас, сметана, халва, цемент, цукор, нафта, водень, цегла*. Вони вживаються лише в однині. Форма множини їм не властива. До розряду слів із речовинним значенням належать також і такі слова, як *вода, жито, пісок, сіль, сир*. Особливість їх у тому, що вони мають множинні форми: *води, житá, піскі́, со́лі, сирі́*. Проте вони не становлять переліку однорідного ряду речовин, а вживаються із своєрідними значеннями. Які ж ці значення?

Форма множини окремих іменників виступає на означення великої кількості. У реченні *Поринули весняні води, задзюрчали струмочки, заклекотали в ярках, розіллялись широкою навіддю* (М. Коцюбинський) виділене слово сприймається із значенням великої кількості води. З цим же значенням письменник вводить і форму множини іменника *сніг*: *Сніги впали великі, і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку*. Форма *сніги* розуміється як багаторозмірні. Або згадайте, що в уснопоетичному епосі використовуються подібні форми:

*Ой по горах сніги лежать,
По долинах води стоять.*

Форми множини *житá, піскі́, вівса (вівсі́), комиші́* вживаються для підкреслення розміру простору, зайнятого *житом, піском, вівсом, комишами*.

Форми множини іменників *сіль, сік, сталь*, а також і слово *вода* можуть виражати конкретне значення, тобто позначати сукупності різних сортів і марок продуктів, речовин, матеріалів, наприклад: *хімічні солі, лікувальні води*. Завдяки пояснювальним словам іменники вказують на сорт чи марку певної речовини або предмета. Сполуки таких слів перетворюються у наукові, технічні терміни. Вони становлять приналежність наукового стилю мовлення й документів ділового листування у торговельній мережі: *мінеральні води, фруктові соки*.

Утворення форм множини пов'язане з набуттям значеневих відтінків у деяких назвах явищ природи і словах з часовим значенням. Так, наприклад, форми *дощі, вітри, морози, часи* виражають не множинність, а вживаються для позначення тривалості, повторюваності явища. У романі «Фата моргана» М. Коцюбинського натрапляємо на слова *дощі, тумани*, які мають саме таке значення. Першу частину роману письменник закінчує словами *«Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси»*. Зіставимо фразу *Ідуть дощі* з таким її оформленням, як *Іде дощ*, і нам стане ясно, що форми *дощі і дощ*, справді, мають смислові відтінки. *Дощ* — це назва явища. *Дощі* — позначення його довготривалості.

Смислові відтінки властиві не тільки формам множини загальних іменників. Їх здатні передавати й власні назви. У таких сполученнях, як *подружжя Сосновських, Зінаїда Іванівна й Олексій Якович Ільченки* або *у класі два Івани*, немає своєрідних значеневих відтінків: вони називають конкретних осіб. Проте утворення множини від іменників власних назв може супроводжуватись їх переконанням. Так, слово *уолл-стріт* (від назви вулиці в Нью-Йорку, на якій розташовані найбільші банки США), вживається на позначення фінансових і промислових монополій імперіалістичних держав. Це слово знайшло місце в громадянській ліриці М. Рильського: *Доларами правди не купити, кровію безсмертя не залити, і ніякі в світі уолл-стріт неспроможні сонце погасити*. Такі переконані власні назви, що сприймаються із значенням

зневаги, презирства, пишуться, як відомо, з малої літери. Як слова з гостро політичним забарвленням, вони вводяться в твори з публіцистичним спрямуванням.

Форми множини від власних імен можуть уживатись і для вираження узагальнення без відтінку зневаги чи презирства. В. Стефаник, вказуючи на великі творчі сили українського народу, говорить: *Здається, що наш люд має в собі багато сили, щоб родити Шевченків, Федьковичів і Франків*. Власні імена у множині називають не осіб, а позначають ті чи інші риси осіб, виражають їх типізовані ознаки.

Із стилістичною настановою при іменникові у формі однини може вживатися дієслово у множині, як-от у Т. Шевченка: *Пан у себе гуляють, в Остапа Вишні: Цар самі не знають, Імператор кажуть*. У цих випадках сполучення однини й множини набувають відтінку насмішкувато-негативного ставлення, відтінку неважливості.

34. До речень введіть іменники *сталь, мороз, вітер, пісок* у множині. Поясніть значення множинних форм цих слів.

35. Перекладіть українською мовою. Підкресліть слова, у яких форми однини іменників вжиті в переносному значенні. Поясніть, з яким смисловим відтінком вони вжиті.

1. Солдаты стояли с опущенной головой, мрачно сжимая винтовки. (О. Пушкін.) 2. Чуден Днепр, когда все засыпает: и человек, и зверь, и птица. (М. Гоголь.) 3. Вокруг все дико: ель, сосна да мох седой. (А. Майков.) 4. Корреспонденты сообщают, что успешно идет сбор персика. (З газ.)

36. Прочитайте вірш М. Сингаївського. Поясніть значення виділених слів і їх стилістичну роль у наведеному тексті.

РОДИННЕ.

Якби не ви, мої ліси і луки,
якби не ви, джерела поміж трав,
я б мучився від ніжності й розлуки,
я б від черстої спраги умирав.
Хвала життю!
Хвала джерелам чистим,
зеленим лукам, травам і лісам,
що гомоніли наді мною листом,
що цвіт землі давали небесам.
Що дарували голоси і тіні,

що колисали думи і слова,
що поруч з ними, в нас на Україні,
душа і пісня споконвік жива.

37. Складіть текст оголошення про новорічний вечір. Оголошення треба побудувати так, щоб спочатку йшло повідомлення про день і годину проведення вечора, за ним — інформація про програму (маскарад, конкурси, ігри). Повідомте, що в карнавалі беруть участь герої літературних творів. До тексту введіть іменники *пісня, вірш* у збірному значенні. Оголосіть, що до участі у вечорі запрошуються батьки (слово *батьки* вживається у широкому значенні: *батьки* — це і *батько*, і *мати*). Прагніть до того, щоб текст оголошення був конкретним, зрозумілим. Над текстом дати заголовок «Оголошення». Але можна повернути увагу учнів й іншими словами, зокрема: *Увага! Увага!* або *Новий рік іде!* Придумайте інші заголовки. У кінці тексту назвіть організацію, яка проводить відповідний захід, наприклад: «Комсомольське бюро школи».

§ 16. СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ

У системі іменників стилістичне значення мають і паралельні взаємозамінені відмінкові форми іменників, і різні відмінки іменників, що вживаються для відтворення одного і того ж значення.

Взаємозамінені морфологічними одиницями є, наприклад, форми давального відмінка іменників чоловічого роду з різними закінченнями: *чоловіку* — *чоловікові*; місцевого відмінка іменників цього ж роду: *на дубі* — *на дубові*. У подібній функції можуть використовуватися і паралельно існуючі форми родового відмінка іменників чоловічого роду: *стола* — *столу*, *моста* — *мосту*. У них теж немає розрізнення значенневих відтінків. Їх використання урізноманітнює виклад.

Але таких паралельних форм у сучасній українській мові невелика кількість. Так, відомо, що паралельні закінчення родового відмінка іменників *-а*, *-я* та *-у*, *-ю*, як правило, пов'язуються з розрізненням смислових відтінків. Наприклад, слово *звук* із закінченням *-а* в родовому відмінку вживається на означення терміна у мовознавстві і музиці (після [к]), із закінченням *-у* це слово вживається в усіх інших значеннях (*надворі не чути ні звуку*). Слід також розрізняти: *напився чаю* (напою) і *ми вирощуємо два сорти чая* (рослини).

У ролі синонімів можуть виступати два різних відмінки: один без прийменника, другий з прийменником. Так,

для урізноманітнення викладу можна застосовувати заміну форми давального на родовий з прийменником *для* і навпаки: *Життя народам радісне настало, Життя для народів радісне настало*. Для позначення руху на поверхні вживаються паралельні форми орудного відмінка (*іхати дорогою*) і форми місцевого з прийменником *по* (*іхати по дорозі*). Значення цих форм у передачі руху настільки близьке, що в багатьох текстах з'являється реальна можливість їх взаємозаміни. Порівняйте: *І поплив угору Дніпром*. (А. Головка.) — *Попливе наш Іван по Дніпру у лиман*. (Т. Шевченко.) Такі взаємозаміни однієї форми іншою можна здійснювати в художніх творах, в газетних жанрах, близьких до художнього стилю, — нарисах, фейлетонах. У науковому стилі звичайними вважаються форми місцевого відмінка з прийменником *по*, наприклад: *Прилад рухався по поверхні приставного апарата*. Отже, варіантність цих форм не поширюється на всі стилі мовлення.

Разом з цим слід мати на увазі, що кожна з цих відмінкових форм втілює своєрідне значення. Орудний відмінок вживають у випадках, коли вказують на рух в одному напрямку. Панає Мирний, починаючи розповідь про польову царівну, малює початок весни: *Отакої саме пори, в неділю, тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодана, — йшов молодий чоловік*. Форма *шляхом* вказує на місце руху — шлях, по якому в одному напрямку йшов молодий чоловік. Місцевий же відмінок теж визначає місце руху. Але рух цей може здійснюватись у різних напрямках або різних пунктах, наприклад: *ходити по кімнаті*. Однак вираження такого відмінку залежить від смислу слів. Формою *по кімнаті* передається рух у різних напрямках. А ось у такому реченні, як *Пізньої осені по першому сніжку повергались партизани у рідні ліси* (М. Стельмах.) прийменникова форма *по сніжку* називає дію, спрямовану в один бік.

Синонімічний ряд порівняння становлять конструкції називного відмінка із сполучниками *як, мов, наче* і форми орудного відмінка іменника: *ластівкою летіла — влетіла, мов ластівка, голубкою воркує — воркує, як голубка, (губи) палить вогнем — палить, наче вогонь*. Кожна з них функціонує зі смисловим відтінком.

Форма орудного відмінка втілює образну характеристику дії, вираженої присудком, наприклад: *Алмазом добрим, дорогим сіяють очі молодій*. (Т. Шевченко.) Фор-

мою ж називного з сполучниками *як, мов, наче* досягається рельєфне порівняння зіставлюваних предметів. У реченні *Човен, як тінь, плинув до берега* є саме таке зіставлення: човен порівнюється з тінню. В офіційно-діловому, науковому і публіцистичному стилях порівняння передається конструкціями, вираженими називним відмінком з сполучниками *як, ніби, мов* та ін. Вони передають предметне порівняння, виражають конкретне зіставлення явищ.

При конструюванні речень треба уникати однакових відмінкових форм, що розташовуються одна за одною, як у фразі: *З метою (ч о г о?) дальшого поліпшення (ч о г о?) якості (ч о г о?) виховання (к о г о?) підростаючого покоління*. Таке ланцюгове нанизання однотипних відмінків утруднює розуміння тексту.

Тим часом випадки подібного називання форм неординарні. Ми вже мали нагоду переконатися в стилістичній незграбності будови речення *У практиці насінницьких господарств ще немало випадків порушення встановлених розмірів просторової ізоляції насінників від інших посівів кукурудзи*. Воно було наведене в одній із вправ § 2. Що в ньому вражає? Форми родового відмінка, що залежать одна від одної. Які шляхи уникнення однотипності?

По-перше, є можливість замінити віддієслівні іменники на *-ння, -ття* відповідними дієсловами. У наведеному вище реченні саме така зміна була здійснена. Пригадайте, як воно було відредаговане: *У практиці насінницьких господарств ще нерідко порушуються (а було: немало випадків порушення) встановлені розміри просторової ізоляції насінників від інших посівів кукурудзи*.

По-друге, іноді можна не тільки замінити віддієслівні іменники на дієслова, а й перетворити всю конструкцію на підрядне речення. Так, фраза *З метою дальшого поліпшення якості виховання підростаючого покоління* припускає і заміну слова *поліпшення* на *поліпшити*, і перетворення її на підрядну частину: *щоб поліпшити виховання підростаючого покоління*.

До речі, ріжуть вухо не тільки однотипні форми слів чи нагромадження однокореневих слів, а й невиправдане введення в текст зайвих слів. Ідеться про речення такого типу, як: *Керівники колгоспів району перебудували свою роботу в бік її поліпшення*. Що у ньому викликає заперечення? Нічим не виправдане вживання прийменникової форми іменника *в бік*. Це — зайвий компонент речення, оскільки він не несе в собі конкретного значення. У роботі

немає боків. Без цього слова речення звучить природніше: *Керівники колгоспів поліпшили свою роботу.*

Досить часто зайвими виступають слова *завдання, рішення, питання, у справі* та ін. Ось один із прикладів: *Колектив заводу доклав багато сил у справі виконання плану цього року.* В цьому реченні *у справі* не має смислового навантаження. Воно краще звучить, якщо замість *у справі* поставити прийменник *для*. Зрозуміло, самі по собі слова *питання, завдання* й інші не викликають осуду. Їх не треба вводити в речення, якщо без них можна обійтись. Це — одна з важливих вимог стилістичного оформлення тексту. Тим часом звороти з *боку, у справі* в мовленні окремих людей перетворилися у штампи. Ми неодноразово чули, як говорять *допомога з боку директора, у питанні навчання учнів є успіхи* тощо. Мовний штамп — це готова фраза. Проти штампованої мови виступав М. І. Калінін. Він писав: «А що значить говорити готовою фразою? Це значить, що ваша думка не працює, а працює лише язик. Готовою фразою ви враження на людей не справите. Не справите тому, що її й без вас знають. Ви боїтесь, що як по-своєму скажете, то буде не так красиво. Помилаетесь. Вона (фраза) краще буде слухатись, її дохідливість більша». До штампів він відносив також і додавання часто повторюваних означень: якщо *успіхи*, то обов'язково *видатні, допомога — повсякденна, а оцінка — висока*.

У штампах втрачаються живість мовлення, його гнучкість, барвистість і емоційна впливовість. Повторення одних і тих же виразів, нагромодження однокореневих слів засушує виклад, позбавляє його привабливості. А захоплення іншомовними словами, коли їх можна уникнути, і живання слів типу *вищезазначені, нижчеперелічені* канцеляризує мовлення. Палкий поборник вільного, образного, а не сухого, штампованого мовлення письменник і вчений К. І. Чуковський називав мовленнєві незграбності *канцеляритом*. Неологізм цей утворений додаванням суфікса *-ит* до кореня *канцеляр* — за зразком існуючих у мові назв хвороб *дифтерит, гайморит*. Канцелярит, за К. І. Чуковським, — хвороба нашого мовлення, яку слід активно і постійно лікувати.

38. Прочитайте уривок із статті, вміщеної у журналі «Українська мова і література». На основі цього і самостійно дібраного матеріалу підготуйте повідомлення про канцелярит і вступіть на засіданні гуртка. Складіть план виступу. Намагайтесь детально аналізувати кожен приклад: спочатку вкажіть, що в ньому викликає заперечення, а потім пропонуйте варіант виправлення.

Сума канцелярських слів і словосполучень і є канцелярит — неологізм, введений в ужиток радянським письменником К. Чуковським.

Іронічність цього слівця зумовлена тим, що воно створене за тими ж граматичними законами, що й слова, які позначають хвороби, отруйні речовини, наприклад, дифтерит, стоматит, іприт.

Стилістично хибні такі речення: *Видана дана довідка гром. Є. М. Шинкаренкові в тому, що...; Витрачено на придбання книжок для шкільної бібліотеки 56 (п'ятдесят шість) карбованців грошей.*

У першому реченні тавтології легко уникнути, опустивши слова *дана довідка*, у другому — зайве слово *грошей*.

Недопустимий канцелярит у мові масової популярної літератури. Тим часом він виявляє неабияку силу проникнення в друковану продукцію. Ось кілька прикладів.

1. У цих областях судді опублікували в пресі кілька сотень заміток з **питань** додержання трудового законодавства. 2. Було б помилкою не помічати негативних дій з **боку** окремих осіб. 3. Здійснення п'ятирічного плану розвитку народного господарства має виняткове значення **в справі** зміцнення світової системи соціалізму. 4. Колгоспне стадо збільшилось за рік на 35 **голів** корів.

У першому реченні зайве слово *питання*. На які питання можна поділити *додержання трудового законодавства*? Вираз з *питань* можна замінити прийменником *про*. У другому прикладі слова з *боку* зайві. Речення без них набуде більшої ясності. Слова *в справі* у наступному реченні треба замінити прийменником *для*. Звичайно, слово *справа* вживається не тільки на позначення особових чи судових справ, а й в широкому розумінні (*захист Батьківщини — справа всього народу*). Проте немає ніякої потреби вживати його скрізь.

Часто трапляється в мові масової літератури вислів за *рахунок*. Зміст цих слів має на увазі, що одне збільшується, виникає за рахунок другого, яке зменшується, зникає. То можна й не заперечувати проти цих слів у реченні: *2,8 мільйона квадратних метрів житла буде збудовано за допомогою державного кредиту і за рахунок заощаджень трудящих.*

Зовсім неправильно вжито за *рахунок* у реченні: *Партійний комітет промислового комбінату поповнив агітколлектив за рахунок передовиків і новаторів виробництва.*

Читачеві може здатися, що агітколектив збільшився, а кількість передовиків і новаторів на комбінаті зменшилась, чого, звичайно, не сталося. Хибною буде і така констrukція речення: *Весь приріст продукції, передбачений планом, буде одержано за рахунок підвищення продуктивності праці. В силу, за рахунок можна замінювати словами внаслідок, через те що, шляхом та ін.*

Недбале мовно-літературне оформлення думок призводить не тільки до труднощів у сприйманні читачем змісту прочитаного, а й до логічних помилок, тобто перекручує смисл речення або надає йому двозначності.

39. Знайдіть стилістично невдалу будову речень. Переробіть і запишіть їх правильно.

1. Важливим на сьогодні завданням у забезпеченні плану зростання поголів'я худоби і її продуктивності стає своєчасна заготівля кормів. 2. Дострокове виконання плану забезпечує піднесення матеріального добробуту колгоспників нашого села. 3. Сільське споживче товариство добре організувало роботу по систематичному забезпеченню ідалень картоплею. 4. Треба забезпечити поліпшення контролю за роботою ферм. 5. Перед нами стоїть завдання організації справи навчання механізаторів. 6. Для забезпечення безпеки пішоходів, зменшення шуму, забруднення вулиць і доріг, очистки повітря від газів, а також розвантаження центра міста від потоків вантажного автотранспорту і швидкого його пересування по заміських шосе розроблені і затверджені нові маршрути руху вантажного автотранспорту. 7. Управління звертається до керівників обласних організацій з проханням подбати про забезпечення насінням цього високоякісного гібриду силосної кукурудзи якомога більшої кількості колгоспів області.

§ 17. ВИРАЖЕННЯ ВІДНОШЕНЬ НАЛЕЖНОСТІ АБО ПРИСВІЙНОСТІ

Належність або присвійність особам чи істотам в українській мові передається іменниками, прикметниками, займенниками в різних відмінках. Це дає можливість вдаватися до заміни однієї форми іншою, щоб не переобтяжувати виклад повторенням одних і тих же слів. Блискучий зразок знаходимо у М. Рильського:

В Шевченковім залізнім слові,
Під грізним Гоголя пером
Нам хвилі гомонять Дніпрові,
Гаї й лани понад Дніпром.

Виділені словосполучення служать для відтворення приналежності: у першому і третьому — вона виражена прикметником, у другому — іменником у родовому відмінку. Їх використання в одному реченні — стилістично виправдане.

Однак така заміна можлива не завжди і не в усіх стилях мовлення. Присвійні прикметники з суфіксами *-ив-*, *-ин-*, утворені від власних імен (*Богданів кінь, Лесин твір*) звучать з більшою експресією, ніж сполучення іменників (*кінь Богдана, твір Лесі*). Саме тому в офіційно-діловому мовленні вживаються, як правило, іменникові сполучення.

В усіх стилях мовлення для вираження відношень належності або присвійності вживаються форми родового відмінка іменників і займенників *його, її, їх*. У реченні *Іванко понуро сидів собі недалеко від батька і слухав його мови.* (Панас Мирний.) займенник *його* вказує на те, чю мову слухав Іванко. А мова, як видно з тексту, батькова. Значить, логічно цю фразу слід побудувати так: *Іванко сидів біля батька і слухав мови батька.* Але у такій редакції фрази виникає повторення форми *батька*. Щоб уникнути його, автор вдався до заміни іменника займенником, який теж має властивість передавати значення приналежності.

Для вираження приналежності в усіх стилях застосовуються паралельні форми родового відмінка іменників, що позначають осіб та істот, і займенників з прийменником *у*: *у Петра — у нього; у Марії — у неї; у школярів — у них*. Уживання таких паралельних форм не має стильових обмежень.

40. Спишіть речення. Виберіть синонім, що відповідає тексту. Чи в усіх випадках можлива заміна? Якщо ні, поясніть, чому.

Мені близька творчість (*Григора Тютюнника, Григорова Тютюнникова*) і як (*його, Григоровому*) ровесникові, і особливо — як земляку. Я відчуваю (*Григорових, Григорова*) героїв у всій реальній плоті, увесь спектр відтінків (*їхньої, героєвої*) щедрої, соковитої мови. Григир володіє тонкою майстерністю словесної характеристики, мова (*Григорових, його*) новел і повістей максимально наближена до народної, говіркової, проте автор ніколи не переступає

тієї небезпечної межі, за якою починається імітація про-сторіччя, така собі (*парубоцька, парубка, парубкова*) гра в діалектизми, в розхристану балачку вулиці. Оскільки знає мову не зі *словникових холоднів*, а відчуває її еством, на *зуб*, на смак, на колір і навіть вагу. Відтак, ніколи не втрачає почуття міри, що одвіку вважається одною з визначальних прикмет справжнього таланту. (Б. Олійник.)

Кому належать цитовані Б. Олійником слова *словникові холоднів*? Як їх треба розуміти? Що означає слово *імітація*? Чим пояснити вживання розмовно-побутового слова *балачка*?

41. В уривкові з твору О. Копиленка «Десятикласники» використовуються різні форми вираження приналежності. Знайдіть їх. Розкрийте їх стилістичну роль.

Мати Сашкова була щаслива і світла, як весна. Вона була переповнена радістю і обдаровувала нею сьогодні всіх, кого тільки стрівала. З сина не зводила очей, і Сашко від цієї уваги намагався бути трохи грубішим, ніж звичайно, ніби стомився від материнської ласки. Схоронитись від матері він не міг в одній кімнаті, яку займали його батьки на першому поверсі маленького будинку.

Мати Сашка зустріла Аркадія так сердечно, ніби він теж був її сином, давно не баченим і рідним. Змахнула ганчіркою порох із старого витертого стільця і припрошувала до столу, ще не прибраного після обіду.

42. Перекладіть текст російською мовою. Зверніть увагу на переклад виділених слів і сполучень. У чому виявляються їх особливості у кожній з мов?

ЗУСТРІЧ НА ЄНІСЕІ.

Цікаві стрічі в найдальших краях починаються уже за твоїм домашнім порогом.

Цього разу ми вилітаємо в край, де молодий революціонер Ульянов формувався на *вождя* світового пролетаріату, генія пролетарської революції,— в Красноярський край і всесвітньовідоме Шушенське.

Могутній повітряний лайнер набирає висоту, лягає на курс. Три години до Уфи, чотири від Уфи до Красноярська. Сім годин — всього на-всього сім годин, до яких Володимир Ілліч у свої двадцять сім літ добрався майже три місяці: тільки на вісімдесят першу добу потрапив до місця заслання — села Шушенського на Єнісеї. (Ю. Збацький.)

§ 18. ПАРАЛЕЛЬНІ ФОРМИ ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА

Іменники чоловічого роду II відміни, вжиті у значенні знахідного відмінка, в одних випадках збігаються з формою родового відмінка, в інших — називного. Це — одна з основних ознак розрізнення назв істот і неживих предметів, порівняйте: *я бачу брата — я бачу стіл.*

Однак є ряд назв неживих предметів, які у знахідному відмінку можуть вживатись у двох формах — називного і родового відмінків: *одержав лист — одержав листа*. Вони не передають ніяких відтінків значень. Звернімося до прикладів: *Назавтра листоноша приніс листа від матері.* (В. Дрозд.); *Здоровань-лісничий заставив складати стояки на те місце, звідки вони були взяті, склав акта і поїхав геть, не сказавши ні слова.* (Г. Тютюнник.) Заміна виділених форм на форми *лист* і *акт* не змінюють смислу. І все ж вважається, що форми родового відмінка в іменниках, що вживаються на позначення предметів побуту, використовуються для пожвавлення викладу в художньому творі. Такий відтінок форми родового відмінка здобувають тому, що вони несуть в собі елемент розмовного стилю. Адже саме в розмовному мовленні побутують такі фразеологізми, як: *дати прочухана, шукай вітра в полі.*

У науковому, офіційно-діловому мовленні, в публіцистиці форми родового у значенні знахідного не вживаються. Для ілюстрації наведемо приклад: *Сьогодні державна комісія підписала акт про здачу в експлуатацію першої черги Лисичанського нафтопереробного заводу — одного з найбільших підприємств країни.* (З газ.)

У розмовному мовленні і в художній літературі назви окремих свійських тварин і комах у знахідному відмінку трапляються в двох формах: у формі родового і в формі називного відмінків: *пасу коней і коні, корів і корови*. У стилях публіцистичному, науковому і офіційно-діловому вживаються лише форми родового відмінка.

43. Прочитайте слова діда Свирида з гуморески Остапа Вишні «Зенітка». Обґрунтуйте введення до тексту виділених слів. Яку стилістичну функцію виконують словосполучення *править за хазяїна, один як палець, співати зривається*. Як пояснити наявність у тексті діалектної форми *сидю*?

— Розказати, кажете? Ну, слухайте.

... Наближались фашисти; знелюдніло наше село. Кілька старих бабів тільки й лишилося. Опинився й я по той бік річки, в лісі, у партизанах... Обіда хлопцям варив, коні

пас. Та й закортіло мені подивитися, хто ж у моїй хаті за хазяїна тепер править, бо одинцем я жив, один як палець. От одного разу підійшов я до річки, як уже добре смеркло, витяг з очерету **човна**, сів, поплив та й висадився десантом у себе ж таки в березі. Висадився десантом, а потім перебіжками, перебіжками поміж соняшниками, та за хлівом у лопухах і замаскувався. Замаскувався і сидю. А в хаті, бачу, світло горить, гомонять, чую, дехто співає зривається.

44. Зіставте варіанти речень. Подумайте і скажіть, що допомогло виправити їх.

Невиправлений варіант

У плані підготовки до свята зроблено ще дуже мало.

Письменник дає гостру критику царському ладу.

Великі роботи намічено провести в галузі поліпшення благоустрою населених пунктів.

Колектив учителів і учнів провів значну роботу в напрямі підготовки до знаменної дати.

Непоганих успіхів у результаті проведення п'яти турів досягла шкільна волейбольна команда.

У ході боротьби за високий урожай ланка досягла помітних успіхів.

Виправлений варіант

У підготовці до свята зроблено ще дуже мало.

Письменник гостро критикує царський лад.

Великі роботи намічено провести, щоб поліпшити благоустрій населених пунктів.

Колектив учителів і учнів чимало зробив, готуючись до знаменної дати.

Непогані результати після п'яти турів має шкільна волейбольна команда.

Борючись за високий урожай, ланка досягла помітних успіхів.

§ 19. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ КЛИЧНОЇ ФОРМИ

При звертанні до особи припустимо вживати і кличну форму, і називний відмінок (*дорогий товариш* — *дорогий товаришу*). У розмовному мовленні перевага віддається, як правило, кличній формі. Це відбивають твори художньої літератури. Відкриймо твір О. Копиленка «Дуже добре». З другої сторінки йдуть діалоги, серед них звертання *татку*, *бабусю*. Вживання кличної форми у повсякденному спілкуванні близьких людей — звичайне явище.

Письменник Григорій Тютюнник, автор «Виру», у листах до свого брата Григора Тютюнника вживав кличні форми і від безсуфіксних імен (*Григорію*), і від суфіксальних власних імен (*Грицьку*). Клична форма надає звертанням пестливості, ласкавості. У випадках листування людей, не пов'язаних ні родинними відносинами, ні близькими дружніми стосунками, клична форма можлива, вона сприймається як вираз поваги.

В офіційному листуванні прийнято вживати лише форму називного відмінка: *Шановний товариш*.

Звертаючись до старшої за віком або до офіційної особи, ми називаємо її по імені та по батькові. Ці два слова можна вживати і в формі називного відмінка (*Надія Іванівна*), і в кличній формі (*Надіє Іванівно*). Перша з форм несе відтінок офіційності, друга — ознаку приязні. Але в усіх цих випадках ім'я повинно бути названо в офіційно визнаній формі. Це значить, що при звертанні слід вживати форму, наприклад, *Лідія*, а не *Ліда*; *Анастасія* чи *Настасія*, але не *Настя*. Суперечать загальноприйнятій нормі такі поєднання, як *Ліда Іванівна* чи *Лідо Іванівно*, *Настя Федорівна* чи *Насте Федорівно*, *Кость Михайлович* чи *Костю Михайловичу*. На жаль, таке трапляється в розмовному мовленні.

У народній творчості, поезії вживається клична форма і у відношенні до неживих предметів, явищ природи: *Роди нам, земле, юних серцем, о, земле, велетнів роди!* (П. Тичина); *Вітчизно! Щасливе прийдеши твоє, що серце таке в твоїх воїнів є.* (М. Бажан.) Це досягається засобом персоніфікації — одним із поетичних прийомів.

Подібного типу звертання є і в публіцистиці. А це значить, що їх можна вживати і в учнівських творах на теми суспільно-політичного звучання.

У поезії можливе звертання в формі субстантивованих прикметників, як-от у Ю. Федьковича: *Зійди, зійди, срібнорогий, в рожевім гаю*.

45. Прослідкуйте за вживанням кличних форм в уривку з твору О. Копиленка «Дуже добре». Яке їх призначення в тексті? Чи вмотивоване їх часте використання? Які відносини між Кірою і її батьком вони виражають? Яке значення передає перша частина складного слова *вельмишановний*? Чому Кіра називає батька то *татко*, то по відношенню до нього використовує ім'я та по батькові, то прізвище *Коваль*?

Раптом задзвонив телефон. Кіра схопилася, і стілець поїхав по підлозі. Вона вибігла в другу кімнату. Схопила трубку і, не питаючи, хто говорить, просто крикнула:

— Татку, любий, здоров!

— Здоров. Тобі, здається, пора вже в школу, чи ти забула?

— Ти мене перевіряєш, татку?

— Звичайно, якщо запізнишся, ввіймаю і запишу...

— Зараз піду. Не турбуйся, не спізнось, про змагання пам'ятаю, і можеш бути певним, що перемога буде моя, вельмишановний Максиме Семеновичу... Як хороше, що ти подзвонив. Я сиділа і думала, і зовсім, зовсім розкисла.

— Ти розкисла? Які думки гнітять твою буйну голову?

— Любий товаришу Коваль, про це дуже довго треба говорити.

46. Поставте в кличній формі виділені іменники. Якого художнього прийому досягають поети вживанням кличної форми від іменників загальних назв?

1. **Росія! Вітчизна!** Ти перша ідеш на подвиг найбільших в історії звершень, над світом, над віком, над людством уперше. 2. Там люди нездолані, горді й суворі, сини волелюбного й славного роду, вдивляються в вас, переможниці-зорі, і чують тебе, дужий **вітер** зі Сходу. (М. Бажан.) 3. Де колишне чайкою тужило, ти зростаєш, світла наша **сила**. 4. Поглянь, **людина**, і спокійно йди на вулиці, на площі, в гай, у поле. (М. Рильський.) 5. Все, що набув у боротьбі, сьогодні я несу тобі, майбутній **день**. (О. Підсуха.) 6. Далека **краса** моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах. (О. Довженко.) 7. Орися ж ти, моя **нива**, долом та горою. (Т. Шевченко.)

§ 20. СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ФОРМ ПРИКМЕТНИКА

Прикметник — частина мови, що позначає ознаки предмета (якості, властивості або відношення між предметами). Тим-то й зрозуміла та важлива стилістична роль, яку виконують прикметники в різних стилях мовлення. Найбільшою мірою вони проявляють себе у синонімії. Влучно дібраний синонім може забезпечити яскраву характеристику предмета, різний ступінь виразності ознаки й емоційне її забарвлення.

Особливо відчутна роль прикметників у художніх творах. Починаємо читати вірш М. Рильського «Україно»: *Україно моя! Чисті хвилі ланів, променисті міста, голубинь легкокрила!* — і, наче наяву, бачимо панораму не-

осяжної української землі. Що дало простір такій уяві? Звичайні означення, виражені прикметниками. Є речення, які взагалі не уявляються без прикметників. Наприклад: *В глибоких долинах, зелених від винограду і повних сивої мли, тіснились кам'яні громади, рожеві від вечірнього сонця або синіючі далеким бором.* (М. Коцюбинський.)

Прикметники поширені і в інших стилях мовлення. Назва статті В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література» включає прикметник *партійна*. Перше речення цієї статті «Нові умови соціал-демократичної роботи, які створилися в Росії після жовтневої революції, висунули на чергу питання про партійну літературу»¹ нарахує кілька прикметників. У Зверненні ЦК КПРС «Радянським жінкам» читаємо: «Величезними є заслуги жінок перед соціалістичною Вітчизною». З семи слів — два прикметники. У науковому стилі їх роль особливо: вони є складовою частиною наукових термінів. Наприклад: *Лісні зони змішаних лісів відзначаються наявністю хвойних насаджень з домішкою дуба, гостролистого клена та інших широколистяних дерев'яних порід.*

У художній літературі прикметники служать для розкриття якісної характеристики предметів, явищ. Без цього, відомо, страждають точність викладу, детальний опис осіб і подій. У ролі епітетів прикметники виступають у поетичних і прозових творах. Справді, поясненню не потребують приклади використання епітетів, як це спостерігаємо у творах М. Рильського: *Ширяють над минулим темним нові пісні, нові часи* або О. Гончара: *Людина кришталеві вдачі.*

Стилістичну роль відіграють також прикметники, що виступають антонімами: *добрий — злий, великий — малий*. Влучні приклади використання антонімів знаходимо в народній творчості: *Рання пташка дзьобик чистить, а пізня — очі продирає.*

Застосовуються також контекстуальні антоніми, тобто слова, що не є власне антонімами, але в певному контексті сприймаються як одиниці з протилежним значенням. Поет О. Підсуха пише: *Сьогодні я в напльві світлих дум ясніш свою майбутню радість бачу, аніж вчорашній сум.* У цьому тексті слова *майбутню* і *вчорашню* — контекстуальні антоніми. Слово *майбутню* у цьому реченні доречніше, ніж справжній антонім до слова *вчорашній* —

¹ Ленін В. І. Партійна організація і партійна література.— Повне збір. творів, т. 12, с. 92.

завтрашній. Слово *завтрашній* має відтінок розмовності. Поетичному мовленню більше пасує слово *майбутню*.

Зразки вдумливої роботи над словом дають класики української літератури. Ось один з багатьох, знайдений в архіві М. Коцюбинського:

Перший варіант

Вечір за вечором про-
сиджували вони з Гафійкою
у чистій, немов на велик-
день, хаті, в чистій одежі.

Другий варіант

Вечір за вечором про-
сиджували вони з Гафійкою
у прибраній, немов на велик-
день, хаті, в чистій оде-
жі.

Ніхто не може заперечити, що до іменника *хата* підходить прикметник *чиста*. І все ж автор твору «Фата моргана» замінив його на слово *прибрана*. Заміна доречна. Усунене повторення одного і того ж слова у реченні. Знайдено слово, що чіткіше визначає предмет.

47. Доберіть синоніми до слів *красивий, відомий*. Складіть з ними речення (усно).

48. Створіть антонімічні пари з прикметниками *вільний, ясний, скромний*. Введіть їх у речення і запишіть.

49. Перепишіть. Підкресліть епітети. Поясніть їх стилістичну роль.

1. Маковей дивнвся на прапор сяючими захопленими очима. (О. Гончар.) 2. Ранок був чудесний, свіжий і пахучий. (О. Довженко.) 3. І ось ранок Першого травня над Москвою, сонцесяйний, блакитний, золотий. (В. Собко.)

50. Епітети називають характерне в тій чи іншій особі, в тому чи іншому предметі, явищі. Подивіться, як М. Рильський майстерно використовує епітети для розкриття найрізноманітніших особливостей творчої діяльності видатної української співачки Марії Іванівни Литвиненко-Вольгемут і поезії Т. Г. Шевченка в сприйнятті класиком української музики М. В. Лисенком.

1. Творчий діапазон Марії Іванівни дуже широкий — і в згоді з цим дуже великий її репертуар. **Пристрасна** Купава в «Снігуроньці», **мрійна** Тетяна в «Євгенії Онегін», **прекрасно-тужлива** Ярославна в «Князі Ігорі», **примхлива** панночка в «Утоплений», **трагічно-нешаслива** мати в «Тарасі Бульбі», **добродушно-сварлива** Одарка в «Запорожці за Дунаєм», **скорботно-любляча** Наймичка в однойменній опері, **палка** Аїда і **простосердна** Галька, **чарівна** Валентина в «Гугенотах», **величні** героїні вагнерівських опер... Які різноманітні образи — і які яскраві!

2. Для всього різнобарвного моря Шевченкової поезії,— від **лагідного** «Садок вишневий», **елегійного** «За сон-

цем хмаронька пливе», **сумного** «Ой, одна я, одна», **гірко-го** «Огні горять» — до **відчайдушно-веселого** «Од села до села», **урочистого** «Ой Дніпре, наш Дніпре», **патетичного** «Моліться, братія», **фантастично-жахливого** «Понад полем іде», **стихійно-широких** «Гамалії» та «Івана Підкови», **гнівного** «Івана Гуса»,— знаходив М. В. Лисенко струни в своєму серці.

51. Прочитайте початок передової статті «Наше місто, наше село», надрукованої в газеті «Радянська Україна». Виділіть прикметники. Поясніть їхню стилістичну роль у створенні розмови з читачем.

З чого починається для кожного з нас Батьківщина? Як співається в улюбленій пісні, з малюнка в букварі. Та ще з батьківського дому, з міста, з села, вулиці, де ми народилися, росли, нині живемо. І хай це буде великий індустріальний центр або робітниче містечко, що тільки-но звільняється від риштувань, сучасне колгоспне село чи зелений гірський присілок,— вони однаково рідні нам, близькі. І шоразу, повертаючись сюди з поїздки, відрядження, ступаючи на рідні вулиці, в душі промовляє кожен з нас: «Ну, от я і дома».

§ 21. ВЖИВАННЯ ПРИСВІЙНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Поширеними в українській мові є присвійні прикметники з суфіксами *-ів- (-іів-), -ин- (-іін-)*, які додаються до коренів іменників назв осіб (*батьків, дідів; материна, сестрина*); форми прикметників із суфіксом *-ськ(ий)*, що сполучаються з коренями іменників назв осіб або з основами присвійних прикметників (*батьківський, дідівський; материнський, сестринський*).

Прикметники, утворені за допомогою перелічених суфіксів, групуються в синонімічні ряди: *батьків* — *батьківський, дідів* — *дідівський, материн* — *материнський, сестрин* — *сестринський*. За значенням вони близькі, але не тотожні. Прикметники, утворені суфіксами *-ів-(-іів-), -ин-(-іін-)*, передають індивідуальну присвійність, тобто вказують на конкретну особу, якій щось належить. Саме з таким значенням вжиті форми прикметників у реченні *Раділо серце батькове та материне, на їх дивлячись, раділа й стара Марина, гойдаючи онуків*. (Панас Мирний.)

Коли збігаються значення індивідуальної присвійності у прикметниках із суфіксами *-ів-, -ськ(ий)*, тоді такі паралельні форми можна взаємозамінювати: *батьківський*

капелюх — батьків капелюх. Та суфікс *-ськ(ий)* здебільшого служить для творення прикметників, у яких присвійність набуває дещо розширеного значення — значення властивості. Наприклад, словосполучення *батьківське піклування* у реченні *Комуністична партія проявляє батьківське піклування про розвиток радянської школи* означає, що піклування Партії пройняте такою любов'ю, яку виявляє батько до своєї дитини. З таким же значенням М. Коцюбинський вживає цей прикметник, сполучаючи його з іншим словом: *Він запускав пальці в пухнату вовну або з батьківським почуттям брав на руки ягня — і дух полонини віяв тоді над ним та кликав у гори*. Із значенням якісної характеристики сприймається і сполучення *батьківське ставлення*. У всіх цих прикладах слово *батьківське* значеннєво не рівнозначне прикметникові *батькове*. Тому вони не взаємозамінні.

Розгляньмо ще кілька прикладів з цим прикметником у поєднанні з іншими іменниками.

Слово *батьківське* може бути ознакою того, що належить батькові або батькам. Наприклад, *батьківське добро* — це те, що перейшло у спадщину від батька. У цьому сполученні прикметник сприймається із значенням належності батькові, тобто означає індивідуальну приналежність. З цим значеннєвим відтінком вживається він у творі І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». У старого Кайдаша два сини. Після його смерті *все батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові*. Оскільки прикметник тут ужитий із значенням індивідуальної приналежності, то його можна замінити формою *батькове добро*. Коли ж він означає те, що належить не окремому батькові, а становить спадщину від батьків (слово *батьки* тут слід розуміти розширено: *батьки й матері*), тоді *батьківське* вживається з широким значенням приналежності. Саме в такому розумінні вживає А. Малишко його з іменником *поле* у реченні *Нам тільки зліба, сонця й волі, шаноби й пам'яті в живих та на батьківським орнім полі пісень хмільних і вікових*. Тут заміна слова *батьківський* прикметником індивідуальної присвійності неможлива.

Чітке розрізнення виразу приналежності, що передається прикметником із суфіксом *-ов-*, і характеристики ознак, пов'язаних з особою, передають народні прислів'я: *Ленінове ім'я знає кожна сім'я, Від ленінської науки міцніше голова і руки*. У першому прикладі прикметник *Ленінове* вжитий на означення індивідуальної приналежності.

Його можна замінити на іменник: *Ім'я Леніна*. Прикметник *ленінський* у другому прикладі — означення, що увібрало в себе всі характерні особливості життя, діяльності, революційних принципів В. І. Леніна. Як означення слово *ленінський* входить до багатьох вживаних у публіцистиці словосполучень: *ленінська національна політика, ленінська програма миру*. Ленінською ми називаємо Комуністичну партію, комсомольську і піонерську організації. Отже, при вживанні прикметників на означення присвійності слід насамперед враховувати контекст.

Форми присвійних прикметників з розглянутими суфіксами поширені в розмовному і художньому стилях, а також у тих газетних жанрах, що припускають художність, — нарис, фейлетон. В офіційно-діловому і науковому стилях такі форми не вживають.

52. Утворіть присвійні прикметники від іменників: *тітка, Настя, Андрій, Микита, чоловік, Лук'ян, тато, сестра*. Введіть утворені прикметники у речення.

53. Поясніть, які відтінки значень передають прикметники в словосполученнях: *батьківське око — батькові очі; сестрина хустка — сестринська любов*.

54. З яким значенням вжиті присвійні форми прикметників у реченнях?

1. Оцих тополь приречений кортеж довічно супроводить Україну, і традиційні верби, і калина — все батьківське, але й синівське — теж! (Б. Олійник.) 2. А Толя, Олни друг і товариш, жив на Печерську, біля «Арсеналу», дідусь Толин був робітник «Арсеналу», тепер дідусь уже старенький і на пенсії, він старий більшовик. (Остап Вишня.) 3. Хай на ньому (рушникові) цвіте росяниста доріжка... І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка. (А. Малишко.) 4. Треба відзначити, що в багатьох інтонаціях і стилістичних зворотах зрілого Коцюбинського ясно дається відчуття впливу чеховської манери письма. (М. Рильський.) 5. Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне. (І. Нечуй-Левицький.) 6. Голос Маланчин став теплішим. (М. Коцюбинський.)

55. Розкрийте смислове і стилістичне навантаження прикметників у реченнях.

1. Забезпечуючи високий рівень знань, необхідний для продовження навчання у вузі, школа в той же час повинна орієнтувати молодь на суспільно корисну працю в народному господарстві і готувати її до цього. (Матеріали Першої сесії Верховної Ради СРСР)

одинадцятого скликання 11—12 жовтня 1984 року.) 2. З кожним роком на заводах і фабриках, у колгоспах і радгоспах зростає кількість трудових колективів, які працюють за формою бригадного підряду. (З газ.) 3. Колективний підряд дає можливість не лише збільшити кількість продукції, а й значно підвищити її якість, домогтися економії всіх видів ресурсів. (З газ.) 4. Що таке щастя — це кожен розумів по-своєму. Але всі разом люди знали й розуміли, що треба чесно жити, багато працювати й палко любити й берегти цю величезну щасливу землю, яка зветься Радянською країною. (А. Гайдар.)

§ 22. ПЕРЕНОСНІ ЗНАЧЕННЯ ЯКІСНИХ І ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Широко відомі випадки вживання з переносним значенням якісних прикметників. Таке їх використання становить художній прийом, який називається метафорою. Метафоричні епітети сприяють художньому відтворенню подій. Пригадайте, у вірші Т. Г. Шевченка «Сон» жниця заснула, і їй сниться сон, далекий від реальності, такий, у якому вона бачить себе і свого сина щасливими, вільними: *І на своїм веселім полі удвох собі пшеницю жнуть, а діточки обід несуть.* Тут прикметник *веселім* ужитий не в прямому значенні: поле не буває веселим. Цим словом поет передає радісний настрій, що відповідає уявлуванню у сні обставинам. Використана поетом метафора художньо виправдана.

Прикметник *веселий* має й інші переносні значення. У реченнях *Нові веселі, білі пароплави мали незабаром поплисти по річці.* (С. Склярєнко.); *Веселе сонечко ховалось в веселих хмарах весняних.* (Т. Шевченко.) він набуває значення *світлий, яскравий*. Отже, конкретний зміст метафор розпізнається у тексті. Цим вони цікаві, привабливі, але саме тому і виникають труднощі в їх використанні. Метафора сприймається як художній прийом лише тоді, коли вона відповідає задумові твору і природно входить до словесного оточення.

Значно рідше трапляються випадки використання з переносним значенням відносних прикметників. Можливі сполучення слів типу *весняний настрій, кам'яне серце*. Письменник І. Рябокляч писав про одного із своїх героїв: *Намагаючись приховати своє хвилювання, він спробував було посміхнутися і сам же відчув, що посмішка*

вийшла дерев'яна, жалюгідна. У цьому контексті *дерев'яний* має значення *позбавлений емоцій*.

Образне вживання прикметників притаманне не тільки поетичним і прозовим творам, а й жанрам публіцистики. Так, у статтях нерідко зустрічаємо: *холодна війна, холодна зброя, широкі можливості, гостре слово*.

56. Доберіть до прикметників *чистий, спокійний, ласкавий, сміливий* іменники, з якими б вони виступали з прямим і переносним значенням. Складіть з ними речення.

57. Розкрийте переносне значення вжитих О. Гончаром якісних і відносних прикметників.

1. Пароплав ішов по Дніпру вниз. Пружний вітерець дихав йому назустріч прісною свіжістю великих вод, тонким прянистим духом далеких степів.

2. Вода, вода, вода!

До найвіддаленіших степових балок наповнився нею весь плавневий край. Там, де були річки, переправи, де шуміли правічними вербами урочища Вовчиха, Темне, Скарбне, всюди тепер розлилося молоде степове море, бушуючи на вітрах, викидаючи під час штормів на берег величезне корчомаччя неліквідних верб.

58. З яким значенням у тексті Остап Вишня використовує відносні прикметники?

Ох і очеретяна ж річка Оскіл! Ох і рибна ж вона, ох же ж і вутяна!

І вутяна, і дупеляча, і бекасіна!

А яка вода в Осколі!

Лагідна, ласкава, м'якошовкова!

59. Перепишіть. Підкресліть прикметники. Визначте їх розряд і стилістичні функції.

1. За очі, що, як цвіт, горять, за молоді гудки Донбасу іде Червона, рідна рать. (М. Рильський.) 2. Чи ти пам'ятаєш ті роки, коли виростав тут оцей стрімкий, променястий, високий будинок високих ідей? (М. Бажан.) 3. Хмари лебедині пливли над нами. (М. Рильський.) 4. Я згадую тоді про степ широкий, пахучий. (Л. Глібов.)

§ 23. СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ ПОВНИХ, КОРОТКИХ І НЕСТЯГНЕНИХ ФОРМ ПРИКМЕТНИКІВ

Повні: *ясний, зелений, певний* і короткі: *ясен, зелен, певен* — форми прикметників розрізняються приналежністю до відповідних стилів.

Повні форми прикметників — явище загальностильове. Більше того, вони є єдино можливими формами в офіційно-діловому, науковому і публіцистичному стилях.

Функціонування коротких форм потребує пояснення.

По-перше, вони зустрічаються у надто обмеженій кількості. Серед них виділимо такі форми, як: *винен, ладен, варт, згоден, рад, повен*. Вживаються вони лише у називному відмінку однини чоловічого роду: *дрібен, красен*. Короткі форми бувають у реченні найчастіше означеннями: *Чорна хмара наступає, дрібен дощик накрапає* (Н а р. т в.); *Зелен-золот пишний край*. (П. Тичина.) Іноді вони виступають у ролі іменної частини складеного присудка: *Мир — кому ж не ясномовен? Наш народ — це ж океан! Океан повен!* (П. Тичина.)

По-друге, сфера вживання коротких форм — жанри народної творчості, розмовний і художній стилі. У художніх творах вони надають викладу урочистості: *Славен народ, що народи з'єднав у непохитну родину*. (М. Рильський.)

Короткі форми прикметників утворюються від невеликої групи прикметників. У цьому відмінність граматичної системи української мови від російської, у якій короткі прикметники — звичайне явище. В російській мові вони виконують функції присудка: *Мир огромен* (А. Гаїдар.)

Стильовою закріпленістю відзначаються також і нестягнені форми прикметників української мови типу *молодая, дорогеє, високій, славній*. Вони зустрічаються у думках, у творах письменників дожовтневого й пожовтневого періодів. Ні в публіцистиці, ні в наукових розвідках, ні в офіційно-ділових документах нестягнені форми прикметників не вживаються.

За походженням нестягнені прикметники — застарілі, архаїчні. Вони існують паралельно зі стягненими формами жіночого і середнього роду: *широкая — широка, тяжкеє — тяжке* і формами множини: *голосній, рідній — голосні, рідні*.

У народнопісенних творах такі прикметники природні, бо несуть у собі відголоски минулого, як, наприклад, у давній пісні: *Одна гора високая, а другая низька*.

Вони властиві деяким діалектам української мови, а

тому використовуються окремими поетами і письменниками як елемент стилізації під народне мовлення. Л. Глібов писав пісні в народнопісенному стилі. Пригадаймо відомі слова його пісні *Стоїть гора високая, по під горою гай*. Форма прикметника *високая* органічно вплітається у тканину пісні, що стала народною.

Як архаїзми, вони використовуються у сучасній українській мові, передусім у поезії, з відтінком урочистості, піднесеності. Так, про Радянську Армію поет П. Дорошко пише: *Тут недавно спочивало Червонеє військо*. Форма *Червонеє* підкреслює піднесеність викладу подій.

60. Визначте сферу вживання коротких форм прикметників, їх синтаксичні і стилістичні функції.

1. Ділом істинним я доведу народу, що годен імені народного слуги. (М. Бажан.) 2. Ліс шумить красою повен. (П. Дорошко.) 3. Спадає з клена зелен лист вечірньою годиною. (А. Малишко.) 4. А світ навколо повен дзвону. (М. Рильський.)

61. Поясніть, чи стилістично виправдане вживання нестягнених форм у рядках Т. Шевченка.

1. Спасибі вам, панове-молодці, преславнії запорожці, за честь, за славу, за повагу, що ви мені учинили. 2. Праведная душе! Прийми мою мову не мудру, та щирю — прийми, привітай!

Зверніть увагу на те, з формами яких іменників пов'язані прикметники-означення.

62. Перекладіть українською мовою. Поясніть, чи є стилістична відмінність у вживанні повних і коротких форм української мови.

1. Кто ответствен за проведение вечера самодеятельности? 2. В течение недели брат был болен ангиной. 3. Цель похода была ясна всем участникам. Погода стояла ясная, но ветреная. 4. Учебник по математике мне очень нужен. 5. Журнал «Наука и жизнь» нужный и интересный.

§ 24. ПРОСТА І СКЛАДЕНА ФОРМИ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ (ПРИСЛІВНИКІВ)

Формам ступенів порівняння властиві стилістичні відтінки. Прості форми (*сильніший, найсильніший*) вважаються загальноновживаними, загальностильовими. Проілюструємо це прикладами: *Знаю, знаю — від рідного краю*

в світі кращого краю нема (П. Дорошко.); У центрі найвизначнішого твору Коцюбинського — повісті «Фата моргана» став образ робітника-соціаліста Марка Гуці. (Історія української літератури.) Складні форми (більш сильний, найбільш сильний) властиві переважно книжному мовленню: В наш великий вирішальний час є речі більш важливі, ніж особисте щастя. (О. Довженко.)

В українській мові відомі випадки утворення паралельних форм: *товщий* — *товстіший*, *рідший* — *рідкіший*. У наведених парах перші утворені за допомогою суфікса *-ш-*, другі — *-іш-*. Але наведені пари не можна вважати варіантами, бо вони відрізняються за смисловими відтінками. *Товщий* називає ознаку розміру будь-якої особи чи предмета, *товстіший* — має значення *гладкіший*. Не одне і те ж передають форми *рідший* і *рідкіший*. Першим визначають частотні і структурні особливості предметів (*рідший випадок* — не часто зустрічається; *рідший ліс* — не густий за розміщенням дерев), а другим називаються лише структурні якості предмета (*рідкіша сітка* — сітка з нечасто повторюваними прогалинами). Отже, наведені вище пари форм вищого ступеня прикметників не взаємозамінні.

Форми вищого ступеня прикметників здатні передавати якість ознаки предмета в статичній і динамічній. Вираження ознаки в статичній досягається тоді, коли порівнюються два предмети чи дві особи, як-от: Я — *сильніший* за батька твого. (М. Горький.) З таким значенням форми вищого ступеня зустрічаються у різних стилях мовлення, в тому числі й науковому, публіцистичному. В. І. Ленін у статті «Великий почин» пише так: «Це — початок перевороту, труднішого, істотнішого, докоріннішого, вирішальнішого, ніж скинення буржуазії, бо це — перемога над власною косністю, розпущеністю, дрібнобуржуазним егоїзмом, над цими звичками, які проклятий капіталізм залишив у спадщину робітникам і селянцям».¹

Форми вищого ступеня прикметників передають динаміку тоді, коли вони входять до складених присудків і залежать від допоміжних дієслів *стати*, *ставати*, *здаватися*, *зробитися*: *Ночі стали довшими*. У цьому випадку поєднання допоміжного дієслова і прикметника складає одну смисловою одиницю. У такому сполученні слів порівнюються не два предмети, а один, який набув чи набуває змін

¹ Ленін В. І. Великий почин. — Повне зібр. творів, т. 39, с. 5.

протягом якогось часу. У наведеному прикладі виражено саме таке часове порівняння: *зараз ночі стали довшими, ніж вони були до цього часу*. Вираження динаміки поєднанням дієслова і формою вищого ступеня прикметників — один із важливих стилістичних засобів, який застосовується у різних стилях мовлення.

Найвищий ступінь прикметників (прислівників) передає найвищу межу ступеня якості без порівняння з іншим явищем чи особою. Саме з таким значенням виступають прикметники, що характеризують Т. Шевченка і Марка Вовчка в оцінці їх І. Франком: *Шевченка і Марка Вовчка я вважаю найбільшими талантами нашої дотеперішньої літератури, найбільшими майстрами нашого слова*.

Для вираження найбільшої міри якості без зіставлення з іншими предметами використовуються префікси *як-* і *що-*, які додають до форм найвищого ступеня прикметників (прислівників): *якнайповніше*, *щонайкраще*. Форми з цими префіксами сприймаються з відтінком експресії. Помітно це у будь-якому тексті, у різних стилях мовлення. Наприклад: *Соціалістична держава побудована так, що якнайширші маси трудящих беруть вирішальну участь в управлінні державними і суспільними справами*. (З журн.)

Стильову приналежність мають прикметники з префіксами *архі-*, *ультра-*, які служать для позначення вищої міри якості. Слова з цими префіксами властиві книжному мовленню: *архішкідливий*, *ультрасучасний*.

У розмовному мовленні іноді трапляються поєднання: *більш повніший*, *більш складніший*. Ось як це звучить у реченні: *Більш чіткішою була відповідь другого учня*. Подібні сполучення є порушенням норм української літературної мови. Не можна ставити обидва елементи складеної форми прикметників у формі вищого ступеня (*більш і чіткіший*). Слід до форми звичайного ступеня прикметника *чіткий* додати допоміжне слово у короткій формі вищого ступеня (*більш*). Замість наведених вище неправильних форм повинні бути такі складені форми: *більш повний*, *більш складний*, *більш чіткий*. Зрозуміло, що при потребі їх можна замінити на прості форми вищого ступеня: *повніший*, *складніший*, *чіткіший*.

У книжних стилях мовлення не припускається утворення складеної форми вищого і найвищого ступенів прикметників за допомогою займенника *самий*. Поєднання типу *самий найбільший надій молока, самий повний виклад матеріалу, самі найкращі успіхи в навчанні* — ознака

розмовного мовлення. Особливо пильним треба бути при перекладах російських текстів українською мовою, оскільки в російській мові такі складені форми прикметників ставлять літературну норму.

І ще одне зауваження щодо форми вищого ступеня прикметників. У розмовному мовленні трапляються порівняльні конструкції з прикметником вищого ступеня, при якому не ставляться сполучники *як, ніж, чим* або прийменники *від, за, над, проти*, наприклад: *вищий мене* (замість *вищий від (за) мене; вищий, ніж я*); *старіший нас* (замість *старіший за (від) нас*).

63. Знайдіть неточності у вживанні прикметникових форм вищого і найвищого ступенів порівняння. Виправте і запишіть речення.

1. Наше суспільство зайняте великою творчою і наполегливою працею — будує комунізм. І тим більш продуктивніше трудяться радянські люди, чим вищий рівень культурних і побутових умов для їх праці. 2. У нас немає нічого більш прекраснішого, ніж життя. 3. Дієслівні синоніми більш уживаніші за іменників. 4. Доповідь учня Б. менш змістовніша, ніж повідомлення учня В.

64. Виправте текст і запишіть так, як вимагають норми української літературної мови.

1. Менш півтора місяця залишилося до кінця року. 2. Ці приклади надійніші і міцніші старих. 3. Мій труд не легший труда молотобійця і мореплавця, інженера чи геолога. 4. Як справжній патріот Кречет на саме перше місце в житті ставить державні інтереси.

65. Спішіть. Підкресліть форми ступенів порівняння. З якою метою вони вжиті у цьому тексті?

В запеклих боях ширшали помисли, дії і здібності командира. Нелегко було повертати, змінювати свої звички, нахили, вдачу. Але повертав і змінював, з подивом помічаючи, що глибше починає розуміти людей. Ненависть до ворога, криваві січі, походи не очерствили, а, навпаки, зробили серце чуткішим, люблячим і ширшим. Перші досягнення породили сміливіші плани. Бо розумів, що сила успіху не тільки в тому, що він окриляє, утішає зробленим, а й в тому, що перекидає, закономірно і міцно, мости в прийдешнє. І коли ці живі мости між двома берегами — минулим і майбутнім, сьогодні і завтра — сходяться так щільно, як улітку зоря із зорею, тим ширше і розум, і серце, і руки відчують, збагнуть і знайдуть своє місце в неповторному сплетінні подій. Навіть бистра вода заки-

сає у тихих берегах. І це було зрозуміло командуванню загону «За Батьківщину», що жив єдиною сім'єю, нападав то обережно, але рішуче, то навально, в найнесподіваніших місцях. Від простішої операції переходили до складнішої, від випадкових ударів — до планових... (М. Стельма х.)

66. Перепишіть, підкресліть порівняльні конструкції з формами вищого ступеня прикметників. Визначте, до якого стилю належать наведені речення.

1. Зміна Конституції СРСР провадиться за рішенням Верховної Ради СРСР, прийнятим більшістю не менш як дві третини від загальної кількості депутатів кожної з палат. (Конституція СРСР). 2. Рідний край — то рідний край, і немає в світі нічого милішого й дорожчого за нього, за ту землю, яка тебе породила і випестила. (І. Цюпа.) 3. Люблю жить у дружбі з усіма і знать про те, що крашої за тебе, моя Вітчизно, не було й нема. (І. Нехода.) 4. Нині за добу на електростанції країни відправляється більш як 180 тисяч тонн дешевого палива. (З журн.) 5. Кожне його слово звучить голосніше від найгучніших команд. (О. Довженко.) 7. Цей безперервний важкий гуркіт індустріального краю був тепер куди миліший дівчині за блакитні береги південного моря. (О. Гончар.)

Зробіть висновок, з якими сполучниками і прийменниками утворюються порівняльні конструкції, в основі яких лежить форма вищого ступеня прикметників. Випишіть їх.

67. (Домашнє завдання). Доберіть довідковий матеріал про історію або економічний розвиток вашого колгоспу чи радгоспу, села чи міста і напишіть нарис. До тексту введіть слова *більше, менше, давніше, краще*.

§ 25. ПАРАЛЕЛЬНІ ВІДМІНКОВІ ЗАКІНЧЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Прикметники чоловічого й середнього роду твердої і м'якої груп у місцевому відмінку мають паралельні закінчення *-ому* й *-ім(-ім)*, наприклад: *на високому* — *на високім*, *на синьому* — *на синім*. В українській мові ці паралельні форми використовуються як стилістичні засоби. Вони забезпечують взаємозаміну слів, необхідну для досконалості викладу. Прийом урізноманітнення форм застосовується передусім у художньому стилі, зокрема — в поезії: *Буду я навчатись мові-блискавиці в клекоті гарячій кованої криці*. (А. Малишко.) До нього іноді вдаються письменники в прозових творах: *Вже саме життя на*

чистім, здоровім повітрі було для нього великим щастям. (І. Франко.) Паралельно з цими формами зустрічаються й інші: *На осінньому сонечку весело метушаться бджілки, що летять на роботу.* (Ю. Яновський.); *На сухому високому лобі набігали густі дрібні зморшки.* (І. Нечуй-Левицький.)

Такі паралельні форми фіксуються і в розмовному мовленні. Вони можливі і в деяких газетних жанрах. В офіційно-діловому і науковому стилях перевага надається лише формам із закінченням *-ому*: *В. І. Ленін детально дослідив механізм впливу суспільства на формування особи і на історичному досвіді Жовтневої революції, і перших років будівництва соціалізму проаналізував, як у процесі практичної перетворюючої діяльності народжується нова людина.* (З газ.)

68. Чим пояснити вживання форм прикметників на *-ім* у поетичних творах:

1. В Кремлівському світлім домі, як брат із братом край стола, син України з сином Комі державні зважують діла.
2. Ви багато знаєте, нівроку, а проте вам чесно доведу, що бувають вальдшнепи шороку в Ботанічнім Київським саду. (М. Рильський.) 3. Три тополі в орнім полі посадили школярі. (А. Малишко.) 4. Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий та коханий. (Лєся Українка.)

69. Спишіть речення. Допишіть пропущені закінчення прикметників і дієприкметників.

1. Любов до працюючих, ненависть до гнобителів палко і пристрасно змальовані у натхненні... Шевченков... слові. (З журн.) 2. 1867 року Марко Вовчок друкує в найбільш передов... тоді журналі «Отечественные записки» свої російські романи та повісті «Живая душа», «В глуши». 3. Марко Вовчок пише нові твори і друкує їх видання, призначен... для народу. 4. В Орлі Марко Вовчок познайомився з українським фольклористом П. Марковичем, засланим сюди за участь у Кирило-Мефодіївськ... товаристві. (З журн.) 5. Ніби ткач основу, нитку за ниткою поволі перебирає в думках командир (Горицвіт) своє партизанське життя, що почалося отут, в крут... здіблен... Побужжі і розлог... безмір'ї Забужжя. (М. Стельмах.)

70. Підсумкова робота до теми «Стилістичні властивості прикметників». Прочитайте текст. Визначте, до якого стилю його слід віднести. Випишіть якісні і відносні прикметники. Встановіть стилістичну роль

кожного з них. Окремо проаналізуйте виділені слова. Вкажіть, якого смислового чи стилістичного відтінку надають їм суфікси.

Було це в лубенських лісах над тихою Сулою, де дзвінко булькають у воду важкі жолуді, де блакитна ракша з верхівки високого дуба милується своїм райдужним відбитком у ясного плесі. Там прохолодні лісові яри, зарослі осикою та ліщиною, підповзають до пшеничних ланів, там клени та липи увінчують високі горби і прямовисні кручі...

На початку жовтня ледве помітною лісовою стежкою, яка звивалася між старезних дубів, ішла дівчинка років тринадцяти. На ній була картата новенька кофтина, синя спідниця й біла хустинка, як терен-цвіт. І ця хустинка різко відтіняла чорні брови дівчинки, її засмагле обличчя й світлі очі. Такі світлі й зелені, що в темряві вони, мабуть, блимають, як світлячки. Її кругле підборіддя схоже було на яблуко, а припечений сонцем кирпатенький ніс скидався на жовту лісову грушку, яка вистигла проти сонця аж на самісінькій верхівці дерева. (О. Донченко.)

§ 26. СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЧИСЛІВНИКІВ

Числівник як стилістична одиниця може вступати в синонімічні відношення з іншими частинами мови. Трапляється це тоді, коли числівник набуває переносного значення. Такою властивістю відзначається насамперед порядковий числівник *перший*. Вжитий у переносному значенні, він входить у синонімічний ряд з якісними і відносними прикметниками, як-от: *перші огірки — ранні огірки, перший учень — кращий учень*. У реченні *Першим учнем у класі став Гришко Саранчук* (А. Головка.) слово *першим* значеннево відповідає слову *кращий*. Уживання цього числівника в переносному значенні зустрічається в різних стилях, крім офіційно-ділового.

Числівники *перший, перша, перше* можуть вживатися і в значенні іменника. На позначення години, якою починається доба, числівник *перша* використовується з прийменником *о*, наприклад: *О першій приходять газети з Москви.* (Л. Первомайський.) Поєднання *о першій* становить літературну норму. Сполучення *в першу годину* не нормативне. На позначення годин у значенні іменника використовуються й інші числівники: *Повернувся о десятий вечора*. Вони можуть сполучатися і з іншими прийменниками: *Пізенько вже було: десь близько дванадцяті.* (Остап Вишня.)

У переносному значенні досить часто вживається числівник *один*. Так, наприклад, він функціонує з прикметниковим значенням *одинокий, самотній*: *Ясногорська подумала раптом, що може отак закамяніти, як стоїть. Закамяніє справді, реально, на якусь хвилину і залишиться стояти вічно, одна серед цього пустельного степу.* (О. Гончар.) А у реченні *Народи всі — одна сім'я* (В. Сосюра.) — сприймається із значенням *єдиний, неподільний*.

Числівник *один* вживається і у функції займенника. У значенні вказівного займенника він виступає у реченнях: *Ми з тобою одного року народження* (тобто того самого); *Внизу, під скелею, був один Хома, а піднявся на скелею, то це вже зовсім інший Хома! І бачить далі, і чує далі.* (О. Гончар.) У другому реченні числівник *один* сприймається із значенням *такий, а не інший*, що виникає при протиставленні.

Трапляється вживання числівника *один* і в значенні займенників *якийсь, котрийсь*. Пригадайте, як Леся Українка починає розповідь: *Було колись в одній країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шиковав.*

Числівник *один* може набувати значення прислівника *постійно, безперервно*: *Сонце під обід — і так пече, що й Лиска умокріла вся, а півник одно роззявляє дзьоба, одно роззявляє — нічим дихати.* (І. Вирган.)

Вживання числівника *один* у переносному значенні фіксується у розмовному мовленні, художній літературі, а також в окремих газетних жанрах.

Кількісні числівники, поєднуючись з іменниками, стоять перед ними: *два учні, п'ять парт*. У цьому випадку вони визначають певну кількість предметів. Коли ж числівник ставиться після іменника, числівниково-іменникове словосполучення виражає приблизну кількість, а іменник має форму родового відмінка множини. Порівняймо: *Два дні його не було в школі і Днів два його не було в школі.*

Приблизні часові або просторові відрізки передають сполучення іменника у родовому відмінку множини і числівника з прийменником. Найуживаніші з них: *за, з, на, по, в, до, через*. Наприклад: *кілометрів за три, хвилин за п'ять, метрів через три*. Подібні сполучення властиві розмовному мовленню. Іноді вони вводяться до художнього стилю і деяких газетних жанрів.

Характерне явище української мови — синонімія кількісних і збірних числівників: *три жінки — троє жінок, сім хлопців — семеро хлопців*. Значеннєво кількісні і збірні

числівники подібні тим, що позначають кількість. Але за значенням ці синоніми не тотожні. Вони різняться деякими смисловими відтінками. Сполучення кількісного числівника з іменником (*два учні, п'ять каченят*) передають розчленовану кількість. Збірні ж числівники називають сукупну кількість, не розмежовану на одиниці (*двоє учнів, п'ятеро каченят*).

Збірні числові назви утворюються не від усіх кількісних числівників, а в основному від: *двоє, троє... двадцятьєро*. Вираження збірності за допомогою числівника *третього* і подальших десятків буває дуже рідко.

Крім значеннєвої відмінності й обмеженості утворенні збірних числівників, у кількісних і збірних є своєрідні стилістичні риси. Сфера функціонування збірних числівників — лише розмовний і художній стилі. Тут вони використовуються паралельно з кількісними для називання осіб, істот, предметів і речей.

У розмовному і художньому мовленні ряд збірних числівників: від *двоє* до *восьмеро* — має також здрібно-пестливі форми: *двійко, двоєчко, трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, семірко, восьмірко*. Це — форми виразно розмовного характеру. Їх можна засвідчити й у художніх творах, де вони вживаються з стилістичною метою: виразу прихильного ставлення до персонажів, а також намагання передати народний колорит розповіді. У Панааса Мирного знаходимо: *Після батька ми zostалися невеличкими; а нас було п'ятірко*.

Ні офіційно-діловому, ні науковому, ні публіцистичному стилям не властиві збірні числівники з таким значенням.

Збірні числівники, які передають сукупність осіб взагалі, можуть вживатися без іменників, тобто мати предметно-сукупне значення, наприклад: *За ним стояло ще четверо*. (О. Довженко.) З таким переносним значенням числівники зустрічаються лише в художньому і розмовному стилях.

Що ж до числівників, які означають парність: *обидва, обидві, обоє*, — то й вони становлять приналежність розмовного і художнього стилів. Наприклад: *Обидва мовчали*. (В. Собко.) Проте в певних сполученнях їх можна знайти і в публіцистичному, і в науковому стилях: *в обох випадках, в обох групах пригосних звуків, в обох експериментах*.

71. Перепишіть. Підкресліть числівники. Визначте їх граматичну і стилістичну функцію. Вкажіть сферу їх вживання. Поєднання числівни-

ків з іменниками замініть синонімічними сполученнями. Запишіть їх паралельно. Поясніть їх смислову і стилістичну відмінність. Чи можна замінити збірний числівник у реченні *Двоє йдуть* на кількісний? Якщо не можна, то чому?

1. Коло стіни стоїть двійко дівчаток. (С. Васильченко.) 2. Вам обом буде веселіше в мене. (І. Нечуй-Левицький.) 3. Слідом за хворим юнаком одна за одною зайшли двоє молодих дівчат. (Я. Баш.) 4. Двоє йдуть. (М. Коцюбинський.) 5. Двоє хлоп'яків сіли на камені і взяли між себе собача. (К. Гордієнко.) 6. Їх було в сім'ї робочій четверо братів. (А. Малишко.) 7. Годин через три будинок Польського знову кишів панством. (Панас Мирний.) 8. Ішли години дві. (Нар. тв.)

Довідка: сталі словосполучення української мови *однoго, один до одного, один з одним, один за одним* відповідають російським *один другого, один к другому, один с другим, один за другим*.

72. У ролі яких членів речення виступають числівники? До яких стилів належать приклади? Випишіть речення, у яких числівники функціонують у значенні інших частин мови. Поясніть, у значенні якої частини мови вжиті.

1. Вітчизна в нас одна. (М. Рильський.) 2. Секретар райкому справді подзвонив о десятій, і вони довго розмовляли про молоко і буряки. (В. Дрозд.) 3. Виходять двоє рибалок — дід Остап і дід Тарас. (О. Корнійчук.) 4. Він — слово, а Карпо йому — десятеро. (Панас Мирний.) 5. Семеро одного не ждуть. (Нар. тв.) 6. В одній долині під горою високий явір зеленів. (Л. Глібов.) 7. Мов одірвалось од гіллі, одно-однісінке під тинном сидить собі в старій ряднині. (Т. Шевченко.) 8. Позначувана числівниками кількість має три форми вияву: означену, неозначену і приблизну. (З підручника.) 9. Аркадій, я залишилася без матері в одинадцять років. (О. Корнійчук.) 10. Дитячим щebetом починається ранок на одному з мальовничих півостровів, що по-тутешньому зветься просто кут. (О. Гончар.)

73. Приклади поділіть на дві колонки: в одну випишіть речення з числівниками в складі фразеологічних сполучень, в другу — з числівниками, які є компонентами вільних синтаксичних сполук. У яких стилях мовлення вживаються фразеологізми? Як ви розумієте їх значення?

1. Реакційний уряд Пiлсудського тримав архiв Ленiна за сiмома печатками. (З журн.) 2. Валерiй Иванович в двох словах пояснив йому, про що йдеться. (О. Гончар.)

чар.) 3. А з приїжджими всяке буває в незнайомому місці, і між трьох дерев можна заблудитися. (Ю. Збанацький.) 4. Було Бовдюгові років сто. (О. Довженко.) 5. У мене, товариші, є пропозиція зробити перерву, зважаючи на деякі обставини. Хоч би хвилини на п'ять. (А. Головка.)

74. (Підвищеної трудності). Утворіть речення з фразеологізмами. Запишіть їх. Поясніть значення кожного з фразеологізмів.

1. Сім п'ятниць на тиждень. 2. За тридев'ять земель. 3. В сто крат. 4. Сидіти між двох стільців. 5. Маневрувати між двох вагонів. 6. Як дві краплі (краплі).

§ 27. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІ ДЕЯКИХ РОЗРЯДІВ ЗАЙМЕННИКІВ. РОЛЬ ЗАЙМЕННИКІВ У РЕЧЕННІ

Важлива стилістична роль займенників — виступати у ролі заміників членів речення, вказувати на зв'язок однієї думки з іншою, наступного речення з попереднім. Письменник В. П'янов так починає статтю про П. Тичину: *З ім'ям Павла Тичини пов'язана ціла епоха в розвитку української літератури. Його перші поезії датовано 1910 роком. Цим же роком позначені і передостанні твори Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського — славних продовжувачів шевченківської традиції. Їхньою титанічною працею українська література вийшла на світову арену, завоювала право називатися однією з найбільших літератур світу.* В уривку чотири речення. У трьох із них — займенники, які замінюють іменники і пов'язують речення.

Однак специфіка займенників змушує бути обережним при їх введенні в текст, тому що вони не виражають конкретного значення, а лише вказують на особу чи предмет. Через це треба зважати на словесне оточення, в якому встановлюється відповідність займенника замінюваному слову. Це особливо стосується займенників 3-ої особи однини *він, вона, воно* і вказівних *цей, ця, це*.

Відповідність займенника іменнику не викликає сумніву, якщо у попередньому реченні стоїть лише один іменник. Зрозуміло, що займенник виступає замість цього іменника. Це бачимо в уривкові з твору Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»: *Чіпці тепер ніколи дослухатися до всього того. Вкупі з матір'ю він день у день коло хати пореється.*

Не викликає сумніву вживання займенника у тексті, де є кілька іменників у різних формах роду. У такому випадку займенник заступає лише те слово, з яким він має однакові граматичні ознаки роду. Наприклад: *Чіпка мовчав, не озивався; серце в нього одходило. Він думав: чи Лушня каже правду, чи бреше?* Хто такий він, читач уявляє напевно. Це — Чіпка, хоч у попередньому реченні є й інший іменник — *серце*, але він середнього роду.

Чітка відповідність займенника й іменника встановлюється і в реченнях з однотипною будовою. Коли іменник-підмет стоїть на початку речення, то й займенник-підмет у другому реченні теж посідає таке місце, наприклад: *Рентабельність підприємства починається за верстатом, на робочому місці, у кожній лабораторії. Вона набагато залежить від того, як кожна бригада використовує матеріально-технічні засоби.* (З газ.) У першому реченні є ряд іменників, два з яких жіночого роду. Але думка зрозуміла: займенник *вона* пов'язується з іменником *рентабельність*. Цьому сприяє однотипна будова обох речень: підмет стоїть на початку речення.

Думка сприймається чітко і тоді, коли займенник узгоджується з іменником у числі. Наприклад: *Три тисячі чашок — це перша партія продукції, яку щойно освоїв фарфоровий завод. Серійне виробництво їх почнеться з нового року.* (З газ.) Незважаючи на те, що у першому реченні є кілька іменників, займенник *їх* пов'язується з іменником *чашок*, бо цей іменник єдиний, що стоїть у множині.

Якщо у попередньому реченні вжито кілька іменників одного і того ж числа або роду, то займенник, як правило, заступає найближчий за місцем іменник: *Повстання збагатило робітничий клас революційним досвідом. Пізніше він був використаний трудящими масами в боях проти царизму і капіталізму.* (З підручника.) Займенник *він* пов'язується з іменником *досвідом*, найближчим за місцем розташування.

Неврахування словесного оточення і тих умов, про які щойно йшлося, робить текст стилістично недосконалим, утруднює його сприйняття. У цьому переконують приклади: *Ця обставина визначила форми роботи партійної організації артлі імені Паризької комуни. Вона прагне наблизити політичну агітацію до всіх колгоспників, які працюють у полі.* Нагромадження у першому реченні п'ятьох іменників жіночого роду є небажаним, тому що важко без детального аналізу обох речень пов'язати займенник *вона* з певним іменником. Як же уникнути неточності?

Можна друге речення почати так: *Комунисти артлі прагнуть... або: Вирішено наблизити політичну агітацію... .*

Нагромадження займенників також утруднює розуміння тексту, і це треба розцінювати як недосконалість у стилістичному оформленні думки. В одній з газет було надруковано: *Це ганебна практика багатьох керівників фабрик і заводів. На деяких з них створені бюро економічного аналізу. Але в більшості вони як слід не втручаються у виробництво.* Зміст останніх двох речень важко сприймати, оскільки займенник *них* слід пов'язувати з іменниками *фабрик і заводів*, а вони — з іменником *керівників*. Щоб уникнути неточності у передачі думки, краще повторити потрібне слово, ніж перетворювати речення у ребус. Практична порада: вживаючи займенник, перевірте, чи зрозуміло вам (а це значить, що буде зрозуміло і читачеві), замість якого слова вжито займенник.

75. Проаналізуйте, чи виправдане вживання виділених займенників. Назвіть слова, замість яких вони вжиті. Чи можливе таке їх використання? Як можна уникнути неточності у вживанні займенників. Запишіть відредагований текст.

1. За плечима — звичайна торба. А в ній — батьківський інструмент. Зупинився в одному з радгоспів під Вовчанськом. Тут пригодилися і батьківський інструмент, і його умілі руки. 2. Весь колектив наполегливо вишукує резерви, щоб у першому році нової п'ятирічки збільшити випуск продукції на 25 процентів, поліпшити їх якість.

76. Доведіть стилістичну необхідність уживання займенників в уривку з твору В. Канівця «Ульянови». Визначте відмінки займенників.

Коли поїздка Іллі Миколайовича (Ульянова) по селах була вдалою, він повертався додому веселий і щасливий. Весь час сміявся, жартував. Не помічаючи, що повторюється, розповідав, як йому пощастило зламати опір місцевої влади і домогтися, щоб виділили гроші для нової школи. Саша слухав батька, і йому здавалося: немає в світі важливішої справи, ніж будівництво сільських шкіл. Він радів за батька, за дітей, що навчатимуться в тій школі. — Я обов'язково буду вчителькою, — запевняла Аня. — Це зараз найголовніше!

77. У чому ви вбачаєте стилістичну невправність речень? Чи можна погодитись з уведенням в одне речення кількох займенників? Чи виправдане вживання виділених слів?

1. Леся Українка, хоч і не була пролетарським співцем, але вона була близьким виразником революційного духу, якому вона віддавала всі свої сили творчого талан-

ту. 2. Анастасія Андріївна сказала, що вона цілком приєднується до виступів гуртківців. Вона **цілком** позитивно оцінює їх доповіді. 3. Я звернулася до учениць, щоб вони самі розповіли, що вони знають. 4. Вони говорили, що вони сидять у своїх домівках, як ховрахи в своїх порах. 5. Вони порівняли колгоспні поля з їхніми. Їхні поля, поділені на смужки, заросли бур'янами. Вони ніколи не бачили комбайна.

78. Напишіть диктант. Підкресліть займенники. Визначте, яку стилістичну функцію вони виконують: уживаються в прямому чи переносному значенні. З якою стилістичною метою вжито в тексті особовий займенник *ти*? З яким значенням введені в текст числівники *одне, друге*? Чому текст поділено на абзаци саме так, а не інакше? Чи несуть стилістичне навантаження повтори слів *древній-древній, високо-високо*?

Був суботній вечір, коли майданчики, алеї Володимирської гірки особливо людні й пожвавлені. Веселим гомоном, піснями повнилися вони. Мабуть, немає у світі міста, де б отак, як тут, просто на вулицях дівочий спів зливався із солов'їним.

Професор Буйко й собі звернув на шпиль Володимирської гірки. Це був його улюблений куточок міста. Та хіба тільки його? Хто не бачив Володимирської гірки, той по-справжньому ще не знає краси Києва.

На цій гірці ти мовби під хмарами. Звідси, особливо вночі, в усій своїй величі й красі виступає древній-древній і вічно молодий могутній мальовничий Київ. І здається, ніби перед тобою не одне, а два міста: одне — десь глибоко унизу золотиться стрічками вулиць, а друге — високо-високо підвелось над ним і своїми світлими кварталами, буйними парками, стрімкими вежами торкнулося і зайнялося зорями.

Під горою веселками блищав Дніпро. По ньому рясно снували червоні й фіалкові вогники. А над Дніпром, наче теж у повітрі, пливли чарівні мережки мостів. (Я. Б а ш.)

§ 28. ВЖИВАННЯ ФОРМ ОСОБИ У ПЕРЕНОСНОМУ ЗНАЧЕННІ

Усім відоме використання займенника 2-ої особи множини у різних відмінках замість 2-ої особи однини при звертанні до однієї особи. Така заміна пов'язана з етичними нормами стосунків між людьми: *ти* говорять близькій людині, молодшому за віком; *ви* вживаємо для підкреслення пошани, поваги, ввічливості. Наприклад, у заяві на

ім'я керівника установи пишемо: *Прошу Вашого дозволу на поїздку до Москви для участі в науковій конференції, присвяченій...* У приватному листі, адресованім старшій за віком особі, також пишемо форму множини: *Одержав Вашого листа. Дякую за звістку про...* Таке вживання є літературною нормою, стилістично вмотивоване. При займенникові *ви*, вжитому замість *ти*, дієслово-присудок ставиться у формі множини. Порушенням граматики є такі сполучення, як: *Ви прийшла, Ви сказав*, що трапляються у розмовному мовленні.

Літературна мова не дозволяє використання форм пошанної множини на позначення 3-ої особи, тобто вживання форми *вони* замість *він*. Тим часом у розмовному мовленні 3-ю особу іноді позначають формою множини. Так можна почути:

— *Ви не помітили, куди пішов учитель фізкультури Іван Петрович?*

— *Вони пішли в учительську.*

Чим вражає такий діалог? Тим, що замість займенника третьої особи (*він*) вжита множинна форма (*вони*). За нормами літературної мови необхідно відповідати: *Іван Петрович пішов в учительську* або *Він пішов в учительську*.

Крім цих, є ще інші правила. До присутньої при розмові 3-ої особи нечемно відносити особові займенники *він, вона*. Це означає, що у приватній розмові чи на зборах присутню тут особу слід назвати по імені і по батькові чи назвати її прізвище або сказати *присутній тут товариш*, якщо ні прізвище, ні ім'я і по батькові невідомі. Коли ж 3-я особа відсутня при розмові, для її позначення можна вжити займенник 3-ої особи однини: *Іван Іванович приїхав. Він розповідав*.

Поширеним є також використання займенника *ми* замість *я*. Відоме, наприклад, вживання так званого авторського *ми* (в різних відмінкових формах) у наукових працях (*Внаслідок аналізу ми дійшли висновку...*) або лекторського *ми* для вираження єдності з аудиторією (*Сьогодні ми зупинимось на розгляді...; хай ми маємо рівняння...*). Введення *я* у таких ситуаціях створює враження підкресленої уваги до своєї особи.

У поетичних творах, у виступах лекторів і почасти в публіцистичних статтях займенник *ми* замість *я* служить для висловлення думки від імені одnodумців: *Ми сьогодні не ті, що були вчора*.

Займенник *я* вживається у значенні іменника, коли виникає потреба показати сутність особи в навколишньому світі. Саме з таким значенням сприймається особовий займенник у висловлюванні Ю. С мо л и ч а про М. Рильського: *Творче я Рильського починалося з шукань у плині дальшого розвитку здобутого юнацької пори — і через освіту, і через вплив оточення.*

79. Напишіть автобіографію. Пильуйте за використанням займенника 1-ої особи. Якщо на початку викладу у вас буде вжито лише один раз займенник 1-ої особи, то чи не втратиться від цього зміст і чи не стане він від цього незрозумілим? Якщо вважаєте, що зміст без *я* не втрачається, то доведіть це.

В автобіографії необхідно написати повністю прізвище, ім'я і по батькові (*Я, Петренко Іван Васильович...*), вказати дату і місце народження (коли перелік іде в послідовності: село, селище, район, область,— кома між ними не ставиться: *село Успенка Буринського району Сумської області*), дати відомості про навчання, про громадську роботу, виконання комсомольських доручень. Крім цього, потрібно подати короткі відомості про склад сім'ї (прізвище, ім'я по батькові батька, матері, братів, сестер), зазначити, де вони працюють, вчаться.

80. Перепишіть уривок з тексту листа М. Коцюбинського до О. Кобилянської (хрестоматія для 9 класу). Підкресліть форми особових займенників. З'ясуйте їх стилістичне використання.

81. Поясніть стилістичну особливість використання займенника 2-ої особи множини.

Чи траплялось вам отак пізньої осені, темної та холодної ночі борознити човником з мотором на шість кінських сил хвилю в дніпровських плавнях?

Це моторошно й прекрасно! Якщо над вами ясний, зоряний небозвід, ви починаєте відчувати простір як щось наче матеріалізоване і вам починає здаватися, що ви здатні осягти саму безконечність, космічне безмежжя. І сповнюють вас якісь величні, словами не передавані, мовби пантеїстичні почуття... Якщо ж над вами нависають важкі хмари і ви не бачите неба, то ви мимоволі знічуетесь, нехай хоч який буде з вас забіяка. (Ю. С мо л и ч.)

82. Визначіть, з яким значенням вжиті особові займенники у формах множини.

1. Так будьмо ж єдині! Ми — квіти життя, ми всі од станка і од плуга. Сьогодні шануєм ми пам'ять Вождя, Вождя, і товариша, й друга. (В. С о с ю р а.) 2. Мерехтять і мерехтять живі ті очі наді мною. Та й ви, читачу,

вже бачите їх. (О. Ільченко.) 3. Був собі одважний лицар, нам його згадати до речі. (Л е с я У к р а ї н к а.) 4. Ми зупинилися на трьох різних творах, різних і за своїми художніми якостями, і за ідейним спрямуванням. (З ж у р н.)

§ 29. ОЗНАЧАЛЬНІ Й НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ, ІХ СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ

Означальні й неозначені займенники створюють синонімічні ряди. Синоніми *усякий, будь-який, кожний* різняться значенням. *Усякий* має відтінок узагальнення: *усякий* — це будь-хто чи будь-що. *Будь-який* має значення такого, якому не віддається перевага у виборі: *будь-який* — це який завгодно на вибір. *Кожний* — означає виділення будь-якого предмета з кола однорідних.

Несхожі вони і в стилістичному використанні. *Усякий* — слово розмовного вжитку: *Усякий кулик до свого озера привик.* (Н а р. т в.) Трапляється воно і в художніх творах: *У всякого своя доля і свій шлях широкий.* (Т. Ш е в ч е н к о.) Тут *усякий* вжито в значенні іменника, але відтінок узагальнення у ньому залишився.

Займенник *будь-який* має більшу сферу поширення: вживається і в публіцистиці, і в науковому тексті. Так, наприклад: *КПРС ставить завдання всесвітньо-історичного значення — забезпечити в Радянському Союзі найвищий життєвий рівень порівняно з будь-якою країною капіталізму.* (П р о г р а м а КПРС.)

Займенник *кожний* — загальностильовий.

Сильові ознаки мають і деякі неозначені займенники, зокрема ті, у яких є частки *аби-, казна-, хтозна-*, як-от: *аби хто, аби який, казна-хто, хтозна-що.* Вони становлять приналежність розмовного мовлення. Синоніми цих займенників *будь-хто, будь-який, будь-що* зустрічаються в художньому і публіцистичному стилях.

83. Перекладіть українською мовою. З обох текстів выпишіть іменники, у яких не збігається граматичний рід.

О постоянной и суровой ленинской требовательности в отношении популярности написания всего, что обращено к массам, рассказывает один из близких соратников Ленина — В. Бонч-Бруевич. В статье «Как работал Владимир Ильич» он писал: «Когда Владимиру Ильичу приходилось работать над какими-нибудь сочинениями, декретами или заявлениями, которые должны были обращаться к широким массам, то он всегда помнил сам и требовал

такої же пам'яті от других, что все это идет пменно в массы, а потому должно было быть особенно тщательно просмотрено, особенно популярно, но отнюдь не вульгарно написано. Если он видел, что изложение страдает отсутствием популярности, то всегда спрашивал: «Неужели по-русски вы не можете изложить свои мысли так, чтобы они были действительно доступны всем? Русский язык очень богатый. Если вы этого не делаете, то виноваты вы сами, а не тот язык, на котором вы пишете». И он требовал от каждого, и чем более ответственный был товарищ, тем строже, чтобы автор тщательно работал над своими трудами, достигая наибольшей ясности.

Довідка: 1. Переклад: отнюдь (прислівник) — аж ніяк.

2. Тлумачення виразів:

а) Популярність викладу — зрозумілість, доступність, дохідливість викладу, який нескладний змістом і формою, легкий для розуміння.

б) Вульгарно написано — викладено спрощено (а не просто), примітивно.

84. Прочитайте повість Олесея Донченка «Лісничиха». Складіть план сьомого розділу «Таємниця» і напишіть за ним переказ. Слідуйте за введенням в текст займенників. З розповіддю про події, описані в цьому розділі, виступіть перед піонерами молодших класів. Зверніть увагу на те, чому Демків батько вирішив удочерити Улянку. Як сприйняв це Демко? Чи після цих подій він змінив своє ставлення до неї?

§ 30. ВЖИВАННЯ ПАРАЛЕЛЬНИХ ФОРМ ЗАЙМЕННИКІВ

Паралельно з присвійним займенником *їхній* використовується форма *їх*, наприклад: *Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві — хазяїн, хазяйка і їхні діти.* (М. Коцюбинський.); *І серця їх утопали в щасті, як в бездоннім морі.* (М. Рильський.) Перший з них несе в собі відтінок розмовності, другий — книжності.

Паралельно вживаються і форми означального займенника *кожний* і *кожен*. Обидва варіанти можливі не тільки в розмовно-побутовому і художньому стилях, а й в публіцистичному і науковому.

В офіційно-діловому стилі надається перевага повній формі — *кожний*: *В СРСР встановлене єдине союзне громадянство. Кожний громадянин союзної республіки є громадянином СРСР.* (Конституція СРСР).

Форми означального займенника *всякий* — *всяк* не рівноцінні варіанти. Форма *всяк* має виразний відтінок роз-

мовності. *Усякий* — займенник загальностильового значення.

Окремі вказівні займенники, як і прикметники, функціонують у стягненій і нестягненій формах: *те* — *теє*, *та* — *тая*, *ті* — *тії*, *таке* — *такеє*, *така* — *такая*, *такі* — *такіі*. Загальностильовими є стягнені форми. Нестягнені використовуються в народнопоетичних творах, для стилізації під народне мовлення, можливі і в поезії.

Як і прикметники, особові займенники *він* і *воно* у місцевому відмінку мають паралельні форми: *на ньому* — *на нім*. Перша з них — міжстильова, друга відзначається обмеженою сферою вживання — розмовним і художнім мовленням. Такою ж стильовою приналежністю характеризуються паралельні форми присвійних займенників у місцевому відмінку: *на моєму* — *на моїм*, *на твоєму* — *на твоїм*, *на нашому* — *на наших*.

Завдяки такій різноманітності форм окремих займенників створюється можливість використовувати їх як виразові засоби художнього мовлення.

85. Напишіть твір-роздум на тему «Що мене приваблює в професії...» Складіть план твору. Бажано ввести в текст елементи опису. Можна почати з того, як ви були на фермі чи на заводі і що вам вдалося там особливим, незвичним. У кінці роботи обов'язково скажіть, чому подобається вам саме ця професія. Намагайтесь використати в тексті твору, крім особових і вказівних, займенники *їх*, *будь-що*, *кожен*, *будь-який*, *по-нашому*, *на ньому*. Окремі висловлювання згадуваних вами осіб про професію передайте прямою мовою.

86. Письменник С. Завгородній незвично почав один із розділів повісті «Краса дівоча». Він звертається до Т. Шевченка, слова якого про байрак поставлені як епіграф. Звертання це визначило стиль викладу: письменник начебто розмовляє з співбесідником, висловлюючи своє враження про предмет розмови — *байрак*. У тексті виділені слова і вирази, які наближають його до розмовного мовлення. Доведіть, чи кожна з виділених мовних одиниць становить приналежність розмовного мовлення. Знайдіть слово, за допомогою якого письменник показує, що він веде розмову із співбесідником прямо біля байраку. До слів *скільки*, *хто й зна* доберіть синоніми. З яким смисловим відтінком вжите слово *лист*? Поясніть стилістичну роль займенників.

За байраком байрак,
а там степ та могила.

(Т. Шевченко.)

Правда твоя, Тарасе. Які б не проносилися над нашою Багьківщиною бурі, а *скільки* ще залишилось тих байраків, особливо на Лівобережжі України. Це не ліс зі своїми несходимими хащами, болотами, озерами, *ні*. Байрак —

це... Бувало, йдеш чи їдеш — а воно степ і степ та глибоке бездонне небо, по якому сонце палюче котиться. І раптом хто й зна звідки повіє прохолодою, зашумить листом і запахне, так запахне, що обов'язково мусиш зупинитися хоч на одну хвилину... Полуниця і материнка, коров'як і бузина. Мед бджолиний.

То ж і є байрак. Правда, його ще не видно, він ось за тією високою могилою починається. Буває байрак з одних дубів гіллястих і товстокорих, буває впереміжку зі струнками і ніжними ясенами або ж берестами. А трапляються байраки з одних лише вічнозелених сосен, з білої акації.

§ 31. СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ДІЄСЛОВА

Одну із книжок про дієслово академік В. М. Русанівський назвав «Дієслово — рух, дія, образ». У її назві відбиті найважливіші ознаки цієї частини мови. Зримий, конкретний рух передається дієсловом. Зрозуміло, чому письменники вдаються саме до таких слів, які відтворюють динаміку дії. У романі «Ульянови» В. Канівця є епізод: сім'я Ульянових проводить Сашу до Петербурга. Пристань на Волзі. Останні хвилини перед відходом пароплава. І ось: *Нарешті пролунав гудок, і всі заспішили до трапа. Володя різко повернувся до Саші і міцно обняв його.* Кількома дієсловами передана низка дій, що відповідали ситуації, настроям героїв твору. Дієслова — один з найголовніших засобів вираження руху.

Дієслівні синоніми вводяться в текст як засіб художнього зображення подій, характеристик образів. У романі О. Гончара «Прапорнощі» є такий епізод: *Стоячи збоку в ніші, Сагайда пропускав роту і оглядав, чи все взято. Ось попереду проходить розшарілий Черниш з високо піднятою головою, поблискуючи великими ясними очима. Він ступає з якоюсь особливо щасливою пружкістю. Ось високий Бузько зігнувся під вагою плити і крокує, дивлячись під ноги, ніби хоче запам'ятати кожний свій крок на цій землі. Чимчикує жартун Хома Хаєцький з пишними лукавими вусами, закрученими вгору, як баранячі роги.* Небагато сказано, але як глибоко розкриті характерні риси персонажів: впевненість Черниша (він ступає), рішучість Бузька (він крокує), незібраність Хоми Хаєцького (він чимчикує). У дії відбито характери героїв, їх звички, настрої, особливості.

Українська мова багата на дієслівні синоніми: *Оленчук щось буркнув і відвернувся. Жінки про щось стиха гомоніли.* (О. Гончар.) Видлені слова — синоніми до слів *сказати, розмовляти*, але синоніми з стилістичним забарвленням — з відтінком розмовності. До того ж вони передають додаткові смислові ознаки: *буркнув* — не просто сказав, а *промовив невиразно і сердито. Гомоніли* — розмовляли тихо, приглушено.

Блискучий зразок тонкого вживання дієслівних синонімів знаходимо у вірші Б. Олійника «Робота»:

Одні залюблені в старі листи.

Ті — в музику. А ті — в руді томища.

Таке життя...

А він любив мости —

О, не любив — кохав,

А може й вище!

Цей приклад переконує в тому, що синоніми *любити і кохати* — не тотожні за значенням. Слово *кохати* передає більшу міру любові. Отже, дієслово *любити* є стилістично нейтральним компонентом синонімічного ряду, а *кохати* — стилістично забарвленим: має відтінок піднесеності.

Смислова різнобарвність дієслова використовується як метафора. Згадайте, як у Т. Шевченка сказано: *Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою. Вітер розмовляє — це художній образ.* Або ще один зразок блискучої метафоризації дієслів: *Тхай же там, і хай же тут — в Москві, у Києві, у Львові — цвіте любов, квітує труд на ясно виштитій основі.* (М. Рильський.) У реченні дві метафори: *цвіте любов і квітує труд*, які створюють образ дружби народів Країни Рад.

Цим, однак, не вичерпуються стилістичні можливості дієслів. З певною стилістичною настановою використовуються повтори дієслів. Ось кілька з них: *Плив-плив, плыв-плив, плыв-плив, що аж обридло.* (І. Котляревський.); *І ось ваш поплавок поїхав-поїхав-поїхав і зник під водою.* (Остап Вишня.) У першому реченні повтор посилює вираження тривалості дії, у другому — послідовність. Саме з такими відтінками значень використовується прийом повторення дієслів.

87. Спішіть. Підкресліть дієслова. Визначте їх стилістичні функції.

1. Дружба народів, що широко та пишно розкрилилася над усіма нами, обіймає і щоденний труд радянських людей і наші дерзновенні творчі плани, і мрії золоті про

грядуще суспільство комуністичне. (П. Тичина.)
 2. Є старому чим гордитись,— не в чиюсь, в його артіль подивитися, повчитись йдуть і їдуть звідусіль. (С. Воскрекасєнко.) 3. Хомина підвода влетіла на міст... Друга підвода прогуркотіла на міст... Третя підвода шугнула на міст... Четверта підвода задзвеніла на міст. (О. Гончар.) 4. На човнику й веслі від нас від'їхав травень, він прихопив з собою сині дощі, зелений шум та солов'їний спів, і в село через тини заглянуло літо. (М. Стельмах.)

88. Доберіть синоніми до дієслів *розмовляти, горіти, сміятися, робити, змальовувати*. Складіть з ними речення. Визначте стилістичні ознаки кожного з синонімів.

Зразок: *іти* — нейтральне; *виходити* — піднесене; *потюпати* — розмовне.

89. Поясніть, чому повтори одних і тих же слів у тексті не можна вважати стилістичним недоліком. Яке стилістичне навантаження вони несуть? Якими словами О. Гончар показує розвиток руху підрозділів? Визначте спосіб, вид, час, особу і число дієслів. Підкресліть дієслова-метафори.

1. «Прапороносці, в голову колони!» — пролетіла команда. Підрозділи рушили. Ідуть вони спочатку поміж темних ущелин розбитих кварталів. Потім вийдуть у придунайські поля. Ітимуть усю ніч. Офіцери на ходу будуть поглядати на компаси, що світитимуть в темряві на їхніх руках. **Ітимуть, ітимуть, ітимуть.** (О. Гончар.) 2. До того ж гарно й весело в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть чисто все зелене та буйне. А сад, було, як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки **цвітуть**, гарбузи **цвітуть**, картопля **цвіте**. **Цвіте** малина, смородина, тютюн, квасоля. (О. Довженко.)

90. Відредагуйте речення: знайдіть заміну слів з однаковими коренями.

1. Українські вчені внесли значний внесок у радянську науку. 2. Твори українських письменників широко поширені у союзних республіках. 3. В образах Чіпки і Грицька письменник зобразив типові явища пореформеної дійсності в українському селі. 4. Сільські багаті багатіють на експлуатації бідних селян. 5. Збори пройшли під головуванням голови зборів Івана П. 6. Смішні і безглузді сварки в сім'ї Кайдашів: сваряться за те, кому варити обід, кому підмести в хаті, сваряться за курей, за груші. 7. Погляди всіх глядачів звернені на яскраво освітлену сцену.

§ 32. СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЧАСУ ДІЄСЛОВА

Дієслівні форми часу відображають об'єктивно існуючий час: минулий, теперішній, майбутній. У вірші Л. Первомайського читаємо: *Від Сану до Дону дорога лежить, розсідланий кінь по дорозі біжить; він змірив півсвіта, скривавив копита,—одначе не треба, не треба тужить!* Дієслова теперішнього і минулого часу співвідносять дії так, як було в житті: кінь змірив півсвіта і скривавив копита, і ось таким його бачить поет (*кінь по дорозі біжить*).

Однак форми часу мають властивість передавати додаткові смислові і стилістичні відтінки. Так, форми минулого часу доконаного виду можуть передавати дію, що поширюється на теперішній. Коли черговий по класу доповідає вчителю: *Всі виконали домашнє завдання*,—то він передає таке повідомлення, у якому результат виконаної у минулому дії існує і в момент мовлення.

Теперішній час також може вживатися не в своєму прямому значенні. Формою теперішнього часу можна відтворити дію, що відбувається постійно, завжди: *Світовий океан займає величезні простори поверхні*. (З журн.) Це значення дієслів іменують позачасовим. З ним дієслова теперішнього часу вживаються переважно в науковому й офіційно-діловому стилях: *Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу СРСР*. (Конституція СРСР.) Дієслова з таким значенням можливі у публіцистичному, художньому й розмовному стилях. На застосування дієслова з позачасовим значенням у повсякденному мовленні натрапляємо, коли читаємо оголошення: *Магазин працює з 8.00 до 20.00 год.*; у художній літературі: *Старі люди правду кажуть: два хитрих мудрого не переважують*. (Л. Глібов.); у народній творчості: *Лихий доброго псує, Сміливого й куля не бере*. В одній із статей М. Рильський писав: *Народ — це те саме, що золотошукач, що вибирає, зберігає і несе, шліфуючи на протязі багатьох десятиріч, тільки найцінніше, найгеніальніше*. В усіх наведених реченнях виділені дієслова теперішнього часу вжиті з позачасовим значенням. У цьому ж значенні вживається також проста форма майбутнього часу, наприклад: *Горбатого виправить могила, а упертого дубина*. (Нар. тв.)

Окремої уваги заслуговує розгляд функціонування дієслівних форм часу в переносному значенні, коли форма одного часу вживається на позначення іншого.

Розповідь чи сполин про колишне пожавляється, якщо виклад про минуле ґрунтується на вживанні форм теперішнього часу. В. Канівець вдається до цього прийому, коли розповідає про те, як болісно переживав Володя Ульянов від'їзд на навчання до Петербурга старшого брата Саші: *Підійшов до Сашиної книжкової полиці, і серце знову стиснулося. Тепер він тут уже не знайде нових цікавих книжок. Не буде з ким і посперечатися. А як гарно було! Прочитає книгу, а ввечері, коли Саша, пропахлий їдким димом, повертається з своєї лабораторії, вони говорять про неї...* У складному реченні з виділеними дієсловами ідеться про те, що відбулось до моменту мовлення. На це вказує речення, яке передує йому: *А як гарно було!* У ньому поєднання *гарно було* переносить подальшу розповідь у минулий час. Але у наступному складному реченні вжиті дієслова у теперішньому часі. Автор переповідає те давнє у формах теперішнього часу. Герой роману Володя Ульянов переноситься спогадами у минуле, наблизивши його до теперішнього. Таке вживання теперішнього часу виконує стилістичну роль живого відтворення минулих подій у спогадах героя твору.

Теперішній час використовується і замість майбутнього, коли даються вказівки, інструкції щодо послідовного виконання дій: *Потім берете аркуш паперу, наклеюєте на нього аплікації — і виріб готовий.*

Спостерігаються й інші випадки використання теперішнього часу у значенні майбутнього. Коли ми звертаємось до свого товариша із запитанням: *Ну, що, ідеши?* — то в цьому випадку теперішній час вжито у значенні майбутнього. А якщо хтось із нас відповідає: *Я пішов,* — то в такому реченні минулий час використано у значенні майбутнього.

Не в своєму прямому значенні можуть функціонувати і форми майбутнього часу. Іноді вони застосовуються для змалювання давніх подій. У щойно проаналізованому уривкові з книги В. Канівця «Ульянови» після фрази *А як гарно було!* речення починається дієсловом майбутнього часу, вжитим у значенні минулого — *Прочитає книгу...* У такому стилістичному використанні форми майбутнього часу служать для позначення повторюваної дії. Саме з цим відтінком і вжите дієслово *прочитає*.

Іноді використовуються форми теперішнього і майбутнього часу в значенні минулого в сполученні з допоміжними дієсловами *було* чи *бувало*, наприклад: *Як була я малою, то мені було не раз снитися, що моя мати чеше*

мені коси, влітає червоні кісники, вбирає мене в квітки та стрічки, голубить та жалує мене. (І. Нечуй-Левицький.) Уживання таких поєднань дієслівних форм становить приналежність розмовного мовлення і творів художньої літератури.

З відтінком розмовності до творів художньої літератури вводяться форми давноминулого часу, утворювані з форм минулого часу і узгоджуваних з ними формами допоміжного дієслова *бути*, наприклад: *приходив був*. Форми ці служать для позначення дії, що передує іншій минулій дії: *Спершу був криком напустився на них, але вгамували його одразу.* (А. Головка.) У публіцистичному, науковому й офіційно-діловому стилях такі форми не вживаються.

В українській мові, як відомо, існують паралельні форми дієслів майбутнього часу недоконаного виду: *буду працювати* — складена, *працюватиму* — складна. Їх взаємозаміна можлива в багатьох випадках. У варіантах речень: *Після школи буду працювати в колгоспі* і *Після школи працюватиму в колгоспі* — виділені форми сприймаються без жодних значенневих відмін. Але таке паралельне вживання форм не поширюється на всі стилі мовлення. Складена форма майбутнього часу — загальностильовий засіб. У науковому й офіційно-діловому перевага надається складеній формі.

91. Спійніть текст. Підкресліть форми дієслова теперішнього і майбутнього часу. Поясніть, у значенні якого часу вони вжиті і з якою стилістичною метою. Визначте роль дієслова минулого часу в останньому реченні.

Сьогодні я хочу познайомити вас з одним з найкращих українських письменників — Іваном Франком. Перед вами портрет Франка. Те, що ви бачите, хотів би трохи доповнити. Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, в лініях бороди щось енергійне, уперте. Рудувате волосся непокірливо пнеться, вуси стирчать. Скромно одягнений, — він тихий і непомітний, поки мовчить. А заговорить — і вас здивує, як ця невисока фігура росте перед вами, мов у казці. Вам стане тепло і ясно од світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є креміль і сипле іскри.

Сильна, уперта натура, яка цілою вишла з житейського бою! (М. Коцюбинський.)

92. Прочитайте нарис, надрукований у газеті. Вкажіть, де форми теперішнього часу вжиті не в прямому значенні. Дайте їм стилістичну характеристику. Проаналізуйте будову нарису. На які частини його

можна поділити? Придумайте заголовки до абзаців. Яку стилістичну роль виконує введений журналістом вислів *роки не зникають, як вода в піску*? Поясніть смислові відтінки виділених слів. Наближено до тексту перекажіть зміст нарису.

З ТОБОЮ, ПАРТІЄ!

Велике, радісне піднесення панувало цього дня в Будинку культури селища Чапаєвого Кегичівського району. Комуністи цукрокомбінату імені Леніна, всі трудящі селища, учнівська **молодь**, представники громадськості району урочисто вітали Ганну Кирилівну Доброумову. Шістдесят років тому, в грізному 1919-му, їй вручили партійний квиток, який вона з честю і гідністю несла через все своє життя.

Є такий вислів: роки не зникають, як вода в піску. Пам'яттю стали 80 років життя Ганни Кирилівни. Доброю пам'яттю. Всім серцем сприйнявши ідеали Жовтня, Доброумова з великим ентузіазмом трудилася на всіх ділянках, куди посилала її партія. Налагоджувала роботу радянського апарату у Вятці (нині Кіров), очолювала партійні, профспілкові організації в ряді міст на Волзі й Камі, з **материнською** чуйністю турбувалася про підлітків, вчорашніх безпритульних в дитбудинку. Згодом бореться з **куркульнею**, допомагає селянам стати на шлях колективного життя. Після Великої Вітчизняної Ганна Кирилівна разом з іншими трудівниками відновлює цукрокомбінат, щоб він знову став одним із кращих підприємств області...

Ганна Кирилівна того вечора одержала багато привітань. Учні Ленінської середньої школи подарували їй невеличкий концерт. Глибоко символічно пролунали слова пісні про те, що є у революції початок, нема у революції кінця.

Щастя Вам, Ганно Кирилівно! Хай Ваше життя, мов факел, і надалі палає яскравим полум'ям, хай Ваш приклад беззавітного служіння ідеалам комунізму підхоплюють і продовжують вдячні **нащадки**!

93. Напишіть нарис про ударника комуністичної праці, який сумлінною працею завоював визнання людей, з якими живе і працює. Перед написанням рекомендуємо познайомитися з героєм майбутнього нарису, щоб глибше зрозуміти особливості його роботи, детально описати заняття, колектив, у якому він працює. Розмова з ним дозволить виявити своєрідні риси характеру, погляд на професію, його внутрішній світ, прагнення і думки. У нарисі також треба сказати про своє ставлення до людей праці, до виконуваної ними роботи.

§ 33. СИНОНІМІКА СПОСОБІВ ДІЄСЛОВА

У синонімічні відношення можуть вступати форми всіх трьох способів дієслів.

Дієслова дійсного способу здатні виступати у значенні наказового. Цією властивістю відзначаються форми майбутнього часу 2-ої особи однини і множини. Коли говорять *Завтра ви неодмінно приїдете*, то таким звертанням, вираженим дієсловом майбутнього часу доконаного виду дійсного способу, передається, по суті, наказ. У цьому й полягає особливість використання форм дійсного способу у значенні наказового.

Розглянемо ще кілька прикладів. Ми не раз чули, як учитель пропонує учням: *Усі сіли, затихли; Встали, перейшли на інший майданчик*. У цих прикладах дієслова минулого часу також виражають наказовість.

У значенні наказового способу може виступати форма 1-ої особи множини майбутнього часу, як правило, в сполученні з частками *давай, давайте*: *Давай перестоймо під оцим грибок*. (О. Гончар.) Подібне поєднання передає не категоричний наказ, а пораду, спонукання.

Використання дійсного способу у значенні наказового можливе лише в розмовно-побутовому мовленні.

Дійсний спосіб дієслів використовується і в значенні умовного, коли він входить до складного безсполучникового умовно-наслідкового речення: *Посієм зерно золоте — забренить пшениця, як струна*. (П. Тичина.) Виділене дієслово майбутнього часу входить складовим елементом підрядної умовної частини складного безсполучникового речення.

У синонімічні відношення широко вступають і умовний, і наказовий способи. Досить часто наказовий спосіб виступає у ролі умовного. Таке вживання одного способу у значенні іншого зустрічається у складних безсполучникових реченнях, де присудок умовної частини виражається дієсловами наказового способу: *Нехай почнуть — тікати буде пізно для паліїв останньої війни*. (М. Бажан.) Це речення за змістом співвідноситься із сполучниковим реченням з підрядною умовною частиною. Порівняймо: *Якщо почнуть, тікати буде пізно...*

Використання форм наказового способу у переносному значенні зустрічається у розмовно-побутовому, художньо-му й публіцистичному стилях.

Що ж до форм умовного способу, які використовуються у значенні наказового, то вони можливі лише в двох

стилях мовлення — розмовному і художньому. У значенні наказового умовний спосіб застосовують для оформлення бажання, прохання, а не категоричності. Наприклад: *Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашій садочку?* (М. Коцюбинський.) У цьому реченні дієслово умовного способу надає всій фразі відтінку м'якого прохання.

Дієслова наказового способу, вжиті в значенні дійсного, служать для вираження примусової дії: *Сиди, чекай, а треба ж працювати*. Вони відповідають конструкціям з дієсловами дійсного способу: *Сидиш, чекаєш, а треба ж працювати*. Проте у цьому оформленні речення втрачає значеннєвий відтінок примусовості.

Форми окремих дієслівних способів іноді використовуються не в значенні інших способів, а лише з певним смисловим відтінком. Так, дієслова дійсного способу в поєднанні з частками *як, як не, де не* надають додаткового відтінку речовості: *Пішов кобзар по вулиці — з журби як заграє!* (Т. Шевченко.) Наведені зразки вираження додаткового відтінку становлять приналежність розмовного і художнього мовлення.

Як стилістичний прийом у художньому мовленні використовується повтор форм наказового способу для пожвавлення викладу. У Костянтина Симонова є вірш періоду Великої Вітчизняної війни, який називається «Убий його». Рефреном цього вірша служать слова *Убий його! Убий його!* Експресія закличності відповідає задумові автора, його стилістичній спрямованості.

94. Поясніть, у значенні якого часу вжиті виділені дієслова. Замініть їх синонімічними часовими формами. Запишіть речення в новому граматико-стилістичному оформленні. Поясніть, які стилістичні й експресивно-емоційні зміни сталися внаслідок зміни способових форм дієслів.

1. Та **будь** я хоч негром старим-престарим, труди поклав би шалені, щоб російську знати тільки з тим, що мовив по-російськи Ленін. (В. Маяковський.) 2.— **Лишаєшся** за мене,— не дав йому кінчити Брянський. (О. Гончар.) 3. Пізно, парубче, ідеш. **Підвіз би** мене,— обминає підводу з пошивкою на плечах тітка Дарка. (М. Стельмах.) 4. Збори **розпочинаються** о чотирнадцятій годині. (З газ.) 5. Коли ворог не здається — його **знищують**. (М. Горький.) 6. **Пішли** скоріше. Є завдання райкому комсомолу. (М. Тарновський.) 7. Лагодь, сину, сани, **відвезеш** ялинку. (М. Коцюбинський.) 8. Значить так, пане фурмане: ви **заїжджаєте**

у двір, годуєте коней і, як ми умовились, **чекаєте** на мене. (Д. Бедзик.)

95. Яку стилістичну роль відіграє повтор форм наказового способу в уривку з твору М. Коцюбинського «Інтермедіо», в якому виразно чується заклик до оновлення життя, до революції?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи землю і небо. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори.

96. Напишіть спогади про приїзд і перебування в піонерському таборі. Виклад будуйте в минулому часі. Введіть такі сполучення слів: *ми приїхали, було тепло, розмістились у кімнатах*. Поряд з ними вживайте форми теперішнього часу: *дивимось, знаходимо, бачимо*. У спогадах використовуйте можливість заміни форм наказового способу умовним способом, дійсного способу наказовим. Доведіть, що така заміна стилістично виправдана.

97. (Підвищеної трудності). Перепишіть текст. Однією рисою підкресліть дієслова дійсного способу, що вжиті в прямому значенні, двома — дієслова інших способів. З якою стилістичною метою автор вживає займенник *ти* в останньому реченні? Виділіть порівняльні звороти, поясніть їх роль у мовленні. Проаналізуйте стилістичне використання часових форм.

ЯК ЛІС ВАРЕННЯ ВАРИТЬ.

Мабуть, ніхто не бачив ще, як ліс варення варить. На лісовій галявині зарожевіли суніці. Завтра вони дозріють. Глянеш,— за суніцями ступити ніде. Кожна травинка попанизувала на себе сунічок, мов намистинок. А на галявині така духмяність розлита, так пахне, аж серцю то лоскотно, то щемно. Наче ліс варення варить. І ступай обережно, щоб ягоду не розчавити. Птицям добре: шугнула в траву, поласувала суніцями та мершій до ручаю — водою запити. Варення з водою смачніше: хочеш, так пий, а хочеш, вприкуску з ягодами.

Прийшов і я до ручаю води напитись. Вода в ньому чиста, аж проситься до вуст. Під пагорком джерело б'є. Живими криницями називають люди ті джерела у нас на Поліссі.

З-під пагорка у долину ручай собі дорогу знайшов. Нахилився я до джерела. Дивлюсь, а на дні його суніці лежать. І вода суніцями пахне.

Птиці носять суніці до ручаю. Білка, набравши ягід, сушить їх на старому гіллястому дубі. І жак по одній суніці носить у своє листяне кубельце під вільховим кушем.

В лісі стоїть солодка сунічна пора. Над галявиною,

ніби сизий димок, туман хлопочеться. Терпко пахне суніцями. І здається, що в лісовому вибалку, наче в зеленому казані, добрий казковий ліс варення варить.

Хто не прийде в гості — чудодійною ягодою почастиє. Станеш під зелену лісову крону — птахів наслухаєшся. Та ніхто інший, як птаха, покаже тобі джерело, де на дні суничка лежить.

Нагулявшись, мовчки попрощаєшся з лісом. З надією ще не раз прийти до нього. І довго вчуватимеш пахощі листу, різнотрав'я солоду.

А взимку, коли за вікном зашалені метелиця, ти пити-меш чай з варенням. І можливо, надумаєш собі, що задумливий, засніжений ліс і сам нині скуштував би варення. Адже влітку він сам його варить. (М. Сингаївський.)

§ 34. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІ ІНФІНІТИВА

Стилістична особливість інфінітива полягає в тому, що він здатний виступати в ролі різних способів, набуваючи при цьому тих чи інших експресивно-сміслових відтінків. Наприклад, у значенні наказового способу інфінітив передає особливу категоричність. О. Корнійчук у п'єсі «Загибель ескадри» досить часто користується цією формою у випадках наказів-команд: **Передати по ескадрі. Зняти команди кораблів на берег.**

Форми інфінітива досить часто вживають у значенні наказового способу як заклик до здійснення необхідних заходів. У такій функції неозначена форма дієслова застосовується передусім у публіцистиці. Підбірки газетних матеріалів, передові статті й кореспонденції у газетах мають форму: **Працювати ефективно і якісно, Виховувати надійних захисників Вітчизни.**

Коли ж інфінітив сполучається з часткою *би* або *б*, тоді він виражає не категоричний наказ, а бажану дію: **Поїхати б влітку на екскурсію до Києва.**

Для розмовного мовлення характерне використання інфінітива у ролі дійсного способу з відтінком початку інтенсивної дії: **Надумалось воно (ягня) все стадо насмішити: у вовчу шкуру одяглося і ну скакати, аукати і страцати.** (Л. Глібов.) Важливу роль у цьому відіграє частка *ну*. На початок дії, вираженої інфінітивом, може вказувати дієслово *давай*: **А він давай просити.**

Деколи в розмовному мовленні і в художній літературі неозначена форма дієслова використовується для називан-

ня раптової дії. У розповідь про минулі події її вводить, наприклад, С. Васильченко: **Пані наказала челяді вхопити артистку-кріпачку. Та — тікає.**

98. З кількох номерів газет доберіть заголовки, у яких би використувався інфінітив у значенні наказового способу. Прочитайте ці тексти. Зверніть увагу, чи немає в них прикладів переносного вживання інфінітива.

99. Чи є різниця у вираженні експресії у зіставлюваних реченнях?

1. Повідчиняти вікна — Відчиніть вікна — Чи не змогли б ви відчинити вікна? 2. Зробіть, будь ласка, виправлення у тексті — Зробити виправлення у тексті. 3. Учíte дітей праці — Учити дітей праці. 4. Чи не краще було б вам звернутися до директора школи? — Зверніться, будь ласка, до директора школи. — 5. Розійдись! — Усім розійтись.

100. Які форми дієслів означають обов'язковість дії? Спишіть речення і підкресліть ці форми. У яких документах функціонують форми дієслів із значенням неминучості, обов'язкової дії?

1. Стаття 62. Обов'язок кожного громадянина Української РСР — поважати національну гідність інших громадян, зміцнювати дружбу націй і народностей Радянської багатонаціональної держави. (Конституція УРСР.)

2. У х в а л и л и: зобов'язати виконком районних Рад народних депутатів виділити кошти для будівництва школи.

3. Н а к а з у ю: призначити тов. Петрову Ніну Іванівну секретарем сільської Ради.

§ 35. СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ОСОБОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА

Форма 1-ї особи однини здатна передавати узагальнене значення. У приказці *Чужу біду руками розведи* вона виступає саме з таким значенням. Дія, виражена формою 1-ї особи однини, стосується не однієї особи, а будь-кого. Проте це значення здатна виражати не тільки форма 1-ї особи однини, а частіше — форма 2-ї особи однини майбутнього часу, наказового способу і форма минулого часу без особового займенника. Прикладом є численні народні приказки: **Не стій на заваді колгоспній громаді; Посій впору, будеш мати зерна гору; Що посівав, те й пожнеш.** З розмовного мовлення конструкції подібного типу переносяться до художніх творів. Окремі з них стали надбанням газетних жанрів: **Дав слово — дотримай його.**

Узагальненого значення можуть набувати форми 1-ї особи множини: *Добре живемо — до комунізму ідемо!* А форми дієслів 2-ї особи однини і множини теперішнього часу з узагальненим значенням використовуються в художній літературі як стилістичний прийом. Його застосовують у випадках, коли автор хоче підкреслити, що описувані події є типовими при певній ситуації і що вони однаковою мірою можуть охоплювати і автора, і будь-кого. У цьому переконує приклад, узятий з твору Остапа Вишні: *Ідеш собі чи ріллею, чи озиминою, чи бур'янами і «витопчуєш» зайця, який, як відомо, вдень лежить і відпочиває... Ви підходите до його лгвочка, заєць і вискакує.* В уривковій розповідь веде 1-ша особа. Але ж дієслова тут поставлені у формі 2-ї особи однини і множини. Яку ж функцію вони виконують? Дію передають узагальнено: виконувані дії *ідеш* і *підходите* можуть належати не тільки йому, автору, а будь-кому. Такий прийом використання 2-ї особи однини і множини в художній літературі трапляється досить часто. Ці форми функціонують з узагальнено-особовим значенням незалежно від того, чи при них стоять особові займенники, чи їх немає.

Форма 3-ї особи однини дієслів першої дієвідміни зустрічається у двох варіантах: із закінченням (*слухає, грає*) і без нього (*біга, співа*). Варіанти без закінчень властиві розмовному мовленню. Вони відзначаються в поетичних творах: *Розгорга знамена широкий небокрай.* (А. Малишко). Для офіційно-ділового, наукового й публіцистичного стилів вони не характерні. До речі, в книжних стилях не вводиться і безособово-предикативне слово *нема*. Його нормативна форма — *немає*. У розмовному і поетичному мовленні допускається скорочена форма: *Нема щастя, нема долі, лиш врода сама.* (Леся Українка.)

Обмежено вживається скорочений варіант 1-ї особи множини теперішнього і майбутнього часу на *-м*: *робим, ходим*. Сфера їх поширення — розмовно-побутове мовлення. Введення в поетичний твір таких форм диктується вимогами ритму, а в прозові твори — стилізацією під розмовну мову. Наприклад: *Розігнем ми могучу спину і покажемо силу врагу.* (Леся Українка.)

101. Прочитайте початок учнівського твору *Ідея безсмертя волі, краси, духовного багатства і щастя людини в драмі Лесі Українки «Лісова пісня»*. Обґрунтуйте можливість ліричного початку теми. Знайдіть дієслова теперішнього і минулого часу. Чому автор обрав теперішній час основним у змалюванні подій? Чим пояснити, що у виклад, який ве-

деться у формах дієслів теперішнього часу, введено кілька речень з дієсловами минулого часу? Чи виправдано це стилістично? Чи можлива заміна всіх дієслів минулого часу на форми теперішнього? Якщо ні, то чому? Знайдіть стилістично невиправдані повторення слів. Як можна уникнути їх? Чи стилістично досконала будова виділених речень? Запропонуйте іншу редакцію. Запишіть виправлений текст і продовжіть його.

Чудовий весняний ранок. Тиху, ледве помітну розмову ведуть між собою давні товариші: старий могутній клен і тендітна берізка. На листочках берізки різними барвами вирають маленькі краплинки роси. Але ось грізний, стрімкий вітер обриває їх розмову, а потім, через хвилину знову поспішає далі. Вітер пишається своєю роботою, тому що саме він перший прокинувся від сну, і саме він пробудив усю природу від сну. І відразу все навкруги заспівало радістю і шастям. Все голосніше защебетали пташки, наповнюючи світ чудовими мелодіями, і річка дарувала людям веселі смішинки.

Так починається новий день. Так продовжується нове життя.

Поетичне відтворення життя, чудових картин природи ми бачимо і в драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». У цьому творі письменниця розв'язує проблему боротьби за волю, за творче, щасливе, повнокровне людське щастя, засуджує згубний вплив приватної власності на людину. Та основне питання драми — безсмертя волі, краси, духовного багатства і щастя людини. Ці питання Леся Українка розв'язує в образі головного героя — лісової красуні Мавки.

102. Напишіть диктант. Це — опис за картиною І. Шиякіна «Жито». Проаналізуйте особливості тексту: визначте функції дієслів і прикметників. Яку роль відіграють питальні й окличні речення? Перекажіть текст. Вживайте питальні й окличні речення.

ЩЕЛЕСТЯТЬ ЖИТА.

Літо в розпалі. Половіє лан, мліє під палючим сонцем. Вітер грає колосистою красою. Сухим шумом шелестять жита. Між житами повився шлях і сховався ген за обрієм. Край дороги замріяні ромашки.

Похилились при дорозі колоски. Чом схилюлись-зажурлились, золоті? Чи вас понівечено-припорошено порохом? Чи від зрілості солодко-важко?

Пад хлібами засмутились старезні сосни, пошарпані вітрами та негодою, але горді, величні. Вони хизуються своїми бронзовими стовбурами та смарагдовими кронами.

А поміж ними, навіваючи смуток, стоїть голий стовбур сосни, обпаленої грозою.

Погляд шугає далеко-далеко і тоне в мареві. З-за обрїю дружно здіймаються хмари, зверху прозорі та легкі, а нижче сизі та важкі. Бути дощу. Он і вітер рвучко шарпає жито, і хмари важчають, і ластівки припадають до землі. Ще трохи, і спрагла земля нап'ється життєдайної вологи.

А над усім панує краса людської праці — лан. Жито — від слова *життя*. Хвала тобі, жито-життя! Хвала тобі, тру-дарю!

§ 36. ВИКОРИСТАННЯ ВИДОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА

Ряд видових форм дієслів має стильове забарвлення. З двох форм дієслів одного і того ж значення недоконаного виду *класти* і *ложити* перша є загальностильовою, друга — становить приналежність діалектного мовлення. Форми ж доконаного виду *покласти* і *положити* вживаються в усіх стилях мови.

У переважній же більшості випадків видові форми стилістично мало чим відрізняються. Їх використання залежить від змісту твору, від задуму автора. Поставлене на початку розповіді дієслово у формі доконаного виду може відкривати опис якогось явища або події. У книзі Л. Обухової «Юрій Гагарін» розповідається: *Назва космічний корабель виникла теж не відразу. Очевидці пригадують, що дебатувалися варіанти: космольот, зорельот. Корольов і його сподвижники прагнули перш за все максимальної точності визначення. Поняття зорельот і астронавт, тобто мандрівник до зірок, ще зовсім не відповідало дійсності. У першому реченні дієслово доконаного виду виникла, що називає завершену дію, відкриває розмову про те, як з'явилася назва космічний корабель. Усі наступні дієслова, вжиті у формах недоконаного виду, розкривають обставини, коли і як виникла назва.*

Послідовне ж введення в текст дієслів доконаного виду може надати викладові напруження, оскільки йде нагнітання завершених дій. Їх перелік передуює чомусь несподіваному. В новелі О. Гончара «Весна за Моравою» ідеться про те, як старшина Гуменний з кількома мадярами по моравській воді в мішках доставляли на передову артилерійські снаряди. І раптом у районі дамби знялася стрільщина: *Забриніло, вібруючи, повітря над самою головою. Вибухи застугоніли зовсім близько, вода піднялась фонтанами, весь ліс затріщав. У невеличкому абзаці чоти-*

ри дієслова доконаного виду, які, справді, становлячи перелік здійснених дій, сприймаються з відповідною напругою. Що ж буде? У новелі далі події розгортаються так: — *Лягай!* — *скомандував Гуменний мадярам. Але його ніхто вже не чув. Засліплені жахом, з перекошеними обличчями, мадяри обернулись назад і кинулись навтьоки. Значить, використання видової форми, як і всякої іншої, повинно узгоджуватися з описуваними подіями, адже вид дієслова — теж один із стилістичних прийомів художнього мовлення.*

Стилістичну функцію виконує у тексті також і чергування дієслів доконаного і недоконаного виду: дієслова доконаного виду визначають події, дієслова недоконаного виду доповнюють їх опис, дають їм характеристику. Щоб чітко висловити думку, треба розрізнити значення видових ознак дієслів: дієслова недоконаного виду передають тривалість, нерезультативність дії, дієслова доконаного виду виражають завершеність, результативність дії або стану. У розрізненні виду велику роль відіграють префікси, порівняйте: *робити* — *зробити*, *формувати* — *сформувати*, *бити* — *збити*. Та часом окремі автори не звертають уваги на префікси і тому допускають неточності в передачі думки. У реченні *Школа має сформувати моральне обличчя молодій людини* думка оформлена неточно, бо школа повсякденно *формує* (підкреслюємо — *формує*; це — дієслово недоконаного виду, що передає багаторазову дію) моральне обличчя шкільної молоді. *Сформується* ж воно (підкреслюємо — *сформується*, це — дієслово доконаного виду) також і внаслідок впливу інших факторів життя. У моральному вихованні велику роль відіграють сім'я, громадські організації, художня література, мистецтво.

Вправи і завдання на закріплення теми про стилістичні властивості дієслова

103. Ознайомтесь з прикладами. З'ясуйте роль дієслів як засобу художнього мовлення. З художньої літератури доберіть по два приклади метафоризації дієслів, використання дієслів для характеристики персонажів.

1. Сміється сонце з небозвода, кудись хмарки на конях мчать. (П. Тичина). 2. Поспішали на фронт машини, танки, їхало поповнення, а обабіч шосе їхали і йшли на схід намучені люди з убогими пожитками, з заплаканими дітьми. Гнали колгоспники великі табуни худоби; ревіли круторогі воли, жалібно, по-дитячому, плакали вівці і

падали на шлях. (М. Стельмах). 3. Ліс ще дремає в передранішній тиші. (М. Коцюбинський.)

104. (Підвищеної трудності). Працюючи над твором «Для загального добра», М. Коцюбинський вніс зміни в розмову адвоката Тиховича з селянами. Чим пояснити, що книжний вислів *погано володію вашою мовою* виправлено на *не дуже знаю вашу мову*?

— Добре, я говоритиму по-молдуванськи, тільки не знаю, чи зрозумієте гаразд, бо я погано володію вашою мовою. — Добре, я говоритиму по-молдуванськи, тільки не знаю, чи зрозумієте гаразд, бо я не дуже знаю вашу мову.

105. З яким значенням вжито наказовий спосіб у першому реченні?

Зайдіть сьогодні в будь-який цех заводу, і ви побачите, з яким піднесенням працюють робітники. В доменному цеху що не плавка — то швидкість. (З г а з.)

106. Який відтінок значення передають виділені дієслова?

1. М. В. Гоголь сказав: «Сміху **боїться** навіть той, хто вже нічого не боїться». (Остап Вишня.) 2. Сонце й морози, дощі і вітри, моря і ріки безупинно **руйнують** гірські породи на поверхні землі. (З підручника.)

107. 1. Прочитайте статтю М. Рильського «Слово про Лесю Українку». Випишіть дієслова, що вживаються з переносним значенням. Поясніть стилістичні функції цих форм у тексті статті.

2. Напишіть відзив про художній твір, театральну виставу, прочитану книгу, виставку художника.

108. Проаналізуйте стилістичне використання дієслів *доконаного* і *недоконаного* виду.

Подобався йому (двічі Герою Радянського Союзу Г. Береговому) й другий пілот «Восхода» — Олексій Архипович Леонов. Цей атлетично складений веселун належав до космонавтів «першого призову». Підготовку до польотів Леонов почав разом з Гагаріним, Титовим та іншими космонавтами.

Здібний художник, постійний редактор стіннівки «Нептун», він сатиричним пензлем «віддавав належне» найменшим недолікам.

СИНТАКСИЧНА СТИЛІСТИКА

СТИЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

§ 37. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ СИНТАКСИЧНІ І ФРАЗЕОЛОГІЧНІ, ЇХ РОЛЬ У МОВІ

За ступенем смислової спаяності слів словосполучення поділяються на вільні (або синтаксичні) і стійкі (фразеологічні).

Вільними називають такі, у яких кожне слово не має суворой закріпленості з іншим словом. Воно може вступати у синтаксичні зв'язки з іншими словами для вираження певного синтаксичного значення: означального, об'єктного чи обставинного. Так, словосполучення *писати лист* є вільним, бо слово *лист* може поєднуватись з іншими словами *передавати*, *надсилати*, а при слові *писати* можуть стояти іменники *твір*, *заява*, але об'єктні відношення від цього не зміняться.

На відміну від вільних стійкі словосполучення становлять собою цілі блоки поєднаних слів, які існують у готовому вигляді і передають відповідні значення, наприклад: *пасти задніх — відставати*, *товкти воду в ступі — говорити одне і те ж*. Стійкість таких словосполучень перевіряється тим, що заміна слова іншим руйнує цілісність значення всієї сполуки. Якщо, приміром, у словосполученні *товкти воду в ступі* замінити слово *вода* на слово *пшоно*, втратиться смисл словосполучення.

Такі поєднання слів називаються фразеологічними словосполученнями, або фразеологізмами.

Фразеологізми вступають у синонімічні відношення з окремими словами чи синтаксичними словосполученнями слів. Внаслідок цього утворюється синонімічний ряд: *Зарубай собі на носі — Запам'ятай раз і назавжди — Запам'ятай*. Кожен із синонімів відзначається стилістичною забарвленістю чи сферою вживання. Слово *запам'ятай* не несе в собі стилістично забарвленого відтінку, тому є загальностильовою одиницею; словосполучення *запам'ятай раз і назавжди* передає категоричність, а фразеологізм *зарубай собі на носі* має експресивний відтінок, зустрічається в розмовному мовленні і в творах художньої літератури.

Існують міжстильові фразеологічні словосполучення. Це — не покладаючи рук, поза всяким сумнівом, дотримати слова, у такому випадку.

Більшість же фразеологізмів становлять специфічну рису певного стилю. Ознаки офіційності несуть у собі такі одиниці, як *узяти до уваги, порушити клопотання*. Науковий стиль характеризується наявністю стійких словосполучень, що включають наукові формулювання, правила, як-от: *провести експеримент, сформулювати закон, довести теорему, зробити граматичний розбір*. У публіцистиці надто часто вживають словосполучення: *вжити заходів, охорона праці, соціалістичне змагання*. До публіцистичного стилю входять словосполучення, які сприймаються з відтінком патетики, піднесеності: *почесний обов'язок, боротьба за мир, країна переміщеного соціалізму, берегти як зіницю ока, чуття єдиної родини* або з відтінком осуду: *грабіжницькі війни, колоніальне рабство*. Він включає значну кількість суспільно-політичної лексики, що відзначається образністю, зокрема: *фронт польових робіт, рубежі нової п'ятирічки, взяти на озброєння, творча праця*. Фразеологізми різного типу знаходимо у «Програмі КПРС». На десятій сторінці читаємо: *Жовтнева революція розбила кайдани національного гніту, проголосила і забезпечила право націй на самовизначення, аж до відокремлення. Революція не лишила каменя на камені від станових і класових привілеїв експлуататорів. Уперше в історії вона розкріпачила жінку і дала їй рівні права з чоловіком*. Виділені словосполучення несуть у собі виразну експресивність, властиву публіцистичному стилю. Тим він і відрізняється від наукового й офіційно-ділового. Проте не може бути прирівняний до художнього й розмовного, оскільки в ньому немає такої різноманітності фразеологічних одиниць щодо вияву емоційного забарвлення. У розмовному і художньому мовленні вживаються такі фразеологізми, як *тихою сапою, з глузду з'їхати, пропасти ні за цапову душу, яси точити, тут як тут, на ньому лиця немає*. До текстів офіційно-ділового й наукового стилів вони не вводяться.

У творах художньої літератури фразеологізми використовуються як художній прийом: для образного змалювання подій або для відтворення живого побутового мовлення чи надання персонажам соціальної характеристики. О. Гончар, зокрема, доречно вжив фразеологізм *сушити голови* у такому реченні: *Доки десь там штабні писарі сушили собі голови, як оформляти в паперах передачу ка-*

питуючими військами нашої армії засобів пересування (така передача була передбачена в акті про капітуляцію), сірі від дорожньої кіптяви піхотинці з радісними галасами накинулися на остовпілих кавалеристів. Сушити голову означає турбуватися про кого-небудь, про що-небудь. Але ж слово турбуватися позбавлене будь-якої образності, потрібної художникові для змалювання подій.

У творах художньої літератури фразеологізми іноді використовують у видозміненому вигляді. Мета їх — яскравіше показати життєву ситуацію чи повніше розкрити характер персонажа. В п'єсі О. Корнійчука «Загибель ескадри» є таке речення: *Слово не горобець — вилетить і будеш ловити на дні морському*. В ньому представлена лише перша частина відомого фразеологізму *слово не горобець: вилетить — не піймаєш*. Друга ж становить застереження: що може статися, якщо не буде дотримана таємниця. Здебільшого видозмінені фразеологізми вживаються як засіб гумору.

В українській і російській мовах, спільних за походженням, існує велика кількість одних і тих же фразеологізмів: *закусити вудила — закусить удила, намотати собі на вус — намотать себе на ус*. Проте в кожній з порівнюваних мов є свої неповторні за образністю і самобутністю фразеологізми. Це треба враховувати при перекладі російського тексту українською мовою чи навпаки. Фразеологізми перекладаються не дослівно. Для їх перекладу слід добирати або відповідний фразеологізм іншої мови, наприклад: російське *втирать очки* — українське *замиллювати очі*, або перекладати словами, що за смислом відповідають фразеологізму, як-от: російське *не видно ни зги* — українське *нічого не видно*. Фразеологізми — неподільні словосполучення, тому їх дослівний переклад спотворює зміст.

109. Визначте стилістичну приналежність стійких словосполучень. Виділені сполучення введіть у речення.

Програма миру; міжнародна обстановка; охорона здоров'я; соціальне забезпечення; громадське харчування; комунальне господарство; побутове обслуговування; точка зору; життя прожити — не поле перейти; **грати першу скрипку;** пасти задніх; переливати з пустого в порожнє; діти — квіти життя; чуття єдиної родини.

110. Перекладіть українською мовою фразеологізми російської мови. З виділеними словосполученнями утворіть речення.

Принимать участие; с больной головы на здоровую; как две капли воды; **не на жизнь, а на смерть;** попасть пальцем в небо; **знать, как свои пять пальцев;** с глаза на глаз; слово в слово; **попасть впросак;** бить баклуши; бежать сломя голову.

111. Впишіть в одну колонку вільні словосполучення, в другу — стійкі. Складіть з ними речення.

1) Кинути погляд, 2) кинути жеребок, 3) кидати палицею, 4) кидати громи, 5) кинути на зуб, 6) кидати клич, 7) кинути думку (про щось), 8) кидати тінь (на землю), 9) кидати ніж, 10) кинути шапку.

112. (Підвищеної складності). Розкрийте значення фразеологізмів. З'ясуйте сферу їх вживання. Знайдіть стрижневе слово.

Брати з голови; видати з головою; від ніг до голови; з голови не виходить; з хворої голови на здорову; золоті руки; на швидку руку; на всі руки майстер; взяти себе в руки; рукою подати; своїми словами; без зайвих слів.

§ 38. СИНОНІМІКА СИНТАКСИЧНИХ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ

Уже відзначалося, що однією з стилістичних властивостей синтаксичних словосполучень є їх здатність вступати у синонімічні зв'язки з окремими словами. Можна навести синонімічні ряди на зразок: *давати вказівки — вказувати, зробити огляд — оглядати, вносити пропозицію — пропонувати, здобути перемогу — перемогти, надати допомогу — допомогти, скласти конспект — законспектувати*. Такі синоніми використовуються для урізноманітнення викладу. У багатьох випадках це припустимий прийом: *виявляти цікавість — зацікавитись, виявляти інтерес — заінтересуватися*. Проте не завжди їх взаємозаміна можлива. Словосполучення *брати участь* в українській мові не має синоніма *участвовать*, а в російській мові, як відомо, є пара синонімів *принимать участие — участвовать*.

До того ж не в усіх випадках заміна їх одне одним виправдана. Річ у тому, що перелічені ряди синонімів значеннєво не тотожні. Їм властиві деякі смислові відтінки, що впливають на їх використання у стилях мовлення. Помічено, що дієслова називають дію вузьку, конкретну, а іменники віддієслівного творення передають загальне поняття про цю дію. Саме смислові відмінності зумовили використання сполучень з віддієслівними іменниками в науковому й офіційно-діловому стилях, де вони доречні і

стилістично виправдані. У розмовно-побутовому і публіцистичному стилях словосполучення типу *скласти конспект, зробити огляд* сприймаються з відтінком офіційності. Іноді вимагають у публіцистичному стилі не користуватися сполуками типу: *знаходити відображення, проводити (здійснити) ремонт, забезпечити виконання, а замінити їх дієсловами відображати, ремонтувати, виконати*. Список подібних словосполучень, що вступають у синонімічні відношення, можна продовжити: *домогтися поліпшення — поліпшити, проявляти піклування — піклуватися, справляти вплив — впливати, вести листування — листуватися, піддавати критиці — критикувати, завдати кривди — скривдити*. Стилістична відмінність цих синонімів виявляється саме в такому зіставленні. Вони становлять стилістичну ознаку офіційно-ділового і наукового стилів. Однак повністю заперечити їх уведення в публіцистичний стиль не можна. Інша річ — не треба ними зловживати. Адже зловживання призводить до трафаретності, проти якої необхідно боротися. М. Рильський якимось розповів про те, як він сам себе ловив на вживанні трафаретних висловів і як він учився в інших позбавлятися банальностей: *Коли ми говоримо про Олександра Довженка, то мимоволі соромно стає вживати утертих, заяложених, банальних слів і висловів. От я хотів написати: «Я під свіжим враженням від «Поєми про море»... — і відчув, що так написати — неможливо, що це «свіже враження» просто різонуло мене по серцю, як фальшива нота»*.

113. Замініть виділені сполучення віддієслівних іменників на **-ня** іншими синтаксичними конструкціями.

1. Своїм сумлінним ставленням до роботи вони подвоюють багатства рідної артілі, не шкодують сил для **збільшення** виробництва і продажу молока державі.
2. У кімнаті відпочинку зібралась доярки для **підведення** підсумків виконання взятих зобов'язань.
3. **З переведенням** худоби на стійлове утримання рідке добриво почали вивозити на поля.

114. Подумайте, чи не суперечить логіці таке поєднання присудка з підметом, яке знаходимо в реченні *Питання збільшення кормів — це шлях до розвитку тваринництва*. Знайдіть підмет і присудок. Що є шляхом для розвитку тваринництва — питання чи збільшення кормів? Якщо ви не згодні з такою редакцією речення, запропонуйте варіант його виправлення.

115. Відредагуйте стилістично речення і запишіть їх. Зверніть увагу на виділені прийменники.

1. Недаремно прийшли ці хлопчики, що мріють стати космонавтами, на зустріч із земляком з макетами ракет і космічних кораблів. 2. Якщо торік під культивуацією площ під просапні культури вносили перегній, то нинішньої весни вноситимуть органічно-мінеральну суміш. 3. Ми готуємо домашнє завдання по мові.

116. (Домашнє завдання). Напишіть твір за картиною Т. Яблонської «Хліб». Використайте слова і словосполучення: *трудівниці, золоті руки, добробут народу, засіки Батьківщини*. До твору введіть власні спостереження. Картина Т. Яблонської, як відомо, була написана 1949 (перший варіант), 1950 року (другий). Чи стались якісь зміни у збиранні врожаю в колгоспах і радгоспах від часу створення полотна?

§ 39. КЕРУВАННЯ ПРИ СИНОНІМІЧНИХ СЛОВАХ

Не одні й ті ж відмінки іменників треба вживати при дієсловах *оволодівати* й *опанувати*. Перше дієслово керує орудним відмінком: *оволодівати* чим? Наприклад: *Оволодіти станцією Колокол — це значить примусити німців негайно відкотитися за річку.* (О. Корнійчук.) При дієслові *опанувати* кероване слово повинно стояти у знахідному відмінку: *В обстановці напруженої боротьби Щорс знаходив час провадити навчання з партизанами, вчив їх опанувати зброю, воєнну тактику.* (С. Склярєнко.) Доречно зауважити, що дієслово *опанувати* має відтінок книжності.

Словосполучення *звертати увагу* і *приділяти увагу* вимагають різних відмінків від керованих слів. Увагу звертають на кого? на що?, а приділяють увагу кому? чому? для кого? для чого? Порівняймо: *Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні од вітру, лягав на землю й засипав Соломію, але вона не звертала на те уваги.* (М. Коцюбинський.) — *Товаришу командуючий, редактор нашої газети ... та спеціальний кореспондент... просять приділити їм п'ять хвилин.* (О. Корнійчук.) Обидва словосполучення несуть у собі відбиток книжності.

Словосполучення *мішати роботі, заважати роботі* — синоніми. Перше з них — елемент розмовного мовлення, друге — загальностильове сполучення слів: *Спорт навчання не заважає*. Слово *заважати* є також синонімом до слова *перешкоджати*.

Не рівнозначні за смыслом і словосполучення *вимагати допомоги* і *потребувати допомоги*. Дієслово *вимагати* має значення *настирливо просити що-небудь у когось*. Дієслово ж *потребувати* означає *відчувати необхідність у чомусь, нестачу чогось*: *Хто здоровий, той ліків не потребує.* (Нар.

тв.); *Учні потребують допомоги в обладнанні спортивного майданчика.*

В українській мові вживається ряд паралельних словосполучень, у яких немає смислових чи стилістичних відмінностей. Так, нам не раз доводилось чути, як перед початком зборів головуючий говорить: *Збори оголошуються відкритими*, а на закінчення їх повідомляє: *Збори оголошуються закритими*. У цих двох випадках замість *оголошуються* можна вжити слово *вважаються*: дієслова *оголошуються* і *вважаються* в цій ситуації стилістично рівнозначні.

Паралельно вживані словосполучення *брати участь* і *взяти участь* — за смыслом тотожні. Різниця лише у їх граматичному виді. *Брати* — дієслово недоконаного виду, *взяти* — доконаного. Вони відповідають російському словосполученню *принимать участие*.

Слід розрізнити два дієслова *додержувати* і *додержуватись*. Перше з них має значення *точно виконувати щось, забезпечити наявність чогось*: *Додержуйте порядку*. Друге вживається із значенням *бути прихильником якихось поглядів, думок або керуватися ними в своїх діях*: *Додержуватися прогресивних поглядів*. Дієслово *додержувати* вимагає родового відмінка — *Додержувати тиші* (а не *тишу*).

117. Порівняйте тексти. Визначте, які словосполучення зазнали змін. Поясніть необхідність виправлення і переробки першого варіанта.

Перший варіант

1. Активними учасниками трудової перемоги по праву можна назвати агітаторів виробничих ділянок. Живе, пристрасне слово, особистий приклад відіграли і відіграють сьогодні велике організуюче значення.

2. Колгоспники нашого колгоспу мають всі можливості для того, щоб виконати взяті зобов'язання, зайняти першість у соціалістичному змаганні з хліборобами колгоспу «Зоря комунізму».

Другий варіант

1. Активними учасниками трудової перемоги по праву можна назвати агітаторів виробничих ділянок. Живе, пристрасне слово, особистий приклад відіграли і відіграють сьогодні велику організуючу роль.

2. Колгоспники нашого колгоспу мають всі можливості для того, щоб виконати взяті зобов'язання, здобути (завоювати) першість (або зайняти перше місце) у соціалістичному змаганні з хліборобами колгоспу «Зоря комунізму».

118. Перевірте домашнє завдання. Цю роботу можна організувати так: 1) поміняйтеть текстами твору з товаришем по партії; 2) проаналізуйте, чи всі рекомендації щодо написання твору виконані його автором; 3) простежте, чи текст витримує критику з погляду вживання синонімів. Прослідкуйте, чи використані в тексті слова відповідають стилю викладу. Якщо є слова, що не узгоджуються з контекстом, доведіть необхідність їх заміни. Коли є повторення одних і тих же або спільнокореневих слів, скажіть, якими словами їх можна замінити.

Перекажіть усно написаний вами твір за картиною Т. Яблонської «Хліб».

§ 40. ВАРІАНТИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ІЗ СИНОНІМІЧНИМИ ПРИЙМЕННИКАМИ (ПРИЙМЕННИКОВІ СПОЛУЧЕННЯ)

В українській мові існують різноманітні форми вираження часу різними відмінками з прийменниками. Значення часу передається, наприклад, такими поєднаннями: *на свята, під час канікул, по обіді, після закінчення школи.*

Паралельні прийменникові конструкції *на свята* і *під час канікул* відрізняються сферою поширення: перша властива розмовно-побутовому мовленню, друга вживається в науковому, офіційно-діловому і публіцистичному стилях.

Стилістичні відмінності мають також конструкції з прийменником *по* і *після*. Прийменник *по* зустрічається у розмовному і художньому мовленні переважно з словами *обід, приїзд, пауза, вечеря*: **По обіді зійшлася сила народу.** (О. Довженко.) У мові газетних статей допускаються сполучення: *по закінченні, по війні, по приїзді*. У науковому й офіційно-діловому стилях прийменник *по* з таким значенням не вживається. Замість нього у цих стилях використовується прийменник *після*: *після Велико-го Жовтня, після Жовтневих свят.*

Словосполучення, що виражають часові відношення, *приїхати перед святом* і *приїхати напередодні свята* не мають однакових значень: прийменник *перед* вказує на дію, здійснену перед названим часом без конкретизації, а прийменник *напередодні* позначає конкретну дію — за день до події. Проте з іменниками *війна, революція* цей прийменник вживається з широким значенням — *незадовго до чогось*: **Напередодні Великої Вітчизняної війни наше місто не було обласним центром.**

Можливі різноформовані конструкції на означення тривалості дії протягом певного часу при дієсловах здійснення, становлення: *закінчилося за зиму* — *закінчилося протягом зими*; *за рік Земля обертається навколо своєї осі 365 разів* — *протягом року Земля обертається навколо*

своєї осі 365 разів. Однак сфера використання зіставлених прийменників різна. Прийменник *протягом* має відтінок книжності.

Трапляються паралелі і у вираженні міри часу між двома моментами при дієсловах здійснення: *за два роки виросте лоза* — *через два роки виросте лоза*; *за три роки побачимось* — *через три роки побачимось*. Прийменники *через* і *за* — синоніми в оформленні часових відношень. Проте перший з них (*через*) — стилістично нейтральний, другий (*за*) несе в собі відтінок розмовності.

Із відтінком розмовності сприймаються сполучення з прийменником *за* у таких поєднаннях часового значення, як *за царя, за життя*. Їм відповідають конструкції *під час панування царя* або *коли був живий*, які властиві книжним стилям мовлення. У художньому стилі паралельно вживаються конструкції з прийменниками *за* і *при*: **Про що ти думаєси? Ти хотів би жити тут не тепер? За княгині Ольги, при Ярославі, при Хмельницькому? Або через сто років?** (О. Довженко.)

На означення часу, протягом якого відбувається дія, припустимі форми орудного з прийменником *за* і зворотів *у час, під час*: *це сталося за сніданням* — *це сталося під час снідання*. Відмінність цих конструкцій — у сфері поширення: перша несе відтінок розмовності, друга становить собою загально-стильову одиницю.

Для передачі просторового значення при дієсловах руху, спрямування (*приїхати, прийти, надіслати*) вживаються паралельні прийменникові форми родового і знахідного відмінків іменників на позначення географічних назв: *приїхав до Києва* і *приїхав у Київ*.

Такі ж паралельні конструкції фіксуються при дієсловах, що вказують на рух усередину чогось: *зайшов до залу* і *зайшов у зал*; *увійшов до класу* і *увійшов у клас*; *зайти до клубу* — *зайти у клуб*. Можливий варіант: *зайти в середину клубу*. Такі паралельні конструкції допомагають урізноманітнювати стиль викладу. Однак не всі прийменникові конструкції взаємозамінні. У конструкціях з родовим відмінком на означення місця вживаються, наприклад, прийменники *коло* і *біля*: *коло школи* — *біля школи*. Ці поєднання мають значення *кругом предмета, близько предмета*. У реченнях *Садок вишневий коло хати* (Т. Шевченко.) слід розуміти *коло хати*, як *кругом предмета*, а у запитанні *Варту біля будинку перевіряли?* (О. Корнійчук.) сполучення *біля будинку* сприймати *близько предмета*.

Для вираження просторових відношень у розмовному мовленні вживається прийменник *під* у значенні *біля* і *коло*. Нам неодноразово доводилось чути, як говорять: 1. *Живу під лісом*. 2. *Вони сидять під хатою, розмовляють*. У першому прикладі *під лісом* означає *біля лісу*, у другому — *під хатою* — *коло хати*.

Для позначення обмеженого з усіх боків простору вживаються паралельні форми типу: *навколо школи, навкруги артілі, круг столу, округ бригадира*. З наведених тут прийменників загальностильовим є *навколо*. У розмовному мовленні і художніх творах вживаються інші перелічені тут прийменники.

Просторове значення передають поєднання іменників з прийменниками *біля, при, край*, наприклад: *рости біля дороги, рости при дорозі, рости край дороги*. Але перший із них (*біля*) є загальностильовим: він не має експресивно-емоційного забарвлення. Прийменники ж *при* і *край* побутують з експресивним забарвленням як елементи розмовного мовлення. На означення місця проти іншого предмета можливі поєднання родового відмінка з прийменниками *просто* і *проти*. У Ю. Смолича читаємо: *Просто нас над шляхом вставала заграда*. Подібне бачимо і в І. Нечуя-Левицького: *Він лежав лицем просто неба*. Вживання цього прийменника в сучасній українській мові надто обмежене. Сфера його застосування — діалектне мовлення. Звичайно в таких конструкціях використовується прийменник *проти*.

Синонімічними є також прийменники *наперекір* і *всупереч*, які, поєднуючись з давальним відмінком, використовуються на означення способу дії з відтінком допустовості. Для прикладу візьмемо два речення: *Чіпка наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий*. (Панас Мирний.) і *Всупереч зовнішній легковажності, Люба напроцуд чесно уміла зберігати таємниці*. (О. Гончар.)

На означення деякої просторової віддаленості вживаються такі прийменникові утворення, як *близько школи, поблизу школи, недалеко від школи, неподалік школи*. З цим значенням припустиме вживання прийменників *біля* і *коло*.

Паралельно можуть використовуватися з родовим відмінком прийменники *внаслідок* і *в результаті* на означення причини, наприклад: *внаслідок застосування нової техніки — в результаті застосування нової техніки*.

Для виразу обмеженості дії існують паралельні конструкції з прийменниками *щодо, відносно, стосовно*: *Поема*

багатогранна і щодо ідейного змісту, і щодо форми. (О. Білецький.); *Так що ж ухвалюємо відносно Синявіна?* (Іван Ле.); *Стосовно до нових історичних умов Ленін розвинув і примножив теоретичну спадщину своїх великих учителів*. (З газ.) Перший з них не має стильових обмежень. Інші функціонують з відтінком книжності.

119. Проаналізуйте, чи можлива взаємозаміна наведених у дужках прийменників. Якщо ні, то поясніть, чому.

1. Свої творчі плани розробили близько (до, біля, коло) 900 тисяч інженерів і техніків республіки. (З журн.) 2. Напроти містечка Дрісса укріплений табір міг вмістити до (близько, біля, коло, понад) ста двадцяти чоловік. (П. Качура.) 3. З (до, біля, коло, близько) кілометр їхали мовчки. (О. Гончар.) 4. Писав ще з (коло, до, близько, коло, біля) хвилину. (Ю. Збанацький.) 5. Щорс засміявся і весело пішов уздовж (вподовж, поміж, мимо, через) шеренги. (О. Довженко.) 6. Ходить ніч по (в, вздовж) саду місячними сплесками. (П. Тичина.) 7. Ідуть народні месники через (крізь, мимо, по, понад) хащі, болота. (Ю. Яновський.)

120. Відповідно до змісту речення поставте прийменник.

1. Павло вийняв з кишені лист і поклав (вглиб, насеред, усередину) книжки. (А. Головка.) 2. З Надвірної наш шлях проліг (углиб, всередину, насеред) Карпат. (З газ.) 3. Він ступив крок (вглиб, насеред, всередину) хати. (А. Головка.) 4. Співають усі, (за винятком, крім, окрім, oprіч) Ліни Яцуби. (О. Гончар.) 5. Все тут було зроблено його руками, (окрім, oprіч, крім, за винятком) скла, горшків і богів. (М. Стельмах.) 6. І стіл був багатший (проти, супроти, на відміну від, порівняно до) звичайного. (Л. Смілянський.) 7. Дівчина морщиться (від, внаслідок, у результаті, у силу) болю. (Г. Тютюнник.)

121. Поясніть, у яких випадках прислівники *поряд, поруч* мають пряме значення, а в яких виступають прийменниками. Наведіть приклади. Утворіть з ними речення і запишіть.

122. Доберіть з художньої літератури чи утворіть самі речення з такими синонімічними парами прийменників: *ради — завдяки*, а також з антонімами: *над — під; від — до*.

§ 41. ВЖИВАННЯ ДЕЯКИХ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ
У СПОРІДНЕНИХ УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Для вираження одного і того ж значення в українській і російській мовах вживаються різні прийменники. Так, коли необхідно вказати на джерело твердження, в російській мові використовуються прийменники *из, по*, наприклад: *из книг можно определить, по книгам можно определить*. В українській мові можливе лише сполучення з прийменником *з*, як-от: *з газет відомо*.

На означення часу — доби, періоду — в російській мові вживають прийменникові конструкції типу: *во время, во времена, при капитализме*. В українській мові їм відповідають словосполучення з прийменником *за*, зокрема: *за Радянської влади, за часів Горького*.

У російській мові зворот типу *в качестве свидетеля* називає, як відомо, заняття, роботу чи посаду, яку тимчасово займають. В українській мові такий зворот оформляється лише з прийменником *за*, наприклад: *бути за свідка*.

Предмет розмови чи судження в російській мові передається конструкціями з прийменниками *о* та *про*: *рассказать о матери, про отца*. В українській мові з цим значенням вживаються конструкції з прийменниками *про* і *за*, а саме: *розмовляти про брата, за брата*. Однак як у російській, так і в українській мовах названі прийменники стилістично нерівнозначні. Нормативним у російській мові є прийменник *о* (*об*): *говорит об отце, о матери*. Розмовним є прийменник *про*. В українській мові літературним вважається прийменник *про*: *думав про батька*. Прийменник *за* у конструкціях, що називають предмет розмови, надає фразі розмовного характеру. Цей прийменник іноді знаходимо у творах письменників, наприклад, у *Марка Вовчка*: *За старших синів і чутки нема*. В офіційно-діловому, науковому і публіцистичному мовленні він не вживається.

Час у межах доби передається в російській мові конструкцією з прийменником *в*, як-от: *в два часа ночи, в десять утра*. Цим конструкціям в українській мові відповідають сполучення з прийменником *о* (*об*), наприклад: *Ніна о пів на шосту залишила бібліотеку*. (С. Добровольський.)

Окремої уваги заслуговує розгляд словосполучень з прийменниками української мови *згідно* і *відповідно*, які вживаються на означення відповідності з чим-небудь, наприклад: *згідно з наказом — відповідно до наказу*. При

цих прийменниках слід ставити керовані слова в різних відмінках і не з однаковими прийменниками. При прийменникові *згідно* використовується орудний відмінок з прийменником *з*: *Спав згідно з уставом — сім годин*. (Д. Ткач.), при слові *відповідно* — родовий з прийменником *до*: *Відповідно до змін у галузі економіки нашої країни змінився і класовий склад населення СРСР*. (П. Тичина.) У російській мові цим прийменникам відповідає службове слово *согласно*, яке вимагає давального відмінка: *согласно распоряжению, приказу*. В обох мовах названі прийменники мають відтінок офіційно-ділового мовлення.

При дієслові *чекати* кероване слово може стояти в родовому чи знахідному відмінку без прийменника (*чекати учня, чекати машину*) і в знахідному з прийменником *на* (*чекати на тебе*). У російській мові при дієслові *ждать* залежне слово стоїть лише у формі родового без прийменника (*ждать погоды*).

123. Перекладіть українською мовою. Випишіть прийменникові словосполучення російської мови в один рядок, а їх переклад — у другий. Прокоментуйте своєрідність будови словосполучень у зіставлених мовах.

В нашей жизни всегда рядом с нами Ленин. И сегодня, когда съезд нашей партии принял всеобъемлющую программу дальнейшего повышения благосостояния народа, каждый из нас испытывает чувство большой гордости, видя, как тесно слиты Ленин и партия — ум, честь и совесть нашей эпохи. Мы думаем о Ленине, идеями которого была озарена вся работа съезда. Нам хочется больше и больше узнавать об этом великом мыслем и сердцем человека, учиться у него.

Чем внимательнее мы изучаем сочинения Ленина, тем лучше понимаем и его характер, тем глубже проникаем в его внутренний мир. В творениях Ленина живет и его нравственный образ. В тысячах замечаний, даже в отдельных выражениях, оборотах речи, разбросанных в трудах Владимира Ильича, отражается его личность, его страстная натура борца.

Немало ценных идей, глубоко поучительных высказываний и советов, не зафиксированных в ленинских документах, бережно сохранено для нас и в передаче тех, кто многие годы близко стоял к Ленину или когда-либо лично с ним соприкасался, кто знал учение, взгляды, нравственные убеждения Владимира Ильича не только по его

літературним трудам, но й по задушевним бесідам з ним, по його поступкам, по його житті. (З журн.)

124. Випишіть у колонку українські словосполучення і доберіть до них відповідні поєднання російської мови. Проаналізуйте, в чому схожі і в чому відмінні паралельні конструкції споріднених мов. Утворіть речення з виділеними сполученнями слів.

Словосполучення української мови: впадати в око; про людське око; зважаючи на викладене вище; заслуговує на увагу; лишити нерозв'язаним; вони заслуговують на це; поводитись, триматися; працював як агроном, агрономом; укласти угоду (договір); товариство для поширення знань; завдати удару; у такому становищі; піднесення господарства; довести щось; суперечити чомусь; брати участь.

Словосполучення російської мови: противоречить чему-то; подъем хозяйства; вести себя; бросаться в глаза; заслуживать внимания; доказать что-то; для вида; для видимости; оставить под вопросом что-то; работать в качестве агронома; общество по распространению знаний; они заслуживают этого; в виду вышеизложенного; заключить договор; в этом положении; принимать участие; нанести удар.

СТИЛІСТИКА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 42. РОЛЬ РІЗНИХ ТИПІВ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ В КОНСТРУЮВАННІ ТЕКСТУ

Уже говорилося, що введення в текст однотипних речень без стилістичної мотивації визнається стилістичним недоліком. Натомість взаємозаміна різних типів синтаксичних конструкцій робить текст стилістично гнучким, виразним. Відкриємо першу-ліпшу сторінку повісті Григора Тютюнника «Облога». Герой твору, опинившись на тимчасово окупованій території, вирішив будь-що перейти фронт. І селами пішов до лінії фронту. Друга глава починається так: *У полудень туман зійшов. З-за хмар прозирнуло сонце, і стало видно далекі сірі, в голих деревах села, ріденькі переліски, припушені інеєм, та чорну смугу дороги попереду, що н'ялась посеред снігів на гору. Десь там, за горою, погуркувало. Брався мороз. Сніг і земля стужавили, захрумчали під ногами. Йти стало легше, я навіть пробігся трохи.*

Справді, текст читається вільно. Просте речення змінюється складним, а складне в свою чергу — простим, але різними за синтаксичною будовою, за стилістичним наповненням: *Десь погуркувало* — односкладне, *Брався мороз* — двоскладне.

Однак конструювання тексту — це не просто урізноманітнення типів речень. Це й вибір саме таких синтаксичних конструкцій, що якнайвлучніше передають події. Повернімося до уривка з повісті «Облога». Ще раз читаємо: *Десь там, за горою, погуркувало*. Речення безособове. Введення його в текст стилістично виправдане. Безособові речення — особливі конструкції, що виражають дію відокремлено від діяча. До них вдаємося, коли необхідно наголосити на самій дії, а суб'єкт дії або зовсім не мислиться, або коли й уявляється, то розуміється непевно. Саме з такою невизначеністю дії вживає автор безособове речення: *погуркувало*, а що і хто погуркував, невідомо.

Приклад із безособовим реченням переконує в тому, що кожен тип речення має відповідні стилістичні властивості, які виявляються в тексті, коли їх вводять для

втілення авторського задуму. У творі В. Козаченка «Атестат зрілості» є епізод: Дмитро, керівник підпілля, дає завдання Каті і Юркові: — *Село Качуринці — райцентр, ви знаєте. У ньому живе й працює в лікарні лікар Андрій Панасович Жолудь. Запам'ятайте: Андрій Панасович Жолудь. Знайти його неважко. Звідси до Качуринців тридцять п'ять кілометрів. Завтра ввечері ви мусите вручить йому рацію й листа від мене. В листі написано все. Але про всяк випадок запам'ятайте на словах. Він повинен відремонтувати передатчик (такі спеціалісти в нього є) і підготувати місце для посадки літака. Сьогодні у нас п'ятнадцять. А вночі з вісімнадцятого на дев'ятнадцяте літак має бути на тому місці, куди потрібні патрони, і ми мусимо переправити на Велику землю поранених. Запам'ятали? Так... Все це є в листі. Але, може, лист доведеться знищити... скажете тоді: прислав Микола Іванович, пароль — «Ромашка». А тепер найголовніше. На цьому клаптику цигаркового паперу шифр і позивні. Папірець цей легко проковтнути. Тоді Жолудь нічого не зможе зробити. Але це краще, ніж коли папірець попаде в руки жандармам.*

Читаєш уривок і переконуюєшся в майстерності автора передавати розмовне мовлення відповідними синтаксичними засобами. Речення короткі, неускладнені. Ужито ряд безсполучникових складних речень, властивих саме розмовному мовленню: *Запам'ятайте: Андрій Панасович Жолудь, Скажете тоді: прислав Микола Іванович.* У розмовному мовленні можлива така будова безсполучникових речень, що не відповідає літературній нормі. Справді, речення: *Село Качуринці — райцентр, ви знаєте* — за вимогами нормативного синтаксису слід будувати або так: *Ви знаєте, що село Качуринці — райцентр*, або так: *Ви знаєте: село Качуринці — райцентр.* У мовленні ж Дмитра воно передано інакше: на перший план поставлено предмет повідомлення, а потім доповнення. Крім цього, автор доречно вживає в тексті питальні речення. Двічі вжиті три крапки теж стилістично виправдані. Вони «говорять». Читач уявляє, що в цьому місці герой зупинився. А пауза, як зауважував К. С. Станіславський, щось означає. В уривкові вона сприймається як вказівка на те, що герой твору зупинився і подумав.

Розглянутий приклад показує, що задум твору диктує і вживання різних типів речень, і використання стилістичних прийомів, що відповідають текстові. З-поміж інших привертає до себе увагу відомий нам повтор одних і

тих же мовних одиниць на початку речень з стилістичною настановою — підкреслити щось, наголосити на чомусь. Цей прийом називають анафорою. Поет І. Нехода починає вірш підкресленням слова *люблю*:

Люблю тебе, сестра моя — Росіє,
Люблю величчя трудове твоє.

Повтор однотипного початку може використовуватись і для протиставлення: *Сучасний українець — не Тарас Бульба, не Тобілевичів Бурлака, навіть не Марко Гуца. Сучасний українець — син соціалістичної нації, що стоїть на верховинах сучасної культури.* (М. Рильський.) Але ще раз підкреслюємо: повтор визнається стилістичним прийомом лише тоді, коли він відповідає задумові.

125. Визначте тип кожного з речень: за метою висловлювання, за будовою — прості, складні, за наявністю головних членів речення — односкладні, двоскладні. Виділіть типи односкладних речень: називні, безособові, означено-особові, неозначено-особові. Знайдіть неповні речення. Охарактеризуйте стилістичну вмотивованість уведених в текст речень. Поясніть, яку функцію виконує повтор однотипних підрядних частин у третьому абзаці.

Сьогодні Першотравень, весна в розпалі. Найблагодатніша пора нашого життя. Навіть у лихоліття весна була жаданою, завжди вселяла найсвітліші надії, віру в щастя. Недарма в темні часи неволі робочі люди оголосили перший день травня своїм пролетарським святом.

Нещодавно довелося мені проїхати з краю в край свою республіку, побачити й безмежну степову обшир Кубані. Мені відкрилися старанно засіяні ниви, зелені масиви озимини, той розумний і добрий порядок на землі, який буває лише в роботящих і дбайливих господарів. І ще бачив могутні заводи й новобудови, відчув усе те величчя й прекрасне життя, яке буває на нашій мирній землі.

Мимоволі згадувалися гіркі й переповнені болем часи, коли земля стогнала від ран, коли не хліба в степах виростали, а нагорталися могили невідомих героїв, коли заводи-велетні ставали руїнами, коли хижий загарбник нищив усе, нещадно випалював нашу землю.

Як добре, що на землі мир, що наша партія, наша держава вміло й рішуче його виборюють і відстоюють, надійно оберігають від темних сил мракобісся! (Ю. Збанацький.)

126. Складіть план усного переказу. Розповідь ведіть від 3-ї особи. Слідкуйте за тим, щоб не нагромаджувати речень однотипної будови.

ПАМ'ЯТНИКИ ТВАРИНАМ.

Собака, безперечно, посідає перше місце серед тварин, яким споруджено пам'ятники. Широковідомий, наприклад, пам'ятник у Ленінграді, поставлений за проханням видатного радянського фізіолога І. П. Павлова. У Парижі є пам'ятник сенбернару, який врятував життя сорока чоловік, захоплених у горах сніговою лавиною. У Москві споруджено пам'ятник собаці з написом «За врятування потопуючого», а в Австралії — «За віддану службу людям».

Велику послугу людям зробили і жаби. Завдяки їм Гальвані і Вольт виявили електрику в живих організмах. Жаб'яча нога тривалий час була єдиним вимірвальним приладом фізиків. Великий російський фізіолог І. М. Сеченов, вивчаючи роботу мозку, багато дослідів проводив на жабах. На честь цих тварин також встановлено пам'ятники. Перший споруджено в Паризькому університеті в ХХ столітті, другий — в Токіо. Спорудили його студенти-медики, які для своїх експериментів використали 100 тисяч жаб. Ці тварини першими серед хребетних побували в космосі.

Коли туристи знайомляться в Англії з пам'ятником голубові, то екскурсводи обов'язково повідують таку історію: англійський підводний човен перебував за півтори тисячі кілометрів від своїх берегів, коли відмовив двигун. Човен не міг впливти на поверхню води. Як попередити про нещасний випадок? Рацією? Однак і вона, як на лихо, вийшла з ладу. І тоді екіпаж пригадав про пару поштових голубів, прихоплених з собою в рейс. Торпедували голуба на поверхню. І вірний людині птах доніс звістку про біду, про координати перебування човна. Допомога надійшла вчасно...

Рідкісний пам'ятник стоїть в австралійському місті Бунарга, він споруджений на честь гусені, яка врятувала Австралію від засилля кактусів, від котрих гинула худоба. Проти цих рослин безсилі навіть трактори й корчувателі.

Цікавий пам'ятник є й на Україні. Височить він у селі Кулешівка Недригайлівського району Сумської області. Це пам'ятник велетенському мамонтові, кістки якого було знайдено археологічною експедицією на чолі з професором І. Калениченком 1839 року. (З г а з.)

§ 43. СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗПОВІДНИХ, ПИТАЛЬНИХ І СПОНУКАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ

Кожен з названих вище типів простих речень відзначається певними стилістичними особливостями і стильовою приналежністю.

Розповідні речення — найбільш поширені загально-стильові конструкції. Як виразовий засіб розповідне речення виступає, наприклад, тоді, коли будується з подвійним запереченням: *Цей дослід у мене не міг не вийти. Я ж мав усі умови для його успішного проведення.* Такий прийом будови речень застосовується, коли підкреслюються обов'язковість, неминучість дії або необхідність її здійснення.

Уживання таких експресивно забарвлених конструкцій виправдане в усному літературному мовленні, в ораторських виступах, публіцистиці, художній літературі, частково — в наукових працях.

Питальні речення у своєму прямому значенні використовуються як стилістичні прийоми, щоб пожвавити виклад. Для загострення уваги до подальших думок питальні речення вводяться в текст різних стилів. Зразок такого стилістично виправданого використання питального речення знаходимо у відомій статті В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література». Вказавши на те, що на противагу буржуазним звичаям, буржуазній пресі, буржуазному кар'єризмові соціалістичний пролетаріат повинен висунути принцип партійної літератури, В. І. Ленін ставить запитання: «У чому ж полягає цей принцип партійної літератури?»¹ Запитання привертає увагу читача до проблеми, актуалізує її.

Видатний педагог В. Сухомлинський в одній із статей запитував і відповідав: *У чому найвища насолода життя? На мою думку, у творчій праці, що чимось наближається до мистецтва.*

Як прийом усного мовлення питальне речення застосовував головний обвинувач від СРСР Р. А. Руденко у заключній промові на Нюрнберзькому процесі в 1945 році: *Пане голова! Панове судді!*

...Ми запитуємо: чи підтвердилось на суді пред'явлене підсудним обвинувачення, чи доведена їхня вина?

На ці запитання можна дати лише одну відповідь: судове слідство повністю підтвердило обвинувачення.

¹ Ленін В. І. Там же, т. 12, с. 93.

Питальні речення вживаються й з іншою метою. Їх використовують як прийом спонування, спрямованого до співбесідника: *А чом ви, хлопці, не орете?* (Нар. тв.) Це — конструкції розмовно-побутового стилю, що переносяться і в твори художньої літератури.

Відоме також використання питальних конструкцій як риторичних питань. Справді, речення, взяті з поезії П. Тичини *Батьківщина — що миліше, як земля ота святая?* не вимагає відповіді. Речення такого типу надають викладові динаміки, емоційно наснажують виклад думок. Риторичні питання властиві публіцистичному і художньому мовленню. Вони можливі в наукових текстах: *Кому не відомі яскраві жовтогарячі квіти календули — нагідки? Вони дуже гарні на вигляд.* (З журн.) До текстів офіційно-ділового мовлення риторичні питання не вводяться.

З-поміж інших типів особливою емоційною насиченістю характеризуються спонукальні речення. Їх ще називають наказовими, оскільки вони виражають волевиявлення. У словах Стрижня з п'єси О. Корнійчука «Загибель ескадри»: *Оточити бойову рубку. Приготувати гранати* — виражено наказ. Слова Кречета *Не треба, мамо... Не треба* сприймаються із значенням прохання, заборони. Спонукальні речення становлять приналежність усіх стилів.

127. Поясніть, з якою метою вжиті питальні речення.

Війна застала Вадима учнем дев'ятого класу. Хлопець мріяв стати агрономом. Чому раптом агрономом? Адже всі його рідні були металургами.

— Кого ж ти, Вадику, наслідуєш? — Турбувалася мати. — Діда? Так дід був каталем... Батька? Так батько був і слюсарем, і горновим.

— А прадід мій ким був? — несподівано запитав Вадим.

Мати розгнівалася:

— При чому тут прадід? Я ж з тобою говорю серйозно.

— А я хіба жартую? — відповів Вадим. — Ким був мій прадід? Хліборобом. От і я, його нащадок. (С. Завагородній.)

128. Яку стилістичну функцію виконують питальні речення? Яке смислове навантаження вони несуть?

1. Коли приглянутися до репертуарних планів театрів юного глядача, можна помітити, що чимало п'єс переносяться з року в рік без будь-якої потреби й необхідності.

Жаль, що Київський театр ім. Ленінського комсомолу не став за приклад для інших театрів. Торік тут поставлено 17 п'єс — і з них лише одна сучасного українського драматурга.

Чи не час уже перейти від розмов до діла? (Ю. Збанацький.)

2. Максим Тадейович все підказував мені, щоб усі ці оповідання, нариси та подорожні нотатки, розкидані по різних книжках і збірниках, зібрати до купи, в одну книжечку, і він напише до неї вступне та своє заключне оповідання, есе, або поетичний заспів. Та все якось не зібралось — ні я, ні Максим Тадейович: хіба встигнеш здійснити все, що подумается в твоїй літературній голові? (Ю. Смолич.)

3. Праця. Усе, що має людство, створено нею, вона завжди супроводжувала людину, звеличувала і стверджувала її на Землі. Чи можна назвати хоча б одну видатну людину, яка б не цінувала праці і сама не була б великим трудівником? Згадаймо, як працював Володимир Ілліч Ленін, невтомний творець і геній людства. (З твору десятикласника).

4. Іван Семенович Нечуй-Левицький... Хто з нас не знає сповненої гніву до експлуататорів повісті «Микола Джеря», пройнятої гумором і дотепами «Кайдашевої сім'ї», колоритних образів баби Параски та баби Палажки? (З журн.)

§ 44. ВИКОРИСТАННЯ ОКЛИЧНИХ РЕЧЕНЬ

Як засіб вираження почуттів, емоцій окличні речення знаходять застосування найчастіше в стилях, що припускають експресивний виклад. Наприклад, у публіцистиці: *Юнаки і дівчата! Наполегливо оволодайте знаннями! Хай живе Перше травня!* Є вони і в поезії: *Ми вдячним серцем зберігаєм нині слова великі, мовлені тоді: робітники Росії й України навік єдині в битвах і труді!* (Т. Массенко.) У розмовному мовленні окличні речення — це вітальні звороти, здравиці, побажання: *Зі святом вас! Усього вам найкращого! Хай вам щастить!*

Окличного характеру набувають речення, які передають страх, заклик на допомогу. У «Зачарованій Десні» в епізоді про повінь на Десні О. Довженко неодноразово вживає речення окличного наповнення: *Ой, пробі! Рятуйте!* У них і переляк, і благаання допомоги.

Окличне оформлення речень буває і тоді, коли виражаються зневага, презирство. Згадаймо рядки з байки Л. Глібова: *Цить, капосне!.. Ще й огризається, щеня! Що ти за птиця?! Ти — Ягня!*

У повсякденному житті можливе використання окличних речень для вираження захоплення, наприклад: *Кезга й ло. Яка ж краса!* (І. Кочерга.)

У поетичних і прозових творах окличного оформлення набувають називні речення, зокрема їх різновид, що іменується *називним уявленням*. Звернімось до початку відомого вірша П. Тичини «Ленін». Читаємо перший рядок: *Ленін! Одно тільки слово, а ми вже, як буря: Готово!* У цьому уривкові два речення. Перше з них — називне. Воно вжите для того, щоб викликати у читача уявлення про особу, якій присвячений подальший виклад думок. Речення, що йдуть за називним уявленням, тематично з ним пов'язані. Тому називні уявлення можна ще характеризувати як називні теми. І це так, адже вони, називаючи особу або предмет, викликають у читача чи співбесідника уявлення про об'єкт, який є темою розмови.

Називні уявлення зустрічаються не тільки в художньому мовленні, а й в публіцистичному стилі: *Комсомол! Понад сто років тридцять мільйонів чоловік пройшли цю чудову ленінську школу комуністичного виховання. Комсомол вічно молодий, до всіх великих справ країни йому є діло, він державенний, завжди в пошуку, завжди в дії. Він славний своїми ділами, красивий молодістю, відвагою. За комсомольськими будовами можна простежити, як розквітала, збагачувалася, набиралася сил наша Вітчизна.* (З. Воскресенська.)

129. Проаналізуйте стилістичну роль окличних, питальних і спонукальних речень.

Небо було чисте, темно-синє на сході і голубе на заході. Щедро розливалася теплінь, а над селом ніби тільки-но снігова заметіль пронеслася — таке воно було біле-біле.

То сади цвіли. Ой же й хороша пора року! Та в таку пору як хотілося б, аби люди всіх країн світу облишили свої свари, аби милувалися прекрасним витвором своїх рук і природи. Бо що може бути чудеснішим за цвіт яблуні?! Дивися на нього і тишся найніжнішими його пахощами, багатством фарб і тонів, заслухайся шепотом молодого листя. Адже яблуні цвітуть лише раз на рік! (С. Завгородній.)

130. За хрестоматією для 10-го класу прочитайте уривок з твору О. Довженка «Зачарована Десна». Перекажіть його. Намагайтесь передавати описані письменником сцени його дитячих років в емоційно забарвленому довженківському стилі. Вживайте питальні, спонукальні й окличні речення. Слідкуйте за добром синонімів. Бажано ввести в розповідь антитезу.

131. Поясніть стилістичне вживання окличних речень.

1. Слався, земле радянська єдина, слався, дружбо людей на землі! (М. Рильський.) 2. Весна, весна! Яка блакить, який кругом прозор! Садками ходить брунькоцвіт, а в небі злотозор». (П. Тичина.) 3. Зима. На фронт, на фронт! (В. Сосюра.) 4. І громом молодим котилося над нами, лунало на ланах: «Вперед за владу Рад!» (В. Сосюра.) 5. Як упав же він з коня та й на білий сніг.— Слава! Слава! — докотилось і лягло до ніг. (П. Тичина.) 6. Колгоспники і працівники радгоспів! Розвивайте спеціалізацію і концентрацію виробництва! Ефективніше використовуйте землю, техніку, добрива, корми! Весняним польовим роботам — відмінну якість! Порадуємо Батьківщину високим урожаєм! (Із Закликів ЦК КПРС.) 7. До чого ж гарно й весело було в нашому городі! (О. Довженко.) 8. Леле! Який світ широкий! Гори і гори без краю. (О. Гончар.) 9. Давид, схвилюваний узявся за завертку, а двері так знайомо, з таким сумом до нього — рип! (А. Головка.) 10. А які прекрасні зустрічі із студентством та професурою сільськогосподарського інституту та технікуму! Яка чудесна мольдь! (Остап Вишня.)

§ 45. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ОДНОСКЛАДНИХ І ДВОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Односкладні речення характеризуються смисловими і стилістичними особливостями. Саме тому значна частина їх вступає у синонімічні відношення. Так, односкладне означено-особове речення типу *В час гарячий полудневий виглядаю у віконце* (Леся Українка.) і двоскладне *В час гарячий полудневий я виглядаю у віконце* — синонімі, оскільки кожне з них сприймається з певним смисловим відтінком. Як зазначав видатний синтаксист О. М. Пешковський, односкладним реченням такого зразка притаманні деяка енергійність, швидкість у передачі повідомлень. Ця властивість робить односкладні означено-особові речення емоційно-експресивними одиницями, які широко використовуються в різних стилях мовлення. В означено-особовому функціонують дієслова 1-ї і

2-ї особи однини і множини теперішнього і майбутнього часу, а також форми наказового способу. У розмовному мовленні на кожному кроці користуємося конструкціями на зразок: *Конструюю літак. Готуєшся до змагання? Витри дошку.* У художній літературі означено-особові речення посідають відповідне місце: *Любять і боряться за щастя безкрає, згорить до останку за край дорогий.* (В. Сосяра.)

21. У наукових працях для надання об'єктивності викладу, для наближення авторської думки до читача застосовується форма 1-ї особи множини: *Розглянемо таке речення...* В офіційно-діловому мовленні для вираження категоричності волевиявлення використовується 1-а особа однини: *Наказую..., Оголошую...*

— Двоскладні означено-особові речення вживаються при протиставленні: *Ти підеш, я залишаюсь*, при вираженні експресивних відтінків спонукання або посиленні категоричності: *На засідання підеш ти.* Двоскладні означено-особові конструкції можуть вживатись для відтінком ввічливості: *Ви володієте англійською?* В усному мовленні розрізнення названих смислових відтінків досягається відповідним інтонуванням фраз. На письмі вони розпізнаються за розташуванням у реченні особових займенників. Віднесений на кінець речення займенник сигналізує смислову й інтонаційну виділеність, підкресленість.

132. Напишіть переказ уривка з книги В. Кононенка «Сила слова». Намагайтесь уживати однокладні означено-особові речення, завдяки яким досягається активізація аудиторії. Запам'ятайте визначення стилю мовлення.

Уявіть собі стародавнього грека, що схилився над невеликою дерев'яною дощечкою, вкритою тонким шаром м'якого воску. В руках у нього мідна паличка, загострена з одного кінця. З другого вона схожа на дитячу лопатку. Вістря палички грек виводить хитрі літери, другим кінцем витирає написане...

Таку паличку греки називали «стилос». Повертати стилос означало не тільки обернути другим кінцем паличку, а й відшліфувати мову.

Пам'ятаєте екзамен з географії, який складав Волька, герой повісті-казки Л. Лагіна «Старик Хаттабич»? Повторюючи те, що йому нашіптував чарівник, Волька почав переказувати застарілі погляди:

— Індія, о високошановний мій учителю, лежить на самотійному краю земного диска... Індія — дуже багата країна, і багата вона на золото, яке там не викопують із

землі, а невтомно вдень і вночі видобувають особливі, золотоносні мурашки, і кожна із них завбільшки майже як собака...

Волька говорив далі, а вчителі та школярі подумали, що хлопець захворів. Адже кожному учневі добре відома сучасна Індія — дружня нам країна, де за допомогою радянських спеціалістів будуються заводи, розвивається промисловість.

Присутніх приголомшила й сама манера розповіді — стиль, що був зовсім не властивий сучасному школяреві.

Чого варте одне це звертання — «О високошановний мій учителю!» У наш час учителя називають на ім'я та по батькові. А багатоступеневі складні речення? Наші діти, звичайно, розмовляють інакше.

Стиль — це сукупність особливостей добору та поєднання мовних засобів, що вживаються у певній галузі людського спілкування.

Дослідники дійшли висновку, що усна й писемна форми мови неоднорідні. Зробіть таку спробу. Послухайте уважно розповідь свого товариша про останню кінокартину. Потім попросіть його викласти все те на папері. Різниця буде дуже помітна. Ті фрази, що в усному переказі були короткі, а часом уривчасті, набули повноти, стали точніші. Там, де розповіді сприяли жести, інтонація, з'явилися слова.

Так само неоднорідна й писемна форма мови. Стаття вченого-математика не схожа, наприклад, на публіцистичний нарис, а ділова заява — на художній твір.

133. Перекладіть російською мовою.

Радість праці своєрідна. Її можна порівняти хіба що з почуттям, які переживає людина, піднімаючись на вершину високої гори. Важкий кам'янистий шлях, кожен крок дається ціною великих зусиль, але перед людиною благородна мета — досягти вершини. Піднявшись на вершину, людина підносить себе, утверджує власну гідність. Вона відчуває себе сильною, мужньою, готова до подолання нових труднощів. (В. Сухомлинський.)

§ 46. СИНОНІМІКА БЕЗОСОБОВИХ І ДВОСКЛАДНИХ ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ

3. Безособові речення, наприклад, найчастіше трапляються в розмовно-побутовому, художньому, частково — в публіцистичному, рідше — в науковому й офіційно-діловому

стилях. Пояснюється це своєрідними семантичними відтінками і стилістичними ознаками, що відрізняють їх від двоскладних конструкцій, з якими вони вступають у синонімічні відношення. Чому ж їх особливість? Специфіка безособових речень у тому, що вони виділяють, підкреслюють дію і її результат без називання виконавця. У двоскладному ж реченні увага концентрується саме на ньому. Порівняймо: *Хвилею віднесло човен* і *Хвиля віднесла човен*. Обидва речення передають одну і ту ж думку. Однак у двоскладному реченні *хвиля* — активний виконавчач дії. Безособове ж речення називає дію і її результат (*віднесло*).

б Сміслові наповнення безособових речень надто різноманітні. Вони передають неусвідомленість, невмотивованість, стихійність, загадковість, таємничість дій. Ці відтінки простежуються при зіставленні з синонімічними двоскладними конструкціями. Пригадаймо, як Чіпка після поневірянь і невдач сказав: *От і тепер — прокинулася моя жага до життя знову, знову мені хочеться щастя*. (Панас Мирний.) З тексту вилучимо речення *Мені хочеться щастя*. Воно безособове. Відповідає йому особове двоскладне: *Я хочу щастя*. Але безособове передає неусвідомлене бажання (*хочеться*), а особове двоскладне — усвідомлене (*я хочу щастя*).

в У реченні *Й не віриться, що знов побачу я село, давно покинуте, таке до болю миле* (В. Сосяра.) висловлені непевність, вагання, які не пов'язані з конкретною особою. Порівняймо безособову конструкцію з особою двоскладною: *І я не вірю, що знов побачу село, давно покинуте, таке до болю миле*. У ньому передана усвідомлена невіра, бо висловлює її визначена особа — *Я не вірю*.

г Окремі групи безособових дієслів надають безособовим конструкціям стихійності: *Довкола мене гриміло, ревла, клекотіло, мов у котлі*. (І. Франко.) Такі речення відзначаються емоційністю розмовного мовлення. Як експресивно забарвлені, вони вводяться в художній стиль на означення дій стихійних сил природи, як це відбито у наведеному вище прикладі.

д Безособові речення такого типу вступають у синонімічні відношення з двоскладними реченнями, наприклад: *Довкола мене щось гриміло, ревла, клекотало*. Особливість будови синонімічної конструкції в тому, що в ній у ролі підмета вжито неозначений займенник *щось*. Поставте питання: чи від цього змінилась смислова невизначеність дії, її стихійність? Напевно, не змінилась. Отже,

стихійність дії зберігається і в двоскладному реченні, якщо в ньому підмет виражений неозначеним займенником *щось* або *хтось*.

е У художній літературі безособові речення використовують для змалювання явищ природи: *Вже смеркалось, а Василька не було* (М. Коцюбинський); *На дворі було зовсім рано*. (В. Козаченко.); для характеристики стану людини: *Дихалось вільно і легко*. (Натан Рибак.) І саме в цих функціях вони стилістично виправдані. Тому не завжди треба вдаватися до зміни односкладних речень у двоскладне чи навпаки. В усякому разі до їх взаємозаміни треба ставитись обережно. Так, речення *Йому не спиться* легко перетворюється на синонімічну конструкцію *Він не спить*. Однак ці синоніми за змістом не рівнозначні. Фраза *Йому не спиться* розуміється так: *Він ніяк не може заснути*. Синонім цього речення *Він не спить* не передає такого значення. Отже, можливість заміни особових речень на безособові і навпаки не означає, що таке перетворення завжди стилістично виправдане.

ж Не завжди можлива заміна двоскладного особового речення на односкладне безособове. На початку цього параграфа були наведені синонімічні конструкції: *Хвиля віднесла човен — Хвилею віднесло човен*. Зробимо експеримент: замінімо у першому реченні слово *хвиля* на слово *людина*: *Людина віднесла човен*. Чи можна утворити синонімічну конструкцію — безособове односкладне речення? Ні, не можна. Виявляється, що коли в двоскладному реченні підмет виражений іменником, що означає істоту, то заміна на безособове речення неможлива.

з Так само не всяке безособове речення піддається заміні на особове. Не співвідносяться з двоскладними означено-особовими безособові конструкції, присудок яких виражається безособовими дієсловами, що відповідають формам 3-ї особи однини: *світає, дніє, вечоріє*, а також рядом дієслів, що мають форми середнього роду: *посутеніло, потемніло*. У лісі *посутеніло* (М. Коцюбинський); *Надворі насупилося*. У хаті *потемніло*. (Панас Мирний.)

134. Перепишіть уривок з повісті В. Козаченка «Атестат зрілості». Поставте пропущені розділові знаки. Поясніть, яку стилістичну функцію виконують виділені безособові речення. З яким відтінком значення вживається дієслово *згадується*? На чому автор зосереджує увагу читача в другому і третьому безособовому реченні? Замініть безособові речення на двоскладні особові. У чому смислова відмінність речень-синонімів?

В льоху, аж у найдальшому кутку, за діжкою, — ящик з-під набоїв. У ящику — єдине що залишилось Юркові від сонячного дитячого світу який згас тоді коли хлопець побачив першого фашистського солдата. Про ящик не знає навіть мати. Дно його старанно вистелене газетою. На дні акуратно складений прапор шкільної піонерської організації. Його Юрко з товаришем взяв у школі й переніс додому ще під час боїв.

Він бере в руки прапор, і теплий шовк з шелестом летиться поміж пальцями. Прапор пахне сонцем і зеленими луками. І згадується Юркові як майорів він над дозріваючими ланами, коли піонерський загін виходив улітку до табору, як багрянів над білими наметами в лісі. Все найсвітліше найрадісніше зв'язане з ним і приємний ранковий холодок, який пронизував тіло, коли вони ще до сонця шикувалися на майданчику, і мідний голос горна, що відлунював у лісовій гушавині за річкою, і дзвінка пісня в поході. Юрко найбільше любив мандрувати. **Добре було крокувати степовою дорогою під гуркіт барабана.** Минулого року піонерський табір влаштували над самим берегом річки, за сім кілометрів од села. Тільки тепер з гострою тривоною усвідомлює Юрко, **як весело і безтурботно жилося там.** А тоді все було звичайним і здавалося іншим і бути не могло.

135. (Підвищеної трудности). Випишіть окремо двоскладні й односкладні речення. З'ясуйте, яке стилістичне навантаження несуть безособові речення у даному тексті.

Проаналізуйте, чи вживання займенника *щось* у першому двоскладному реченні надає йому чіткої означеності. Чи можливі синоніми до безособових речень?

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ушух. Між листом зашелестів густий рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колодям, ламало, трощило й луною розкочувавсь гук над хмарами по широким небесних просторах. (С. Васильченко.)

136. Які мовні засоби використовує письменник, щоб передати хвилювання Аркадія? З якими смисловими відтінками вжиті безособові речення? Яку функцію виконують питальні речення? Як можна обґрунтувати саме такий поділ тексту на абзаци? Випишіть синоніми до слів *іти, сказати, мовчати*; поясніть їх смислові відтінки. Що означають вирази: *вилетіло з голови; язик відсох*?

Вони мовчки ішли вулицею, уважно обминаючи пішоходів. Вони поспішали, ніби їх підганяв настирливий час.

Юді Аркадієві уявлялось, що Кіра звертається до нього, а він не може вимовити у відповідь жодного слова. Але Кіра мовчала теж...

Мовчання ставало нестерпним.

Аркадій хотів збагнути думки Кіри і не міг. Досі йому здавалось, що думки своїх товаришів він уміє легко читати навіть на відстані. Тепер виявлялося, що це його фантазія. Аркадій раптом розсердився на себе. «Про що їй розповісти? — думав він. — Про регулювання вуличного руху, про Абіссінію, про стратосферу? А може, спитати її про...» Все вилетіло з голови, і язик немов відсох. Перед очима попливла зеленкувата тьмяна муть, як у підводній глибині. Так буває, коли пірнеш у річку і в воді розплющивши очі — все здається казковим, мінливим — ось срібною пружинкою майнула перелякана рибка, а на дні розрослися джунглі таємничих, синіх, в'юнких водоростей.

Сьогодні умовилися з Кірою, що він принесе їй конспект з історії. Аркадій пішов із школи з радісним, теплим хвилюванням у грудях. (О. Конопленко.)

Примітка. Абіссінія — колишня назва Ефіопії.

§ 47. СИНОНІМІКА БЕЗОСОБОВИХ І НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ

Безособові речення мають синонімічні пари — неозначено-особові речення: *Під Решетилівкою поранено Фрунзе.* (Ю. Яновський.) — *Під Решетилівкою поранили Фрунзе; Прийнято постанову про будівництво клубу.* — *Прийняли постанову про будівництво клубу.* У безособових реченнях виділяються лише дія і її результат без називання особи. В неозначено-особових конструкціях теж підкреслюється дія, але вона мислиться як виконувана кимось не визначеним. Неозначено-особові конструкції використовуються при потребі акцентування уваги на виконавчій дії. Виконавець у такому випадкові може вводитися з тексту, а може бути й зовсім невідомий. Він не називається з різних причин, у тому числі і в зв'язку з відсутністю потреби давати відомості про нього. Відсутність граматичного підмета зосереджує увагу на самій дії. У цьому специфіка таких речень. Цим зумовлена їх поширеність у розмовному мовленні і в художній літературі.

Герой повісті «Краса дівоча» С. Завгороднього Вадім Чорнодуб добровільно пішов на фронт. З діючої армії

надіслав батькові листа: *Тату, — писав Вадим, що вже перебував на Південному фронті, — не гнівайся на мене, будь ласка... Я інакше не міг. Надіюсь, і ти мене зрозумієш. Направили мене в п'ятий кавкорпус. Прийняли мене хороше. Командир корпусу генерал Гречко тебе добре знає і обіцяв тобі написати. Заспокой, прошу, маму.* У листі є речення *Направили мене в п'ятий кавкорпус. Прийняли мене хороше.* Речення неозначено-особові. Що змусило автора ввести такі синтаксичні конструкції? Необхідність виділити дії *направили, прийняли* без називання конкретних діячів, оскільки в цьому немає потреби.

14 Окремі з неозначено-особових речень у розмовному мовленні набули, однак, сталих зворотів: *Кому говорять!* Вони сприймаються з відтінком категоричності. З цим же значенням неозначено-особові конструкції функціонують і в діловому мовленні, зокрема в оголошеннях: *Просять не курити.*

15 Вони також передають дії, які рекомендуються виконувати. У підручнику з хімії, наприклад, так описується порядок проведення експерименту: *Беруть посудину, перекидають її і занурюють у воду.* Що це — констатація чи рекомендація? Мабуть, те й друге, але переважає останнє: здійснюючи експеримент, треба все виконувати в тій послідовності, яку рекомендує автор підручника.

16 Смісловий різновид неозначено-особових речень становлять узагальнено-особові речення. Вони відрізняються від власне неозначено-особових конструкцій тим, що у них присудок виражається формою 2-ї особи однини, яка вживається в узагальненому значенні, тобто поширюється на будь-кого. У цьому й полягає узагальненість дієслівної форми однини. Реченнями цього типу є прислів'я: *Посієш впору — збереш зерна гору, Вік живи — вік учиш.* Вживаються вони як образне вираження загальних суджень широких узагальнень.

17 У розмовному й художньому мовленні узагальнено-особові речення вводяться в описи картин природи, стану героя, типових для відповідних ситуацій. В «Атестаті зрілості» В. Козаченка знаходимо таке місце: *Коли вийдеш на гору за селом й глянеш за річку, видно: півколом туго оперізує далекий обрій темно-синя зубчата смужка — ліси. Густим частоколом встають вони над обрієм і нескінченним ланцюгом зелених масивів тянуться десь далеко на північ і на захід. Кого стосується це коли вийдеш і глянеш?* Конкретно воно не називає нікого. Це може бути будь-хто. Така форма узагальнення, яка пере-

носить дії і переживання на всіх, у тому числі й на слухача і читача, захоплює розповіддю, а тому й поживає виклад. І що особливість узагальнено-особових речень письменники використовують як стилістичний прийом образності, жвавості змалювання.

137. Випишіть окремо речення власне неозначено-особові й узагальнено-особові. Якими формами дієслів виражені присудки в цих реченнях? У чому особливість узагальнено-особових речень? У яких стилях мовлення можливе використання неозначено-особових й узагальнено-особових речень?

1. За колгосп дбатимеш — достаток матимеш. (Н а р. т. в.) 2. З пісні слова не викинеш. (Н а р. т. в.) 3. Сіяли всю ніч. (О. Гончар.) 4. І привезли Кармеля у велике місто в кайданах і зачинили у кам'яну темницю. (М а р к о Вовчок.) 5. По правді роби, по правді й буде. (Н а р. т. в.) 6. Давніх друзів не забувають, а при горі спомінають. (Н а р. т. в.) 7. Не вчи орла літати, а рибу плавати. (Н а р. т. в.) 8. Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне. (П. Тичина.) 9. Дивишся і не надивишся, днеш і не наднешся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям. (І. Нечуй-Левицький.)

138. Яку стилістичну функцію виконують неозначено-особові й узагальнено-особові речення? Чи можна в цьому тексті замінити односкладні речення на двоскладні. Якщо можна, то проаналізуйте, чи зміниться від цього зміст уривка.

Та коли дісталась Надія до своїх, все повернулось по-іншому. Її вже чекали. У невеличкій цеховій конторі діючого заводу, звільненій для запоріжан, відбувалася оперативка. Визначалися кожному нові обов'язки. Обговорювали завдання: як швидше своїми силами побудувати такий же, як і в Запоріжжі, прокатний цех. А за конторою, поруч домен і мартенівського цеху, весь майданчик уже вирував: копали, рубали, розвантажували. (Я. Б а ш.)

139. Перепишіть уривок з твору О. Копиленка «Дуже добре». Підкресліть односкладні речення: неозначено-особові, безособові. З'ясуйте їх стилістичну роль. Визначте їх стильові ознаки. Поясніть смислові відтінки виділених словосполучень, доберіть до них синоніми.

Жодної хвилини не спала Надійка цієї ночі.

Годині о десятій вечора їй обережно сказали по телефону, що з Аркадієм не все гаразд. Сталося, мовляв, невеличке нещастя — він упав на вулиці, сильно забив голову і лежить у першій лікарні.

Надійка зразу було розгубилася, а потім їй здалося, що вона цього нещастя давно чекала і приготувалася.

В голову полізли якісь дурниці, руки працювали автоматично, коли натягала на себе пальто.

По вулиці бігла, дивуючи прохожих. Уявлялося, що трамвай буде надто повільно повзти.

У вестибюлі лікарні до неї підійшла невідома дівчина. Це була Катя. Школярі спинили на вулиці якусь машину, і дуже хороший товариш, що їдав у авто, привіз Аркадія в цю лікарню, назвав своє прізвище, і хлопця залишили тут лікувати.

§ 48. СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ НАЗИВНИХ РЕЧЕНЬ

Називні речення — конструкції різностильового вжитку. Вони виконують особливу роль — створюють образні, видимі картини. Наприклад: *Хмарки, дощі, і сонце, й грози.* (М. Рильський.); *Полісся ти мов, Полісся! Розлогі верби, зелен гай, і перше слово, й перша пісня, і перше «здраслуй» і «прощай».* (О. Підсуха.) Уживаються також і тоді, коли з'являється потреба особливо вказати на щось: *Ось і сільрада.* (О. Підсуха.)

Своєрідність називних речень у тому, що вони не мають співвідносних двоскладних речень. Вони не припускають їх поширення присудком. Не можна, наприклад, дібрати дієслів до називних речень *Мовчання. Суворий образ переправи.* (М. Бажан.) А коли й можна дібрати якийсь присудок до іменника, то цим буде лише доведена думка про можливість перетворення однієї синтаксичної конструкції в іншу. Двоскладне речення не співвідноситься з називними, а тому його не можна вважати синонімом до односкладного називного. Двоскладне називає діяча і дію, ним виконувану. В односкладному називному в одній формі іменника поєднано образ предмета і його існування в теперішньому часі. Саме це й надає називним реченням експресивних ознак, які й використовуються в художній літературі як художній засіб.

Речення називного типу виконують своєрідну стилістичну функцію: охоплюють різноманітні явища в єдине поняття. Зведені в одне складне речення, називні конструкції дають змогу показати багатогранне життя, життєву ситуацію.

Те, що у називних реченнях головний член виражається називним відмінком, не слід сприймати так, начебто форма називного відмінка лише констатує факти без вияву динаміки. Ні. Як можна було переконатись на прикладах, не всі називні речення служать статичним перелі-

ком предметів (*ганок, клумби, ослони*). Як правило, вони передають змінні картини. Ця змінність виражена у часі і просторі. Пригадайте: *«Рубіжне... Знову путь... Володимир... Кабанне... Нарешті Сватове».* (В. Сосюра.)

Одним із різновидів називних речень є так звані називні уявлення. Про нього уже згадувалось у § 44, коли йшлося про окличні речення. Називний уявлення в художній літературі функціонує і з емоційним забарвленням, і без наповнення експресією. Його місце — стояти на початку твору чи абзаца, роль — називати особу чи предмет подальшої розмови.

Називний уявлення застосовується в різних стилях. Так, у статті В. Коротича, присвяченій туркменському краю, читаємо: *Вода. Багато можна розповідати про те, що зробила Революція для туркменського краю.*

Ми пишемо заяву, у якій уся «шапка» — називне речення:

Директорові Михайлівської середньої школи І. І. Іваненкові
учня 10 класу Петренка П. Д.

З а я в а.

У тексті «Конституції СРСР» назва кожної статті — також називне речення: *Стаття 20.*

140. Проаналізуйте роль називних речень. Поясніть, яке смислове відношення стосовно дієслова першого речення *була* виражають слова другого речення *залишили, покотився, відкрили, перетяв, поширили, поглибилися*. Чи сприяє застосування цього смислового відношення розкриттю думки, переданої реченням *Із відсталої сільськогосподарської країни Україна перероджується на велику індустріальну країну?*

Та не самими вишневыми садками та ставками й безкраїми ланами пшениці золотої забуяла Радянська Соціалістична Україна...

Залишили на ній заводські димарі, покотився дротами електричний струм від потужних електростанцій, відкрили Донбас — Всесоюзну кочегарку — глибокі, побудовані за останнім словом техніки, шахти, перетяв Дніпро-Славути біля Запоріжжя знаменитий Дніпрельстан, поширилися кар'єри й рудні Криворізького залізрудного басейну, поглибилися нікопольські марганцеві видобутки...

Вугілля, залізо, сталь, алюміній, чавун, марганець...

Із відсталої сільськогосподарської країни Україна перероджується на велику індустріальну країну...

Академія наук, університети, індустріальні і сільськогосподарські інститути, технікуми, школи...

Лікарні, клініки, поліклініки, курорти, санаторії, будинки відпочинку...

І все це за три п'ятилітки... (Остап Вишня.)

141. Перепишіть речення. Підкресліть однією лінією непоширені, двома — поширені називні речення. Проаналізуйте, які функції кожне з називних речень виконує. Окремо випишіть приклади, у яких називні речення відтворюють динаміку подій.

1. Ось їх могили. Приклонім чоло. (М. Рильський.)
2. Мури, мури, грати, кайдани, рушніці, замки... Золоті надії, дитячі химери, — розбило, розвіяло, як грім пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна. (С. Васильченко.)
3. Боець підвівся і подався вперед. Змахнув рукою. Смертельний рух. Удар. Вогонь. Осколків лютий свист. (М. Бажан.)
4. Ось і сад. Над ним буйнують хмари, повні грому, і вогню, й води. (І. Вирган.)
5. Дорога. Станція. Зупинка. Рушайте, потяги, вперед. (М. Терещенко.)
6. Напоєне вином і медом сіно. (М. Рильський.)

142. (Підвищеної трудності). Визначте тип кожного речення: за метою висловлювання, за будовою — прості, складні, за наявністю головних членів у простих реченнях. Проаналізуйте кожен тип простого речення з погляду його стилістичної ролі, смислових відтінків. З яким значенням вжиті форми дієслів *додаси, вилучиш*? Яку функцію виконують питальні речення?

Ленін.

Одне слово тільки, а що додаси до нього?

А що з цього слова вилучиш?

Ленін.

Це все...

Все в слові єдинім.

— Ленін.

Ціла епоха...

Синтез геніальності людської. (Остап Вишня.)

§ 49. СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ

Неповні речення типові для діалогічного мовлення. Для прикладу візьмемо діалог з повісті Григора Тютюнника «Вогник далеко в степу».

— Пора б уже і йти, мені ще креслення робити.

— А мені алгебру...

— Це, якби не війна, ти була б уже в дев'ятому класі?

— А ти?

— Теж у дев'ятому.

Виділені речення — неповні. У першому *А мені алгебру*

повідомляється про те, що одному з розмовляючих треба *робити алгебру*. Звідки ми взяли слово *робити* в поєднанні *робити алгебру*, адже цього слова у реченні *А мені алгебру* немає? Відповіді на це запитання надто просто: з попереднього речення. Так само на словесній основі попереднього речення встановлюються пропущені синтаксичні одиниці і в реченні-запитанні *А ти?*, і у відповіді *Теж у дев'ятому*. Отже, неповні речення — це важливі одиниці мови, які виконують такі ж функції, як і будь-які інші типи речень, — служать засобом оформлення і передачі думок у процесі спілкування людей.

У розмовному мовленні питання часто оформляються як неповні речення, наприклад: *Куди ж тепер? Що тепер?* (А. Тесленко.); *Де Федір?* (Панас Мирний.)

Їх використання виявляється досить ефективним, коли необхідно передати наказ, спонування або напрямок руху: *Петров — направо, Іваненко — наліво, На машину! Назад!*

Неповні речення вживаються переважно в розмовно- побутовому мовленні. Однак це не єдина сфера їх функціонування. До художніх творів вони вводяться для передачі діалогів. Їх вводять також і в описи: *Зустрілись ми якось влітку зі своїм знайомим, досвідченим і обізнаним колгоспником. Іде веселий, бадьорий, іде та аж виспіває.* (Остап Вишня.); *З лісу шепче гілка, з жита перепілка, з-за широкого лиману журиється сопілка.* (А. Малишко.) У першому прикладі опущений підмет, у другому — присудок. Але пропущені члени речення не вплинули на розуміння їх змісту. Помітно інше: пропуск члена речення наснажує всю конструкцію експресією, яка в усному мовленні оформляється паузою й інтонацією, на письмі — тире. Опущення членів речення зменшує його обсяг. А це теж один із засобів виразу експресії.

Як експресивно забарвлені одиниці неповні речення широко застосовуються в жанрах газети. Мовне оформлення газетних матеріалів прагне до динаміки, виразності. Неповні речення відповідають вимозі — передавати інформацію без зайвих слів. Тому не випадково у заголовках кореспонденцій бачимо саме неповні речення: *Рішення з'їзду — в життя!*; *П'ятирічку — достроково!*; *Наша праця — тобі, Батьківщино!*; *Підручники — школярам!* Речення такого зразка економні у вживанні слів: до них вводяться лише такі члени речення, які необхідні для оформлення думки.

Речення з пропущеними членами часто трапляються і в текстах публікацій. Ось як автор статті «У сузір'ї

рівних, вільних і квітучих», присвяченій річниці утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, починає розмову про реальні наслідки втілення в життя ленінської національної політики: *Стрімко летить час — шляхами і бездоріжжям, минаючи рубежі віків і країн. Летить над містами-гігантами і невеликими селами, залишає в долях окремих людей і цілих народів свій вічний і неповторний слід.*

До таких речень звертаються й автори наукових статей: *Продукція українських підприємств експортується в понад сто країн світу. Так, для США ми виготовили унікальний трансформатор на 560 тис. кіловат, для Франції — прес потужністю 65 тис. тонн, обладнання атомної електростанції — для Фінляндії і т. ін.* Неповнота таких речень стилістично виправдана: не повторюються одні і ті ж слова, а все речення об'єднується одним дієсловом *виготовили*.

143. В уривку, взятому з кіносценарію О. Довженка, є неповні речення. Випишіть їх. Яка їх стилістична роль? Проаналізуйте будову й стилістичні функції інших типів речень.

Біля топки паровоза, що мчить стрілою, душать один одного солдати, чуючи небезпеку.

Врозтіч кидаються телеграфні чини.

Поїзд мчить з уклону з жахливою швидкістю.

Солдати вистрибують з вагонів. У вагонах паніка.

На паровозі бійка.

На страшному льоті посипались солдати з вагонів, хто куди. Летить поїзд.

Вокзал.

144. Обґрунтуйте доцільність використання неповних речень у тексті наукової статті.

Офіційна політика царської Росії була спрямована на розпалювання національної ворожнечі. Мови так званих національних окраїн зазнавали прямих заборон. Це зумовлювало відставання духовної і матеріальної культури, низький освітній рівень народів національних окраїн. З цього погляду особливо характерні показники загальноного перепису населення 1897 р., згідно з якими рівень письменності по всій країні становив 21,1 %, а в Туркестані — лише 1—2 %. Через десять років, у 1906 р., у європейській частині Росії зростання письменності становило в середньому 4,2 %, на Кавказі — 1,1 %, в Сибіру — 1,3 %, в Середній Азії — 0,4 %. За офіційними підрахунками, при такому темпі зростання письменності припускалося, що

досягнення повної письменності стане можливим у європейській частині Росії через 120 років, на Кавказі і Сибіру — через 430 років, а в Туркестанському краї — через 4600 років.

145. По закінченні школи кожен випускник одержить характеристику. Запропонуйте варіант характеристики однокласника.

Слова заголовка цього документа рекомендується розмістити так:

Х а р а к т е р и с т и к а

Калениченка Віктора Васильовича,
19... року народження, українця, члена ВЛКСМ.

Визначте, який це тип речення. У заголовках яких документів він використовується?

У першому абзаці характеристики слід зазначити, з якого часу дана особа навчається (чи працює) в установі, керівники якої пишуть характеристику:

Тов. Калениченко В. В. навчається в
з 19... року.

Наступні три абзаци присвячуються повідомленню про те, як даний товариш ставився до навчання (перший абзац), яка його участь у наукових гуртках (другий абзац), як оцінюється його громадська діяльність (третій). Окремим абзацом слід показати його особисті риси: колективізм, ініціативність.

На завершення зазначається, що характеристика видається для вступу до середнього спеціального чи вищого навчального закладу і для оформлення на роботу.

Характеристику пишуть на одному аркуші (припускається писати з обох боків). Характеристику учня підписують директор школи й класний керівник. Зліва ставиться дата складення характеристики.

Щоб у невеликому тексті не повторювати прізвище й особові займенники, користуйтеся неповними реченнями: опускайте підмет.

146. Проаналізуйте всі неточності, виділені в тексті характеристики. Поясніть, чи вживається прийменник *на* у заголовку цього документа, чи достатньо того, щоб у характеристиці було названо лише прізвище й ім'я особи. Означальні займенники *сам*, *сама* використовуються у значенні особових лише в розмовному мовленні. Чи правомірне вживання займенника *сама* замість *вона* в характеристиці? Як перекладаються українською мовою словосполучення російської мови *принимать участие* і *добросовестно относиться*? Чому не можна сказати *читає багато преси*? Подумайте, чи не зайве слово *товарищів* у реченні, в якому уже названо учнів. Чи можна назвати однорідними членами речення

співочий гурток і громадсько корисна робота? Яке слово пропущене у сполученні виступала з віршами? У чому ви вбачаєте неточність вживання дієслів *дружить*, *цінить* і *допомагала*? Що необхідно зробити з композицією характеристики, щоб вона набула логічної стрункості?

Напишіть характеристику у виправленому вигляді.

Х а р а к т е р и с т и к а

На ученицю 10 класу школи

Петренко Марію.

Петренко М., 1960 року народження, член ВЛКСМ. Учениця старанна; до навчання, всіх **доручених обов'язків відносила добросовісно**. Була членом загальношкільного комсомольського комітету, де **приймала активну участь**. Сама дисциплінована, скромна, користується авторитетом серед **учнів** школи і товаришів.

Добре працювала редактором загальношкільної газети «Відмінник».

Петренко М. **дружить** з учнями, **цінить** колектив, **допомагала** учням у навчанні.

Комсомолка. Приймала активну участь у **співочому гуртку** та в **громадсько корисній роботі**. Має нахил до гуманітарних наук. На шкільних святах **виступала з власними віршами**. Регулярно і багато читає художньої літератури, а також періодичної преси.

§ 50. СТИЛІСТИЧНА ВИПРАВДАНІСТЬ СПОСОБІВ ВИРАЖЕННЯ ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Способи вираження підмета і присудка мають певну закріпленість за стилями мовлення. Так, складений підмет, виражений сполученням іменника в називному відмінку й іменника в орудному з прийменником,— типовий для розмовного, художнього мовлення, деяких жанрів газети: *Межи втікачами були й Остап з Соломією*. (М. Коцюбинський.) У науковому й офіційно-діловому стилях назване сполучення не використовується.

Складені підмети, що означають приблизну кількість (у такому випадку слово кількісного значення ставиться після іменника), становлять приналежність розмовного і художнього мовлення. Наприклад: *Було їх там чоловіка з тридцять*. (М. Коцюбинський.) Іншим стилям такі сполучення у ролі підмета не властиві.

Побутовують речення типу: *Радянські письменники, вони відстоюють справу миру*. Речення подібного зразка прийнято називати конструкціями з подвійним підметом. Таку

назву вони одержали тому, що у них два підмети *Радянські письменники* і *вони*, що передають одне і те ж поняття. Подібне вираження підмета не становить літературної норми. Воно неприпустиме в жодному з книжних стилів. Як зразок розмовно-побутового мовлення такі конструкції можуть вводитись письменниками в мовлення персонажів художніх творів.

Відтінок розмовності несуть у собі і деякі способи вираження присудка. Наприклад, випадки передачі присудка дієслівним вигуком трапляються в розмовному мовленні, звідки вони переносяться до художньої літератури: *Та й взяв (Рябина) громадську печатку, розпik на огні та й трах!* (І. Франко.) Зустрічаються приклади із звуконаслідувальними словами у ролі присудків: *Коли ішов до криниці, відра дзень, дзень, дзень*. (В. Дрозд.) До художніх творів звуконаслідувальні слова вводяться як засіб художнього відтворення подій, що надає тексту звукової виразності, яка відповідає реальним ситуаціям.

Уживання складеного присудка не має стилістичних обмежень. Проте в різних стилях відзначаються неоднотипні конструкції із складеним присудком. Так, не в усіх стилях мовлення однаково вживаються зв'язки. Зв'язка *є* (форма теперішнього часу) при іменній частині складеного присудка характерна для наукового й офіційно-ділового стилів: *Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей*. (Конституція УРСР). У розмовному і художньому стилях зв'язка *є* опускається. Для художнього стилю властиве використання зв'язки *єсть* у текстах урочистих, піднесених, як, наприклад, у П. Тичини: *Я єсть народ, якого Правди сила ніким звоєвана ще не була*.

Зв'язку *є* не слід плутати з формою теперішнього часу дієслова *бути*, яка виступає в ролі самостійного присудка: *Є в Тихому океані, закинутий далеко від материків і великих островів, маленький кораловий атол Бікіні*. (П. Загребельний.) У функції повнозначного присудка використовується також і давня форма *єсть*, як ось у вірші П. Тичини «Москва»: *Єсть рідні на світі і теплі слова, із них найтепліше — це слово Москва*.

Крім дієслова-зв'язки *бути* в цій же ролі виступають інші дієслова, серед них *стати*, *ставати*, *робитися*, *здаватися*, *називатися*. Їх використання в стилях мовлення не обмежене, але слід виявляти пильність при їх вживанні.

Річ у тому, що перелічені дієслова, хоч і виконують функції зв'язок, зберігають смисл. Тому не байдуже, яке дієслово буде вжите в реченні. Щоб переконатися в цьому, достатньо зіставити хоч би такі випадки використання різних дієслів у ролі зв'язки: *Іван був досвідченим трактористом, Іван став досвідченим трактористом, Іван вважається досвідченим трактористом, Іван стає досвідченим трактористом.* Цих прикладів достатньо, щоб упевнитися в тому, що в одному випадку дієслова вказують на виникнення ознаки (*стає трактористом*), у другому — на збереження набутого стану (*був, став трактористом*), у третьому — на те, як ця ознака сприймається іншими (*вважається трактористом*).

Іноді трапляються випадки використання дієслова *являтися* в ролі зв'язки. Ось речення, виписане з твору учня: *Найкращим твором Панаса Мирного являється соціальний роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»* В сучасній українській літературній мові це слово у ролі зв'язки в жодному з стилів не використовується. Замість нього слід вживати зв'язку *є*: *Найкращим твором Панаса Мирного є роман...* Таке застереження висловлене з приводу використання дієслова *являтися* в функції зв'язки. Уживання ж дієслова *являтися* як повнозначного слова не викликає заперечень: *Чого являєшся мені у сні?* (І. Франко.); *Всі Тимкові товариші були на роботі, так що до нього ніхто не приходив. Один Павло являвся кожного вечора.* (Григор Тютюнник.) У першому прикладі дієслово *являтися* означає *вживатися у сні*, у другому — *приходити, прибувати*. Дієслово *являтися* рівнозначне за смислом дієслову *з'являтися*.

У художньому, науковому й офіційно-діловому стилях у функції зв'язок вживаються дієслова *являти* і сполучення *являти собою*: *Траншея являла жахливе видовище.* (О. Гончар.); *Аміакислоти являють собою розчини аміачної або кальцієвої селітри в рідкому аміаку* (З підручника.)

По-різному в стилях мовлення представлені й форми іменної частини складених присудків. Призв'язкове слово може стояти в називному відмінку: *Він був зовсім молодий боєць.* (Ю. Яновський.) При дієслівній зв'язці *бути* можливий орудний відмінок іменника: *Отаким колись я був чоловіком.* (М. Коцюбинський.) А у П. Тичини: — *Хай чабан! — ці гукнули, — за агалана буде,* — призв'язкове слово виражене формою знахідного відмінка з прийменником *за*. У чому їх смислова відмінність? На-

зивний відмінок передає постійну ознаку, орудний — не постійну, тобто пов'язану з яким-небудь відрізком часу. Що ж до знахідного з прийменником *за*, то ця форма виразу присудка використовується для називання нестійкої або нехарактерної ознаки. Крім смислових, перелічені форми вираження іменної частини присудка мають стилістичні відтінки. Використання орудного відмінка без зв'язки характерне для розмовного стилю: *Іван трактористом.* Відтінок розмовності має також знахідний з прийменником *за*: *Буду тобі за няньку.*

При дієсловах *називатися, зватися* використовуються називний і орудний відмінки іменників: *Цього учня звать Микола — Цього учня звать Миколою.* Але стилістично вони нерівнозначні: перший варіант має відтінок книжності. У військовій, географічній літературі, у залізничних й автошляхових довідниках вживається називний відмінок.

147. Із статті М. Сингаївського «Зачарований життям», присвяченої письменникові М. Трублаїні, виписуйте складені присудки, поясніть смислові відтінки і вкажіть на можливі їх використання в стилях мовлення. Усно перекажіть текст. Поясніть, у ролі якого члена речення функціонує дієслово *з'являтися* у реченні *Тоді ж з'являються перші спроби пера.* Доведіть правомірність використання цього слова. Як ви розумієте вираз *спроба пера*?

Природжений мандрівник. Письменник бурхливої творчої уяви. Тонкий знавець дитячого світу, улюбленець дівчачого. Інтернаціоналіст у найвищому розумінні слова. Патріот Радянської Батьківщини. Такий він для нас, Микола Трублаїні.

Він був сином вишневого, співучого Поділля — землі, що зростила таких славних синів народу, як Іван Богун, Данило Нечай, Устим Кармелюк. У невеликому подільському селі Вільшанка 25 квітня 1907 року народився Микола Трублаєвський. Його мати — сільська вчителька, батько працював на лісорозробках та в лісному відомстві. Тут, у луговому затінку лелечих крил, минуло дитинство та перші юнацькі роки Миколи.

У двадцяті роки М. Трублаєвський — учень Немирівської гімназії. Громи і лихоліття війни докочувались до закурених вулиць Немирова. Кожен із хлопчаків-гімназистів мріяв побувати на фронті. То зблизька, то здаля кликали ті незмовкаючі громи. Відлунювали в серцях батьків і дітей. Зібрався на фронт і тринадцятирічний Микола. Він полишає навчання в гімназії. І на приступці вагона, пере-

повненого червоноармійцями, їде на фронт. Як справжній мрійник, юнак уявляв себе червоним воїном, борцем за щастя, героєм боїв. Та не судилося збутися його мріям. На повному ході поїзда Микола зірвався з підніжки і скотився під укіс.

У юнака були покалічені ноги, довелося втрутитися лікарям. Після одужання Микола повертається до батьків, у рідне село. Тут він стає душею молоді, її ватажком. Організовує хату-читальню, стає керівником сільської самодіяльності. В 16 років його призначають завідуючим ще не існуючого сільбуду. Згодом юнак вступає до комсомолу. Стає найактивнішим членом комсомольського осередку.

Все більше і більше Микола захоплюється літературою, що вимагає особливої праці, читання, наполегливості. Напевне, ця жадоба до знань і виділила його з-поміж ровесників. Тоді ж з'являються перші спроби пера. То були дописи, кореспонденції про шоденні кроки соціалістичних перетворень на селі. Юнак стає журналістом.

Кореспондентом «Вістей» взимку 1927 року Трублаїні вирушає в двомісячну подорож на Далекий Схід. Тоді в газеті з'явилися нариси, дорожні нотатки, підписані ім'ям Гнат Завірюха.

Через рік журналіст і письменник вирушив у далеку і сувору Арктику, на острів Врангеля. То був незвичайний рейс криголама «Літке» у крижані, майже непрохідні арктичні води. В експедиції було місце лише для одного спецкора, а бажаючих було чимало. Тоді М. Трублаїні швидко освоїв професії кочегара, механіка. Він влаштується на криголам котельним дшовальним.

Враження з подорожі лягли в основу чудових книг «До Арктики через тропіки», «Людина поспішає на північ». Північні повісті та оповідання М. Трублаїні — цілий материк в літературі для дітей. На ньому живуть героїчні характери, мужні дослідники, географи, моряки — люди, котрих з гордістю ми називаємо радянськими патріотами.

Таким був і письменник-воїн Микола Трублаїні. З перших днів війни він на фронті. Захищав найдорожчу святиню — радянську землю. 1941 року, місяця жовтня, М. Трублаїні загинув смертю хоробрих.

М. Трублаїні прожив 34 роки. Кажуть, слід блискавиці — довший і триваліший. З фронту він встиг написати кілька листів дружині. І в кожному конверті був окремий лист для доньки Наталочки. Це ще одне свідчення його безмірної любові до дітей.

148. Перекладіть українською мовою. Який висновок слід зробити із зауваження автора щодо проаналізованого висловлювання учениці? Зверніть увагу на те, як ви переклали *между тем*.

Настораживають, наприклад, такі висказування школьників: «Наш класс в полном составе активно включился в дело оказания помощи колхозу «Заря» по уборке урожая картофеля». Девочке, говорившей так на комсомольском собрании, вероятно, казалось несолидным сказать просто: «Наш класс дружно помогал колхозу «Заря» убирать урожай картофеля». А между тем, именно так надо выражать свои мысли.

§ 51. СИНОНІМІКА КОНСТРУКЦІЙ, ЗВ'ЯЗАНИХ З РІЗНИМИ СПОСОБАМИ УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ

З'ясуємо випадки поєднання присудка з підметом, що викликають труднощі у доборі потрібних форм.

При підметові, вираженому сполученням числівника з називним або родовим відмінком множини іменника, вибір форми присудка може випасти і на однину, і на множину. Що ж править за критерій у доборі тієї чи іншої форми?

Уживання відповідних форм залежить від смислового розуміння тієї сукупності осіб чи предметів, що їх виражає сполучення числівника й іменника, і від характеру дії чи стану, на які вказує дієслово. Розгляньмо це на прикладах.

Якщо під сполученням числівника й іменника розуміється загальна кількість осіб чи предметів, то присудок ставиться у формі однини. Коли ж автор намагається виділити активну роль кожної з осіб чи окремого предмета, або їх прояв як окремих одиниць, тоді присудок вживають у множині. Для зіставлення візьмемо два приклади: *Три верби стояло над ставом* (І. Нечуй-Левицький) і *Там три верби схилилися, мов журиються вони*. (Л. Глібов.) Читаючи перше речення, ми розуміємо, що у змалюванні пейзажу автор виділяє не окремо існуючі верби, а їх сукупність. При підметові такого значення присудок стоїть в однині. У другому реченні увага зосереджена на окремих одиницях у даній сукупності. Це зумовило вибір множинної форми присудка. Крім того, множина у другому прикладі підтримана підрядним реченням *мов журиються вони*, в якому поставлені множинні форми.

Помітна різниця у відтінках значень і в таких реченнях:

П'ять солдатів жде ще за воротьми (П. Тичина) і Три дівчини сидять за роботою, одна пряде, друга тче, третя шие. (Леся Українка.) У першому реченні сукупність виражена без семантичних розрізень кожної особи, у другому — кожна дівчина — індивідуальність. На це вказує подальше розкриття їхніх дій (одна пряде, друга тче, третя шие).

Такими ж настановами необхідно керуватися і у випадках, коли підмет виражений одиничним збірним числівником або у сполученні з родовим відмінком іменника: *Двоє йдуть; Серед дорожніх клунків сиділо троє молодих хлопців.* (М. Коцюбинській.)

Уживання збірних числівників становить в основному приналежність розмовного мовлення. У книжних стилях ці числівники поєднуються лише з іменниками, що вживаються тільки у множині (*двоє вил, троє ясел, двоє дверей, троє саней*) та з іменниками четвертої відміни, які при відмінюванні мають суфікс *-ат-, -ят-* (*двоє поросят, троє лосят*). Це закономірно, оскільки названі іменники з кількісними числівниками не сполучаються. Зовсім неможливе поєднання типу: *два телята, три ягнята.*

Вибір однини чи множини може залежати також і від характеру дії чи стану, що їх передає присудок. Множинній формі надається перевага у випадках, коли присудок виражає активну дію: *50 випускників школи склали перший іспит на «5».* Якщо ж присудок передає процес, не пов'язаний з активними діями, то він ставиться у формі однини. Це буває тоді, коли присудки виражаються дієсловами із значенням буття, наявності, існування, положення у просторі тощо. Ось один з можливих прикладів: *У школі навчається вісімсот учнів.*

Є конструкції, в яких зміна форм присудка неможлива. Так, присудок ставиться лише в однині, коли він виражається формами минулого часу дієслова *бути*: *На зборах було двадцять п'ять учнів.* Однина вживається, якщо числівникам передують слова *тільки, лише, усього*: *Усього два тижні відділяє нас від початку жнив.* Нарешті, форма однини використовується тоді, коли при числівникові стоять іменники *рік, тиждень, день, година, хвилина*: *Минуло шістдесят вісім років з того часу, як перемогли робітники і селяни.*

Присудок виступає лише у формі множини, якщо при збірному числівникові або кількісно-іменному сполученні стоять означальні займенники *ці, усі*: *І всі семєро зірвались з місця кар'єром геть»* (Ю. Смолич.); *Усі ці*

сорок шість колгоспів виконали свої зобов'язання перед державою. (3 газ.)

149. Перепишіть, поставте пропущені букви.

29 вересня. О 12 годині дня вантажна машина з двадцятьма гітлерівськими солдатами на дорозі між селом Сафонівкою та хутором Красним натрапила на нашу засідку. Бійці відкрили стрілянину передчасно, і німцям удалось втекти. На шляху залишилися тільки двоє вбитих і палаюча машина.

Через дві години з Путівля проти цієї засади з шести чоловік бул. кинут. майже сотню фашистських солдатів. Партизани, не прийнявши бою, відійшли. (С. Ковпак.)

150. Прочитайте уривок. Складіть план усного переказу. При складанні плану скористайтеся поділом тексту на абзаци. Випишіть сполучення підмета із складеним присудком. Визначте, які смислові відтінки передають відповідні форми іменної частини присудка.

Від кінця V ст. до наших днів Київ пройшов довгий, складний шлях економічного і культурного розвитку. Заснування, дальше зростання і зміцнення Києва нерозривно пов'язані з процесом утворення державності у східних слов'ян, який почався формуванням Полянського князівства, а завершився виникненням у IX ст. давньоруської держави — Київської Русі.

Київська Русь стала однією з наймогутніших держав середньовічної Європи. Високорозвинута культура Київської Русі не поступалася перед культурою великих західноєвропейських країн того часу. Київ — столиця держави — був великим містом з населенням 50 тис. чоловік. Місто мало розвинуте ремісниче виробництво, було найбільшим центром міжнародної торгівлі, славилось далеко за межами країни своїм самобутнім мистецтвом.

Творцем високої давньоруської культури була давньоруська народність. Вагомий внесок у її розвиток зробили кияни. За своїм змістом ця культура — феодальна, але до її складу входила не тільки культура феодалів, а й народних мас, які в процесі своєї виробничої діяльності створювали високохудожні мистецькі твори. Давньоруська культурна спадщина посідає визначне місце у скарбниці світової культури.

Поступальний розвиток Києва і всієї Русі був перерваний у середині XIII ст. страшною Батиевою навалою, під час якої загинули велика кількість населення, багато матеріальних і культурних цінностей. Але історичні здобутки давньоруської народності збереглися, вони стали

життєдайним джерелом економічного і культурного розвитку трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Саме з глибини віків бере свій початок свідомість єдності походження, історико-культурної та етнічної близькості, спорідненості й нерозривного зв'язку окремих частин Русі, свідомість, яку російський, український і білоруський народи пронесли через віки.

І після Батиевої навали Київ залишався головним центром Подніпров'я. Місто, хоч і зазнало страшного удару, продовжувало жити завдяки невтомній праці трудящих мас. Політика, спрямована на возз'єднання з усіма колишніми давньоруськими землями, була головною віссю історії Києва XIV—XVII ст. Після Переяславської ради 1654 р. Київ починає швидко рости — збільшується його населення, ведеться широке кам'яне будівництво, реставруються пам'ятки давньоруського часу.

Але по-справжньому Київ розквітнув лише в радянський час, коли після перемоги над силами зовнішньої та внутрішньої контрреволюції трудящі міста розпочали соціалістичне будівництво. Мирна праця була перервана німецько-фашистською агресією. Гітлерівці завдали величезних втрат місту. І лише завдяки безкорисливій допомозі всіх народів Радянського Союзу, постійному піклуванню ЦК КПРС і Радянського уряду, самовідданій праці киян Київ був відроджений з руїн і став ще красивішим та величнішим.

Повне і глибоке осмислення сьогодення міста неможливе без розгляду всієї його вікової історії. Тому 1500-річчя Києва — велика подія в громадсько-політичному і культурному житті міста, свято непорушної дружби братніх російського, українського і білоруського народів, усіх народів нашої Вітчизни, свято інтернаціональної дружби слов'янських народів. Цей ювілей — яскрава демонстрація торжества ленінської національної політики Комуністичної партії і Радянської держави. (І. І в а к і н.)

§ 52. РІЗНІ ФОРМИ ПРИСУДКІВ ПРИ ПІДМЕТАХ — ЗБІРНИХ ІМЕННИКАХ, ЇХ СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ

При підметах, до складу яких входять збірні іменники (*ряд, частина, більшість, меншість, низка, більша частина*), присудки можуть стояти в однині і в множині. Вибір форм присудка зумовлюється рядом причин.

Присудок виступає тільки у формі однини, якщо при збірних іменниках немає керованого слова: *Більшість за-*

лишилась там, меншість повернулась. У цьому прикладі слова *більшість* і *меншість* виступають підметами. При них немає керованих слів. Присудок у формі однини вживається також і тоді, коли залежне від збірного іменника слово стоїть у формі однини, наприклад: *Передова частина колгоспного селянства із задоволенням зустріла заходи партії по упорядкуванню оплати праці і зміцненню дисципліни у колгоспах і активно підтримала їх.* (З історії КПРС.) У цьому реченні підмет *частина селянства* має в своєму складі збірний іменник *частина* і керований іменник у родовому відмінку однини.

Формі однини присудка надається перевага і у випадках, коли залежне від збірних іменників слово стоїть у формі родового відмінка множини: *Більша частина комсомольців школи передплачує газету «Комсомольська правда»;* *Більшість членів учнівського комітету з'явилась на огляд художньої самодіяльності.*

Проте таке узгодження присудка з підметом не обов'язкове, оскільки в окремих випадках при подібних підметах перевага надається формі множини. Трапляється це, коли підкреслюється активна дія осіб чи предметів, позначених іменником у родовому відмінку: *Більшість десятикласників склали норми на значок ГПО.* Форму множини присудка рекомендується вживати, коли є кілька однорідних присудків: *Більшість першокурсників увійшли в колію студентського життя, записались у гуртки художньої самодіяльності, відвідують засідання наукових гуртків.* Присудок у множині використовується і тоді, коли при підметові стоїть підрядне означальне речення, приєднане до головного за допомогою відносного займенника у формі множини: *Частина учнів десятого класу, які протягом зимових канікул перебували у спортивному таборі, склали норми на значок ГПО.* Множинна форма вводиться в речення також у випадку, коли іменна частина складеного присудка стоїть у множині: *Переважає більшість учасників зльоту передовиків тваринництва були колишні випускники нашої школи.* У цьому реченні зв'язка *бути* узгоджується не з підметом, а з іменною частиною складеного присудка *випускники*, вираженою формою множини.

151. Узгодьте присудок з підметом, допишіть закінчення.

1. На 75 концертах ансамблю побувал.. близько 300 тисяч чоловік. 2. Ряд випускників педінституту одержа.. призначення у західні області Української РСР, більшість залишен.. для роботи у школах області. 3. Запрошені два

лікарі рішуче висловились проти продовження подорожі і наполягали на тому, щоб хворий полікувався в санаторії. 4. Велика кількість робіт залишилась неперевіреною і була повернена учням. 5. Більшість наукових працівників, діячів культури і письменників столиці виїхали в різні області України для проведення Дня поезії.

152. виправте неточності узгодження присудка з підметом. Де треба, відредагуйте речення.

1. Чимало доярок, зокрема В. Чорноткач, М. Лябах, Г. Правдіна, виконало свої зобов'язання. 2. Траплялись випадки, коли через погану організацію праці простоювали по кілька десятків мулярів. 3. Більше 500 гектарів ранніх зернових стоять на полях колгоспу. 4. Більшість продавців сумлінно виконує свої обов'язки.

153. Напишіть твір «Радянський Союз — оплот миру» за таким початком:

9 Травня. День Перемоги.

Іду гомінкою вулицею. Прапори. Квіти. Радісні обличчя. Свято. Так, велике всенародне свято.

Пригадалось. Тричі Герой Радянського Союзу О. І. Покришкін розповідав, як на параді Перемоги 24 червня 1945 року він думав, чи не забуде світ, якою ціною була здобута перемога над гітлеризмом.

Життя довело. Ні. Прогресивне людство пам'ятає — «Ніхто не забутий, ніщо не забуде».

§ 53. УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ, ЩО МАЄ ПРИ СОБІ ПРИКЛАДКУ

У випадках, коли при підметові стоїть прикладка, присудок, як відомо, узгоджується з підметом, а не з прикладкою. Яке ж слово виступає підметом, коли поєднується власна і загальна назва типу *озеро Байкал, тракторист Іваненко*?

Якщо власною назвою є назва особи, то прикладкою визнається загальна назва, що вказує на професію, рід занять, національність, зовнішні і внутрішні якості особи. У цьому разі присудок узгоджується з іменником власною назвою: *Депутат сільської Ради Н. П. Романова виступила з лекцією*. При власній назві *Н. П. Романова* прикладка — *депутат*. Присудок узгоджується з власною назвою жіночого роду, а не з прикладкою — іменником чоловічого роду. Але ж трапляється й інше. У реченні може бути пропущена власна назва. За правилом літературної мови присудок слід узгоджувати із загальною назвою не-

залежно від того, про особу якої статі йде мова. Так, у реченнях *Депутат сільської Ради виступив; Секретар відповів* присудок узгоджується у чоловічому роді з іменником чоловічого роду, хоч депутатом і секретарем може бути жінка. Це так за літературною нормою і за вимогами публіцистичного, наукового й офіційно-ділового стилів. У розмовному мовленні, коли відомо, про кого йдеться в даній ситуації — особу чоловічої чи жіночої статі, присудок ставиться у формі, яка відповідає статі особи: *Головний технолог сказала; Секретар видала довідку*. Щоб не припускати такої невідповідності поєднання підмета, вираженого іменником чоловічого роду, і присудка, що передається дієсловом жіночого роду, у писемній формі мовлення прийнято називати прізвище або ім'я й по батькові особи.

Якщо ж власна назва становить не особу, а географічне поняття, назви органів преси (місто, ріка, озеро, гора, острів, журнал, газета тощо), присудок узгоджується в роді з видовим найменуванням: *Газета «Труд» опублікувала матеріали чергового Пленуму ЦК КПРС; Місто Ленінград святково прикрашене*. В обох прикладах підметами виступають слова *газета, місто*. З ними узгоджуються присудки. Якщо ж при назвах органів преси, географічних назв не вживаються родові поняття (місто, ріка, озеро, гора, острів, журнал, газета тощо), присудок все одно узгоджується в роді з родовим найменуванням, хоч у реченні його немає: *«Таймс» (газета) опублікувала ноту уряду; Ян-Цзи (ріка) розлилась*, тобто присудок узгоджений з іменниками *газета, ріка*, а не з *«Таймс»* і *Ян-Цзи*.

154. виправте помилки в узгодженні присудка з підметом.

1. Дирекція школи, зокрема директор і завуч, багато зробили для підготовки спортивних змагань учнів старших класів. 2. Зустріч з виборцями провів зоотехнік колгоспу Марія Іванівна Степанова, депутат сільської Ради від нашого виборчого округу. 3. Група монтажників на чолі з бригадиром Петренком і комсоргом Сидоровим достроково закінчили планові роботи. 4. Комсомольське бюро, зокрема його комісії, повинні посилити індивідуальну роботу з комсомольцями. 5. Коли ми зайшли до кабінету, секретар розмовляла по телефону.

155. Напишіть твір-роздум «Праця облагороджує людину». Складіть до нього план. До слова *праця* використайте епітети: *радісна, творча, натхненна, благородна, наполеглива, копітка, нелегка*. Щоб урізноманітнити виклад, до слова *праця* доберіть синоніми.

Розповідаючи про самовіддану працю радянського народу, варто ввести до твору крилаті вирази, наприклад: *Труд переростає у красу* (П. Тичина.); *Ми працю любимо, що в творчість перейшла* (М. Рильський.) та ін.

§ 54. СИНОНІМІКА УЗГОДЖЕНИХ І НЕУЗГОДЖЕНИХ ОЗНАЧЕНЬ

Узгоджені і неузгоджені означення — синоніми, яким властиві смислові і стилістичні відтінки. Узгоджені означення, виражені прикметниками, діеприкетниками, займенниками, виконують свою основну функцію — називають прикмети явищ і предметів. Різноманітність прикмет залежить від смислового наповнення слова, яким виражене означення. Вони передають і якість предмета, і його характеристику за місцем розташування та за часом. Вони називають ознаку, яка є результатом якоїсь дії. Усе це створює виразові можливості узгоджених означень і навіть їх експресивність. Влучно це розкриває хоч би таке зіставлення: *Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть* (Т. Шевченко.) і *Вишневі губи, чорні брови, пісні дівочі вечорові і шум акації в вікно*. (В. Сосюра.) У другому реченні прикметник, вжитий у переносному значенні, дає образну характеристику, експресивно насичену.

Неузгоджені означення, виражені формами непрямих відмінків іменників, визначають відношення між предметами: *вірші поета, інженер заводу*. Справді, коли аналізуєш словосполучення *вірші поета*, переконуєшся, що в ньому наголошується на тому, кому саме належать вірші. Відношення між постом і віршем виражені чіткіше, ніж у словосполученні *поетові вірші*.

Неузгоджені означення, виражені іменником в родовому відмінку без прийменника, можуть передавати приналежність (*очі дівчини*), відношення до колективу, установи (*секретар школи*), виконавця дії (*спів соловейка*). Кожен з прикладів вступає в синонімічні відношення зі словосполученнями з узгодженим означенням (*дівочі очі, шкільний секретар, соловейків спів*). Перетворення неузгодженого означення в узгоджене зумовило й зміну порядку слів: неузгоджене означення посідає місце після означуваного слова, узгоджене означення — перед ним.

Узгоджені і неузгоджені означення не мають обмежень введення їх в стилі мовлення. Однак помічено, що форми присвійних прикметників частіше трапляються в художньому стилі і рідше в науковому й офіційно-діловому.

Неузгоджене означення у формі орудного відмінка без прийменника виражає прикмету, яка сприймається як порівняння, що нагадує названий орудним відмінком предмет: *шапка пиріжком*. Синонімами до поєднань такого типу виступають порівняльні конструкції, як-от: *шапка, як пиріжок*. У словосполученнях з узгодженим означенням вони не перетворюються. Неузгоджені означення на зразок *шапка пиріжком* мають розмовний характер, а тому сприймаються як експресивні стилістичні елементи.

Неузгоджене означення може виражатися синтаксично нечленованим словосполученням — поєднанням іменника у родовому відмінку з узгодженим з ним кількісним числівником: *дівчинка років п'яти*.

Такі словосполучення перетворюються в поєднання іменника й узгодженого означення: *п'ятирічна дівчинка*. Природно, що це поєднання не тотожне синонімічному *дівчинка років п'яти*. Останнє, як відомо, виражає непевну кількість, оскільки у словосполученні *років п'яти* числівник стоїть після іменника.

156. Немає потреби доводити, що кожен учень по-своєму пише твір: виявляються індивідуальні особливості писемного мовлення того, хто висвітлює тему. Учитель О. Ф. Тесля у книзі «Як навчати учнів писати твори» наводить зразки того, як учні по-різному пишуть твори, наприклад, на тему «Визвольна місія Радянської Армії у Великій Вітчизняній війні за романом О. Гончара «Прапороносці».

Один з десятикласників веде розповідь у формі розмови з героями «Прапороносців», другий розповідає про події й героїв роману. Це зумовлює добір відповідних засобів. Розмова з героями супроводжується звертанням до воїна-визволителя (*ти*) і називанням себе, автора, займенником 1-ї особи (*я*). До розмови включено питальні речення, вставні слова, завдяки яким автор відносить події у давнє минуле (*бувало*). Твір починається так:

Я вперше побачив тебе на переправі, що вела за межі Вітчизни. Ти поспішав. Що кликало тебе в Румунію, а тоді в Угорщину, Словаччину. Чого тобі треба було на цих землях, адже своя, тільки-но звільнена від фашистів, потребувала твоїх дужих працюючих рук? Але ти йшов далі на Захід, хоч у тебе ще не загоїлись рани. В інших країнах ти витрачав свій час і сили, а вдома тебе виглядали діти, дружині важко було працювати в дві зміни. Різних людей ти зустрічав по дорозі, бувало, що ставились до тебе з недовірою або острахом. Ти не знав їхньої мови, і вони не знали твоєї, але вас єднали спільні інтереси — бажання волі і миру.

Ти йшов на Захід, бо розумів, що, окрім тебе, нікому допомогти народам Європи. І переможний, визвольний

твій шлях позначався літерою «Л», початковою літерою великого імені Леніна. Вона була дороговказом у горах, лісах і містах. Ти знав, що безпека людей, яких ти визволяєш, — це безпека й твоя, і твоїх дітей.

Треба було добити лютого звіра, визволити народи Європи від фашистського ярма і утвердити мир на землі. І це було твоїм завданням і справою твого сумління й честі.

З того дня, як ми зустрілись з тобою, ти міцно полюбився мені, увійшов у моє життя.

Ти — це людина, яку я бачу в стрункому білявому хлопцеві Юрію Брянському, і в його бойовому товаришеві Євгену Чернишу, і в тендітній красуні, командиріві санітарного взводу Шурі Ясногорській, і в дотепному, мудрому подолякові Хомі Хаецькому та уважному, розсудливо-му замполітові Воронцові, в їх бойових друзях та соратниках.

Другий десятикласник цю ж тему виклав в іншому авторському стилістичному ключі. За епіграф він бере слова М. Рильського:

Я — син Країни Рад, що ранами гіркими
Несе визволення усім земним краям,—
І кожен буйний квіт, що на землі цвістиме,
До ніг приклониться радянським воякам.

Початок твору піднесний, мажорний.

Золота година миру! Хто не пам'ятає тебе, 9 травня 1945 року, день, якому судилося повернути весну народам, в її святкових шатах з буянням біло-рожевих полтавських вишень і румунського мигдалю, ясної блакиті неба і ласкавих сонячних променів! Все співає, дзвенить... Перемога!

Червоний прапор майорить над рейхстагом.

Радянський боєць, овіяний вітрами багатьох шляхів і битв, здобув перемогу. І сповнений гордості за свою Вітчизну, він згадає крок за кроком важкий шлях до перемоги, згадає товаришів, що полягли на полях війни.

Боєць у закривавленій пілотці, сповнений ненависті до ворога, в останньому могутньому пориві вмирає, але не здається... Це пам'ятник безсмертному брестському гарнізону, який першим прийняв на себе удар фашистів. Величні монументи радянському воїнові-визволителю в Берліні, Будапешті.

Неповторно прекрасні сопки Трансільванських Альп. Але одна з них — висота 805 — найстрункіша і найвища, оповита жовтогарячим лісом, здається зовсім золотою.

Вона стала пам'ятником стрункому білявому юнакові, що, мов соняшник у цвіту, тягнувся до сонця. У житті його і тисяч таких, як він, було мало горя, зате було багато сміху і сонця. Вітчизна, мов ніжна мати, дбайливо вчила їх сходити на найвищі вершини в світі, вчила поєднувати сталь і ніжність, перемагати й жити. І вони, її сини, коли Батьківщина була в небезпечі, грізною стіною стали проти ворога. Але чому ж вони, залишивши позаду прикордонні стовпи, на які у 1941 році, в перший день віроломного нападу, скинув свої бомби ворожий авіатор, прийшли сюди, де ще біснується ворог, де з-за кожного горбка, з-за кожного куша чагує на них смерть?! Брянський, відповідаючи на це запитання своїм друзям, говорив, що нашу армію рухає вперед насамперед любов до народів, гаряча братерська любов до всіх поневолених.

Так, любов, гаряча братерська любов до всіх трудящих на землі привела в Альпи і на Дунай Брянського і Черниша, Хому Хаецького і братів Блаженків, Воронцова і Самієва.

Як видно, початки творів різні, не однакові й індивідуально стилістичні особливості зіставлюваних уривків. Але незаперечно, що обидва твори написані в публіцистичному стилі.

Продовжіть один з початків твору. Намагайтесь писати твір у тому стилістичному ключі, в якому написано початок.

Перший варіант повинен відповідати такому плану:

I. «Прапорноносці» — роман про радянських воїнів-визволителів.

II. Радянська Армія — армія-визволителька.

1. Наш народ — ширий друг народам світу.

2. Радісна зустріч визволителів.

3. Турбота радянських воїнів про долю визволених народів.

4. Торжество ідей ленінізму.

III. Звіт дорогому вождеві.

План другого варіанта:

I. Відображення в романі О. Гончара «Прапорноносці» завершального етапу Великої Вітчизняної війни.

II. Визволення народів Європи від фашизму — мета походу Радянської Армії.

1. «Любов до народів рухає наші армії».

2. Зустріч визволителів з визволеними народами.

3. Піклування про долю визволених народів.

4. На допомогу братам-слов'янам!

5. Триумф ідей ленінізму.

III. Щоб цвіла наша рідна Батьківщина.

§ 55. АКТИВНИЙ І ПАСИВНИЙ ЗВОРОТИ, ОСОБЛИВОСТІ ІХ ВИКОРИСТАННЯ

Пишучи твори, ми використовуємо синонімічні конструкції такого зразка: *Учень написав замітку — Замітка написана учнем*. У чому їх синтаксична своєрідність? Вони розрізняються вираженням суб'єкта й об'єкта дії. У першій фразі підмет *учень* позначає того, хто діє, тобто суб'єкт, а додаток *замітку* виражає об'єкт, тобто передає те, на що спрямована дія. Такий зворот називають активним. Йому протиставляється пасивний зворот *Замітка написана учнем*. Чим він відрізняється від попередньої конструкції? Подивимось. Підмет у цьому реченні *замітка*, а додаток *учнем*. Але ж за логікою речей дієчем, тобто суб'єктом, був *учень*, а об'єктом — *замітка*. Такі конструкції, у яких підмет виражає об'єкт дії, а додаток відтворює реальне джерело дії, тобто суб'єкт, називають пасивним. Активні й пасивні конструкції синонімічні. Різниця між ними у вираженні суб'єкта й об'єкта. В активних зворотах перехідне дієслово має при собі прямий додаток, виражений знахідним безпрійменниковим. Пасивні звороти будуються так, що об'єкт, на який переходить дія, стає підметом, а реальний діяч передається непрямим додатком у формі орудного відмінка.

Однак поміняти місцями підмет і додаток можна не завжди. Така перестановка можлива лише тоді, коли присудок виражається перехідним дієсловом, яке здатне вживатися у двох формах — активній і пасивній: *Піонери вирощують кукурудзу — Кукурудза вирощується піонерами. Кукурудза, вирощена піонерами*. Дієслово *вирощувати* — перехідне. Від нього утворені форми пасивного стану. Дієслово *вирощується* показує, що пасивний стан від активного утворюється за допомогою частки *-ся*. Пасивне значення передають також пасивні дієприкметники. Вони були представлені в прикладі *Замітка написана учнем*.

157. Утворіть синонімічні конструкції.

1. 1944 року вся територія України була звільнена Радянською Армією від німецько-фашистських загарбників. (З газ.) 2. С. М. Будьонний створив у Сальських степах Перший кінно-партизанський загін, що виріс потім в овія-

ну славою Першу Кінну Армію. (С. Ковпак.) 3. Ця ж думка була висловлена М. Берном у статті «Альберт Ейнштейн і світові кванти». (З журн.) 4. Бурями, зливами і часом корчувалась тут дорога. (Ю. Збанацький.)

158. Напишіть листа (другові, товаришеві, батькам, родичам). Проаналізуйте написане з погляду різноманітності будови речень і дохідливості викладу думок.

§ 56. СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ ПОРЯДКУ СЛІВ У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

На запитання *Що таке порядок слів?* легко відповісти: порядок слів — це розташування слів у реченні. Але така відповідь надто загальна. Вона потребує уточнення. Порядок слів відіграє граматичну, образно кажучи, організуючу роль у реченні. Справді, щоб набір слів перетворити в речення, їх необхідно розташувати в певному порядку. Це — одне. Друге ^{вважається} ~~торкається~~ того, що порядок слів застосовується і як стилістичний прийом. Ідеться про те, що розміщення слів можна використати для виділення, підкреслення значення якогось члена речення в формулюванні думки, для зміни смислу цілої фрази. Яким же способом це досягається? Щоб з'ясувати, необхідно згадати, що порядок слів буває прямий і зворотний, або інверсійний (прикметник *інверсійний* утворено від іменника *інверсія*, що означає *перестановка*). Разом з тим слід розрізнити прямий і зворотний порядок слів у словосполученні та прямий й інверсійний порядок слів у реченні. Ми зупинимось лише на з'ясуванні стилістичної ролі порядку слів у словосполученні.

У словосполученні прямий порядок визнається тоді, коли підмет передєе присудку, узгоджене означення стоїть перед означуваним словом, а неузгоджене — після нього, якщо додаток стоїть після керуючого слова, а обставина способу дії — перед дієсловом, обставини місця, часу, мети — після дієслова. Прямий порядок вважається стилістично нейтральним. Зміна послідовності членів речення створює інверсійний, або зворотний, порядок слів. Наприклад, у реченні *Народи хочуть миру* прямий порядок слів. Це ж речення з інверсійним порядком слів має такий вигляд: *Миру хочуть народи*. У ньому не на узвичаєному місці стоїть додаток, переміщені також підмет і присудок.

Видатний російський мовознавець О. М. Пешковський зазначав, що перестановка слів одного і того самого ре-

чення, яке складається з п'яти повнозначних слів, дає поналісто варіантів значеннєво-стилістичних відтінків. Кожен з варіантів несе на собі певне смислове навантаження. Слово, поставлене в незвичне для нього місце, привертає до себе увагу читача чи слухача. Фраза набуває експресивного забарвлення. Тому інверсію слід розглядати як стилістичний засіб. Повернімось ще раз до речення *Миру хочуть народи*. Поставлений перед керуючим словом додаток набуває важливого смислового, а значить, і стилістичного значення. Виділення смислової ролі присудка простежується у реченні *Ламаються жала ворожих штиків*. (М. Бажан.), у якому підмет і присудок розташовані не в прямому порядку.

Відхід від прямого порядку слів лише в окремих випадках залишає незмінним зміст речення. Як правило, інверсування слів надає фразі додаткових смислових і стилістичних відтінків, змінює експресивні функції членів речення. Зразком свідомого підходу до ролі порядку слів у вираженні задуму є редагування Т. Г. Шевченком одного з місць поеми «Княжна». Серед інших виправлень поета знаходимо таке:

Перший варіант

Князь радіє, запродує
З половиною жито,
І молотить виганяє
Людей недобитих.

Другий варіант

Радіє князь, запродує
З половиною жито.
І молотить виганяє
Людей недобитих.

Два варіанти уривка майже ідентичні. У другому лише інверсовані підмет і присудок. І одне це зробило текст цілеспрямованим і виразним у відтворенні страшних протиріч кріпацького життя. Хижаський портрет експлуататора *людей недобитих* змальовано різюче.

Зміна прямого порядку слів зворотним припустима в усіх мовних стилях. Але інверсією найчастіше користуються у художній літературі, яка характеризується різноманітністю синтаксичних конструкцій і словопорядку. Дотримання стилістично нейтрального розташування членів речення властиве також науковому і офіційно-діловому стилям.

159. Проаналізуйте, як письменник користується порядком слів для стилістичного оформлення викладу.

Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Полові жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилася річечка, наче хто

кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелеться килим ясно-зеленого віса, далі, наче риза руті, темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна біліти на сонці. В долині, краї лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонкова. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квітів. (М. Коцюбинський.)

160. Вкажіть, яку стилістичну роль виконують присудки, поставлені в незвичне для них синтаксичне місце.

Нарешті висота впала.

Це сталося наступної ночі перед світом, і першим про це дізнався Маковейчик. Лінія одразу сповнилась радісним клекотом, взаємними поздоровленнями. Вночі румуни відступили. Відступили раптово, крадькома, проте ніхто ще не знав, що на цей раз вони відступили востаннє, що цієї ночі Румунія, оповита загравами, була поставлена на коліна.

Знімалася наша піхота. Зв'язківці, вільно походжаючи по висоті, змотували кабель; обози, вирвавшись на шляхи, посунули до висоти і вже не вертали назад, а стали попід нею величезним гомінким табором. Ранок був ясний, як після градобою. Саперні-підривники підкладали під дорожні доти десятки кілограмів толу, і доти з веселим ревом піднімалися з землі і майже цілі ставали на дуби, розчепірюючи, як фантастичні потвори, покручені лапи залізних кріплень. (О. Гончар.)

161. Запропонуйте, де можливо, кілька варіантів зміни порядку слів. Поясніть, чи від зміни розташування слів у словосполученні змінюється їх смислове навантаження.

1. Невпізнанно змінився Київ у наші дні. (І. Івакін.)
2. Славно трудяться і заможно живуть колгоспники. (Ю. Збанацький.)
3. Мороз тріскотів десь під градусів тридцять. (І. Драч.)
4. Космонавтів вітають народи! (О. Підсуха.)
5. Іде по шляху перемог Батьківщина. (М. Бажан.)
6. Жита посіємо по рідних облогах. (М. Рильський.)

§ 57. НЕВИПРАВДАНА ІНВЕРСІЯ І СПОСОБИ ЇЇ УНИКНЕННЯ

Невиправдане інверсування негативно позначається на усвідомленні прочитаного. Так, наприклад, у реченні *Уже завезено 70 назв підручників — 14 580 штук, понад 100 тисяч зошитів* усі слова вжиті у своєму реальному значенні. Однак думка виражена неточно. Підвів порядок слів. Виходить, що завезено *назви* підручників. Насправді ж магазин одержав відповідну кількість підручників певного числа назв. Так і треба було написати.

У ряді випадків прямий порядок слів не можна змінювати, оскільки його зміна призводить до вираження протилежного змісту. Розгляньмо речення *Плаття зачепило весло*. Виділимо в ньому підмет. Але зробити це нелегко, адже присудок *зачепило* узгоджується і з словом *плаття* (*плаття зачепило*), і з словом *весло* (*весло зачепило*). Значить, у встановленні підмета наші думки можуть розійтись: одні вважатимуть підметом *плаття*, інші — *весло*. Чому так сталося? Тому, що різні члени речення (а в цьому прикладі — це підмет і додаток) виражені формами, що збігаються в називному і знахідному відмінках. Нам відомо, що й в іменниках жіночого роду третьої відміни, крім іменника *мати*, форма знахідного збігається з називним. Випадки збігу відмінкових форм непоодинокі. Щодо них існує тверде правило. Якщо формальних показників недостатньо, щоб виявити синтаксичну роль слова в реченні, засобом встановлення членів речення стає прямий порядок слів: на першому місці стоїть підмет, після присудка — додаток. Отже, у реченні *Плаття зачепило весло* підмет *плаття*, а додаток — *весло*. Неоднаково сприймається думка і у виразах *Очі відсвічують окуляри* і *Окуляри відсвічують очі*, бо у них різні підмети, а значить — різні діючі предмети. На це вказує порядок слів. Нарешті, нам зрозуміло, що речення *Буття визначає свідомість* і *Свідомість визначає буття* виражають діаметрально протилежні — матеріалістичні та ідеалістичні — погляди.

Прямий порядок слів обов'язковий і в реченнях, в яких підмет і присудок виражені однаковими формами (називними відмінками іменників, інфінітивами чи іменником у називному відмінку і неозначеною формою дієслова), наприклад: *Київ — столиця УРСР; Жити — значить працювати; Наше завдання — учитися, учитися й учитися; Чесно працювати — обов'язок кожного громадянина*. У всіх цих варіантах синтаксичних сполучень головних членів підмет стоїть на першому місці.

Постійним у сполученнях є місце прикметника-означення і субстантивованого прикметника: означення стоїть перед означуваним словом, наприклад: *Лікар оглянув стару* (означення) *хвору* (означуване слово — додаток) і *Лікар оглянув хвору* (означення) *стару* (додаток).

Прямий порядок слів фіксується також і в сполученні іменника й означення, вираженого непрямым відмінком іменника: *Я давно не бачив брата* (додаток) *жінки* (неузгоджене означення) і *Я давно не бачив жінки* (додаток) *брата* (неузгоджене означення). У наведених реченнях неузгоджене означення, виражене непрямым відмінком іменника, стоїть у постпозиції. Непрямі відмінки іменників, що вживаються у ролі означень, як відомо, перетворюються у присвійні прикметники. Так, від іменника *жінка* можна утворити прикметник *жінчин*, від іменника *брат* — *братів*. Якщо ж тепер ввести ці прикметники в наведені вище конструкції, то вони набудуть таких форм: *Я давно не бачив жінчиного брата* і *Я давно не бачив братової жінки*.

162. Відредагуйте речення. Зверніть увагу на виправлення.

1. **Все більше і більше спалахує** лампочок Ілліча в будинках хліборобів. 2. **У наступному році даю слово** одержати на кожну корову по 5600 кілограмів молока. 3. У своїх творах Шевченко **багато вживає** синонімів. 4. Поетичності, народності **особливо надає** твору вміле використання автором фразеологічних виразів, приказок, прислів'їв. 5. Коли цього газу в повітрі **чотири проценти й більше**, шахтна атмосфера стає вибуховою сумішшю.

163. Зробіть синтаксичний розбір речення: визначіть підмет, присудок, додаток. Чи правильно висловлена думка при такому розташуванні слів? Відредагуйте речення.

Успіх забезпечує широке запровадження роздільного збирання.

§ 58. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ПОРЯДКУ СЛІВ У РЕЧЕННІ

Речення, як зазначалось, служить для вираження думки, яка включається в певний контекст чи ситуацію. Воно оформляється так, щоб його будова відповідала логіці контексту й ситуації і несла в собі необхідну інформацію. Спробуємо проаналізувати розмову:

— *Колі зібралися малюки на подвір'ї школи?*

— *На подвір'ї школи малюки зібралися / першого вересня.*

Що цікавить того, хто запитує? Те, коли зібралися малюки. Як побудована відповідь? Так, що повідомлення про час, коли діти зібралися, віднесено на кінець речення. Чи випадково сталося таке відтягнення відповіді на суть запитання? Щоб дати відповідь, проведемо кілька експериментів. Уявімо запитання:

— *Де зібралися малюки першого вересня?*

— *Першого вересня малюки зібралися / на шкільному подвір'ї.*

Неважко помітити, що і в цьому реченні повідомлення про те, чим цікавився запитуючий, віднесено в кінець речення. Можливе ще й таке запитання:

— *Хто зібрався першого вересня на подвір'ї школи?*

— *Першого вересня на подвір'ї школи зібралися / малюки.*

Тепер можемо зробити висновок, що віднесення на кінець речення потрібної відповіді не випадкове. І ось чому. Виявляється, речення будуються так, щоб у них було і відоме співбесідникам (його ставлять на перше місце), і нове у цьому повідомленні (його ставлять на друге місце). Такий поділ речень на дві частини носить назву актуального членування. А к т у а л ь н е — це значить істотно для даної ситуації чи контексту. Його не слід змішувати з синтаксичним членуванням речення, при якому виділяються підмет і присудок, а також другорядні члени речення, які синтаксично пов'язані з підметом і присудком. Актуальне членування має на меті знайти не члени речення, а компоненти його смислового членування. За смисловими ознаками речення поділяється на дві частини: вихідну частину, яку ще називають темою, і заключну, яку іменують ремою. У наведених прикладах-відповідях на запитання тема і рема виділені.

Т е м а — це основа повідомлення, в якій міститься те, з чого виходить мовець. У р е м і передається щось нове, те, що становить основний зміст повідомлення.

З погляду смислового — найголовнішою у реченні є рема. Тому речення без реми не існує. А ось тема не обов'язкова. Її, наприклад, немає у таких висловлюваннях, як *Ідуть дощі; Прошла зима; Пролунав дзвоник; Минуло три роки.* У них увесь склад речення позначає нове, тобто є ремою. Вони відзначаються смисловою цілісністю. До таких речень можна поставити запитання: *Що відбувалось? Що відбувається? Що відбудеться?* Такі речення функціонують із значенням констатації факту. Їх називають нерозчленованими реченнями.

Актуальне членування може збігатися з граматичним членуванням речення на підмет і присудок чи групу підмета і присудка. У реченні *Знову засяяла вогнями / Дніпровська красуня* обидва членування збігаються. Але такі випадки надто рідкісні. Здебільшого актуальне і синтаксичне членування не збігаються. Переконають у цьому проаналізовані раніше приклади. У них ремою виступали: у першій відповіді обставина часу (*першого вересня*), у другій — обставина місця (*на шкільному подвір'ї*), у третій — підмет (*малюки*). Поділ на тему і рему в діалогічному мовленні залежить від запитань, у монологічному він зумовлюється текстом, зокрема попередніми реченнями. Наприклад: *Сплять, однаке, не всі. Остеронь машини, на самім горбі / бовваніють дві людські постаті.* (О. Гончар.)

Поділ речень на тему і рему ґрунтується на застосуванні логічного наголосу і пауз. Логічний наголос — це виділення в реченні одного із слів для підкреслення, посилення його смислової ролі. Від наголосу тема і рема можуть мінятися місцями.

— *Де зеленіють густі виноградники?*

— *На схилах узгір'їв / зеленіють густі виноградники.*

У відповіді рема стоїть на першому місці. Цьому сприяв логічний наголос. Перенесення реми на перше місце називають зворотним порядком слів у реченні на відміну від прямого порядку, коли розташування слів іде від теми до реми. Писемному й усному монологічному мовленню властива кінцева позиція реми. У діалогічному мовленні рема переноситься на початок речення завдяки інтонації.

Висловлюючи думки в усній чи писемній формі, не можна випускати з поля зору актуальне членування речень, яке допоможе знайти необхідний для втілення задуму порядок розташування його частин.

164. Перепишіть текст. Двома вертикальними лініями поділіть речення на теми і реми. Реми підкресліть, поставте логічний наголос на словах, що входять до складу реми. Паузи в складних і поширених простих реченнях позначте вертикальною рискою. Проаналізуйте використані в тексті стилістичні прийоми. Виразно прочитайте весь текст. Перекажіть його.

УКЛІН ТОБІ, ВЧИТЕЛЮ.

Учитель. Це він подарував нам радість розгадувати у складених буквах чудодійний зміст слів. З ним ми вперше мандрували по карті, відкриваючи для себе материки, моря і ріки. Він, розумний наставник і мудрий радник, навчив нас мріяти і трудитись в ім'я прекрасного.

Минають роки, сивина вкриває скроні, а в пам'яті не стираються образи тих, хто гартував нашу духовну і фізичну зрілість. І серед них — той, з іменем якого пов'язане улюблене діло, якому присвячене все життя. Таким у моєму житті був Онопрій Павлович Маслеев, учитель російської мови і літератури. Він розкрив мені силу і чарівність російського слова, ввів у світ літературних образів.

Його знання, тонкий педагогічний такт, благородство розбудили в мені бажання бути схожим на нього. І я став учителем. Пізнав радість бачити, як на очах зростають і мужніють твої вихованці, відчутти, що і в них є частка відданої тобою праці, душі і серця. А підготувати молоду людину до самостійного життя — велике і справжнє людське щастя. Його я маю. Спасибі, вчителю, що ти мені його дав. (З г а з.)

165. Підготуйте текст для виразного прочитування перед аудиторією. Перепишіть текст вступного слова до книги Валентина Гагаріна «Мій брат Юрій». Виділіть паузи (великі й малі), підкресліть рему, поставте логічний наголос. Чому в окремих реченнях рема стоїть перед темою? Знайдіть нерозчленовані речення.

За 26 років до виходу на орбіту Землі радянського космічного корабля «Восток» з людиною на борту Костянтин Едуардович Ціолковський сказав: «Не хочеться вмирати на порозі проникнення людини в Космос. Я легко уявляю першу людину, яка пододала земне тяжіння і полетіла в міжпланетний простір... Це — росіянин... Це — громадянин Радянського Союзу. За фахом, наймовірніше, льотчик... У нього відвага розумна, без будь-якого безрозсудства... Уявляю його відкрите російське обличчя, очі сокола». Ці слова були сказані великим ученим у 1935 році. Юрі Гагаріну було на той час близько року.

Хто міг передбачити тоді, що саме цей малюк, з родини смоленських колгоспників, стане першим з тих жителів планети, кому випаде, розірвавши пута земного тяжіння, проникнути в міжпланетний простір? Але портрет космонавта, намальований Ціолковським, напрочуд точно вгадує задалегідь і зовнішні риси Юрія Гагаріна, і його внутрішній світ.

§ 59. СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЧЕНЬ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Уживання конструкцій з однорідними членами не має обмежень у стилях. У будь-якій сфері мовлення виникає потреба висловити думку, у якій дається перелік взаємо-

пов'язаних предметів і явищ. Стилiстичні властивості однорідності виявляються по-різному. Все залежить від наявності чи відсутності єднальних сполучників. Якщо сполучники не вживаються, перелік не вважається вичерпним: *Всі дерева навкруги тепер стояли біло-рожеві, м'які, святкові.* (О. Гончар.) До такого речення можна додати ще ряд прикметників, приміром: *привабливі, тендітні, веселі.* Так само сприймаються речення з повторюваними сполучниками перед кожним однорідним членом: *Зняв безкозирку сибіряк, і чуб змахнув з очей, і руку лагідно поклав на другове плече.* (М. Нагнибіда.) Це речення також можна продовжити називанням однорідних дій сибіряка: *подивився у вічі, м'яко усміхнувся.* А ось коли вжити одиничний єднальний сполучник перед останнім однорідним членом, перелік набуває закінченого характеру: *Для Юрка батько був першовідкривачем, учителем, по радником і найкращим другом.* (І. Цюпа.)

Попарне поєднання однорідних членів речення сполучниками *і, та* дає можливість широко і всебічно охоплювати явища.

Наприклад, у науковому і публіцистичному стилях: *Серед іменників розрізняють власні і загальні, одиничні і збірні, конкретні і абстрактні.* У художній літературі попарно можуть поєднуватися поняття, не однотипні за їх смисловим наповненням:

Вітчизно! Горді ми тобою,
Трудом і подвигом твоїм,
Твоєю чистою весною
І сили струменем живим.
(М. Рильський.)

У художній літературі і в публіцистичному мовленні вживаються речення з однорідними членами, розташованими в порядку поступового посилення ознаки. Про народного артиста СРСР, депутата Верховної Ради УРСР М. Ф. Манойла газета писала: *Коли він виходить на сцену і починає співати, зал завмирає. Так повелося здавна: одним дано співати, а іншим слухати. Точніше, одним дано співати і слухати, а іншим слухати і співати. Уточнення це не випадкове, адже між піснею і її сприйманням немає і не може бути ніяких бар'єрів.* Виділені слова становлять приклад використання однорідних членів, де другий однорідний член посилює заперечення.

Щоб підкреслити, виділити смислове навантаження другорядних членів речення, застосовується повторення прийменників при однорідних членах речення. Розгляньмо приклад: *Я бачив колгоспників, перед якими я внутрішньо шанку скидав і вклонявся їм до землі за гожість та благородство розуму, за величезну політичну грамотність, за повноту віддачі справі будівництва комунізму.* (О. Довженко.) Названий при кожному однорідному членові речення прийменник виразно викладає, привертає увагу до відповідних слів. У цьому стилістична роль прийменників.

Найбільшого відтінку експресії надає прийом винесення однорідних членів речення за межі речення і їх функціонування як самостійних одиниць. Цей прийом зустрічається переважно в художньому мовленні: *Пішов сніг. Густий, пухнастий.* (Натан Рибак.) Однорідні означення не введені до складу речення, а стоять окремою синтаксичною одиницею. Так підкреслюється їх смислова і стилістична вага.

При використанні однорідних членів речення трапляються помилки, які спотворюють текст і збіднюють його стилістичну виразність. Назвемо найбільш поширені. У реченні *Ім (Марку і Прокопу) нелегко було проводити роботу з селянами, але знають, що це потрібно* (з шкільного твору) стилістична недоречність виявилась у тому, що присудки *було проводити* і *знають* не однорідні члени речення, перший становить головний член односкладного безособового речення, а другий — особового. В українській мові допускається будова речень, в яких однорідні члени мають не однакоє морфологічне вираження, наприклад: *Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами.* (І. Нечуй-Левицький.) Але не завжди різні частини мови можна ставити в ряд однорідних членів. Наприклад: *Марійка любить волейбол і грати в шахи.* У цьому реченні додатки виражені іменником *волейбол* і дієсловом *грати*, що стилістично невиправдано.

Нелогічно поєднувати як однорідні члени лексично неоднорідні поняття. В одній з характеристик учня десятого класу було написано: *Любить дитвору і педагогічну роботу.* Немає потреби доводити, що ставити в один ряд виділені слова не можна, оскільки вони логічно не однорідні. Змішування неоднорідних понять вживається як прийом гумору. У Остапа Вишні є гумореска під назвою «Про кури, про індики, про директорів і т. ін.».

Можливі непорозуміння і в конструкціях із складени-

ми сполучниками типу *не тільки ... але й; не лише ... а й.* Частини цих сполучників повинні стояти на своїх місцях і вживатись без пропусків складових елементів. Проте трапляється відхилення від цих вимог. Не можна, наприклад, визнати правильною таку будову речення: *Ми перевиконали не тільки план, але й добилися зниження собівартості продукції.* Чому? А тому, що частини сполучника *не тільки ... але й* повинні стояти перед словами, які синтаксично зіставляються, тобто виступають однорідними членами. Зіставляваними одиницями у наведеному реченні мають бути *не тільки перевиконали, але й добилися.* Фактично ж у ньому в ряд однорідних поставлено *не тільки план, але й добилися.* У цьому помилка.

У вживанні подібних сполучників не можна пропускати їх складових частин, як це зроблено у реченні: *Ці твоєри користуються заслуженою популярністю не тільки на Україні, а у всьому Радянському Союзі і далеко за його межами.* Слід писати: *... а й у всьому Радянському Союзі і далеко за його межами.*

166. Поясніть стилістичні і логічні помилки у вживанні однорідних членів речення. Виправте неточності.

1. Тракторні бригади сміливо запроваджують передовий досвід і погодинний графік на обробітку посівів. 2. Можна назвати багато тематичних вечорів, вечорів відпочинку, організованих старшокласниками з комсомольцями промислових підприємств, про роботу стінної преси, про участь комсомольців у розповсюдженні книг і передплаті на газети і журнали. 3. Дощувальний спосіб зрошення городніх культур вигідний ще й тим, що дає можливість зволожити не тільки ґрунт, а й рослини та повітря. 4. Микола любить степ не тільки у його величній літній красі, а й тієї пори, коли замімілі поля міцно сплять під оксамитовим покривалом снігів. 5. Поет викриває не тільки українське панство, а сатирично зображує помазаників божих — царя і царицю. 6. Ми поповнили майстерню кваліфікованими кадрами і необхідним інструментом.

СТИЛІСТИКА СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

§ 60. РІЗНІ ТИПИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ У СТИЛЯХ МОВЛЕННЯ

Як синтаксичні одиниці прості і складні речення виконують однакові функції: вони служать для оформлення і передачі думки. Проте і будовою, і можливістю передавати смисл, і стилістичним використанням вони відрізняються одне від одного. Щодо будови складні речення — конструкції вищого порядку, бо складаються з частин, що синтаксично нагадують прості речення. Наприклад: *А солов'ї ридають серед саду, а цвіт горить.* (А. М а л и ш к о.) — складне речення. Воно включає до свого складу два простих за будовою речень з двома підметово-присудковими центрами: *солов'ї ридають* і *цвіт горить*.

Між частинами складносурядних і складнопідрядних речень встановлюються такі взаємовідношення, які здебільшого не передаються окремо взятими простими реченнями. Так, складні речення можуть виражати означальні відношення: *Там (у Карпатах) партизани спалили запаси нафти та нафтопромисли, які постачали паливом гітлерівську армію.* (С. К о в п а к.) Простими реченнями подібні відношення не передаються. Щоправда, в багатьох випадках прості і складні речення можуть вступати у синонімічні відношення, бо здатні виражати подібні синтаксичні значення. Щоб переконатися у цьому, достатньо розглянути кілька прикладів: *З почуттями із святими ми в Москві зібралися вмісті, щоб за мир піднести клич.* (П. Т и ч и н а.) і *З почуттями із святими ми в Москві зібралися вмісті — за мир піднести клич.* У цих двох реченнях вказується на мету, з якою ми зібралися в Москві. Але в першому вона виражена підрядним реченням *щоб за мир піднести клич*, у другому — обставиною мети — *піднести*. І хоч такі приклади паралельного вираження одних і тих же значень простими і складними реченнями непоодинокі, в цілому ж, порівнюючи їх, можемо говорити, що прості і складні речення нерівнозначні у можливостях вираження смислу. А це важливо пам'ятати при їх використанні в різних стилях мовлення.

Типи речень — складних чи простих — по-різному представлені у мовних стилях. У розмовно-побутовому стилі вживання сурядно-підрядних речень обмежене. Натомість у науковому мовленні складні речення різноманітної будови становлять його синтаксичну основу. Зате розмовне мовлення — це сфера застосування безсполучникових складних речень, які переносяться в інші стилі — публіцистичний, художній, науковий. Значить, у мові спостерігається закріпленість деяких видів складних речень за відповідними стилями. Проте, як свідчать факти, таких прикладів надто мало. І це закономірно. Типи синтаксичних конструкцій є загальномовними засобами, тому переважна кількість їх вживається в усіх стилях, не маючи чіткого стильового розмежування. Мова може йти лише про більшу чи меншу поширеність використання тих чи інших типів складних речень у стилях мовлення. Що ж до художнього стилю, то в ньому представлені всі види простих і складних речень. У цьому його своєрідність.

Складна будова конструкції певною мірою впливає на розмір речення. Але не слід думати, що є пряма залежність типу речення і його розміру: якщо просте речення, то воно коротке, а коли складне, то довге. У ряді випадків прості речення бувають довшими за складні. Такі конструкції спостерігаються в офіційно-діловому стилі, у тих реченнях, де викладається перелік прав і обов'язків, настанов і дозволених дій. Розгляньмо речення з статті першого розділу Закону Української РСР «Про сільську Раду народних депутатів Української РСР»:

Сільська Рада депутатів трудящих спрямовує свою діяльність на здійснення завдань комуністичного будівництва, успішне виконання всіма господарськими організаціями, розташованими на території Ради, народногосподарських планів і зобов'язань перед державою, дальше зростання економіки і культури села, всебічний розвиток його продуктивних сил, раціональне використання природних багатств, виявлення резервів для збільшення виробництва промислової і сільськогосподарської продукції, підвищення матеріального добробуту і культурного рівня життя трудящих, виховання їх в дусі комуністичного ставлення до праці і соціалістичної власності, пролетарського інтернаціоналізму та братерської дружби радянських народів. За будовою — це просте речення. За розміром — довге. А речення: *Учення Маркса всесильне, бо воно вірне.* (В. І. Л е н і н.) конструктивно складне. За розміром — коротке.

Різні типи речень — прості і складні — важливі стилістичні засоби синтаксису. Їх використання дає змогу відповідно до сфери застосування точніше сформулювати думку. Розгляньмо уривок з твору М. Коцюбинського: *Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні, тихе повітря дихало чудовими пахощами. В останньому промінні сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали, як кулі. Висипала на вулицю дівтора і збудила тишу криком та дзвінким сміхом. Греблею йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась у хвилях рожевого світла.* У ньому перше речення просте, безособове, друге — просте особове, третє — складносурядне, четверте і п'яте — складнопідрядні, шосте — просте, сьоме — просте з дієприслівниковим зворотом, восьме — складнопідрядне. Урізноманітнення конструкцій — це один з важливих стилістичних прийомів, яким слід користуватись у будь-яких стилях мовлення.

167. Напишіть диктант. Визначте типи речень за наявністю в них одного чи кількох підметово-присудкових центрів (прості, складні), за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні), за вираженням експресії (окличні, неокличні). До якого мовленнєвого стилю належать ці тексти? Які типи складних речень властиві розмовному мовленню? Що дає введення в текст різних типів складних і простих речень?

Там, де сходяться землі Росії, України, Білорусії, височить на пагорбі Монумент дружби. Верхню його частину увінчують герби трьох братніх республік, нижню — охоплює суцільне кільце. Зроблені на ньому барельєфи відображають сторінки спільної історії братніх народів.

Поряд протікає річка Жеведа. А довкола розкинулись широкі поля. Влітку тут колосяться хліба, голубіє льон.

Від Монумента дружби простяглися три дороги, що з давніх-давен еднають росіян, українців, білорусів.

Який безмежний простір відкривається з пагорба, де стоїть Монумент дружби. Ген біліє березовий гай, мріють поля, голубою стрічкою в'ється Жеведа.

Легенда розповідає, що колись у цій річці текла жива вода, якою зцілили свої рани після важкого бою з ворогом три брати — Юрій, Сенько та Василько. І вирішили вони назавжди поселитися на берегах Жеведи. Так виникли три села: Юрковичі, Сеньківка, Веселівка, що й понині стоять у Росії, на Україні, в Білорусії.

Біжить Жеведа, ця скромна річечка, з далекого минулого, через три братні республіки, еднає їх своєю цілю-

щою водою. Біжить у день завтрашній, у майбутнє. (3 газ.)

168. З простих речень утворіть можливі типи складних конструкцій: сполучникових і безсполучникових, складносурядних і складнопідрядних. При потребі речення можна поміняти місцями. Слідкуйте за тим, щоб у тексті не було зайвих слів.

1. Слову художника надано величезної сили. Обов'язок митця — використати його для боротьби за комунізм. 2. Його знають і шанують у колгоспі. Він переможець соціалістичного змагання, кращий механізатор. 3. Велика класна кімната заповнена квітами. Сьогодні у школі — останній дзвінок. 4. Повіяло польовими пахощами. З лісу ми вийшли на узлісся.

169. Доберіть до виділених слів синоніми і випишіть їх. Із синонімами до слова *сміливий* складіть речення.

Лагідний, сумний, непереможний, любий, ніжний, сміливий, сумний, милий, ласкавий, журливий, мужній, привітний, коханий, веселий, героїчний, смілий, невеселий, хоробрий, радісний, жалібний, безжурний, безстрашний.

§ 61. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІ СПОЛУЧНИКІВ І СПОЛУЧНИХ СЛІВ

За синтаксичною роллю сполучники поділяються на сурядні і підрядні. Їх функції у складному реченні — поєднувати граматично рівнозначні і граматично нерівнозначні прості речення. Характер вираження відношень між простими реченнями у складному обумовлює можливі сфери поширення складних конструкцій у стилях мовлення. У складносурядних реченнях, наприклад, єднальні сполучники використовуються переважно при описах природи, розповіді про виробничі процеси. Це забезпечує їх поширеність у творах художньої літератури, газетних жанрах, розмовно-побутовому мовленні. Тому не випадково у науковому й офіційно-діловому стилях питома вага таких речень незначна. В тексті «Конституції СРСР» немає жодного складносурядного речення з єднальним сполучником і.

У системі сурядних сполучників для вираження одних і тих же синтаксичних відношень між частинами складносурядних речень можуть вживатися паралельно кілька сполучників. Це стає можливим завдяки тому, що в українській мові існують сполучники-синоніми, одні з яких загальностильові, інші — несуть відтінок розмовності. Так,

синонімічний ряд становлять єднальний сполучник *і*, загальноновживаний, а тому функціонально нейтральний, і сполучник *та*, звичайний у розмовному мовленні, а також вживаний у художніх творах, наприклад: *Не сплять лиш цвіркуни і фонтани, та кліпа очима-зорями небо.* (М. Коцюбинський.)

Синонімами до загальностильового протиставного сполучника *але* є сполучники *та, так*, які становлять приналежність розмовного стилю. Іноді вони трапляються у творах художньої літератури: *Хотіли забродити розбити наш народ — та ми оточили кругом їхній збрід.* (П. Тичина.) Тут *та* має виразно експресивне значення як розмовний елемент синтаксису.

Більше стилістичних можливостей мають сполучники підрядності і сполучні слова: значна їх кількість виразно диференціюється щодо стильової приналежності.

Виділяється певна група сполучників і сполучних слів з відтінком розмовності. Так, синонімічний ряд сполучних слів *який, що*, які вживаються для поєднання підрядних означальних з головною частиною, стилістично неоднотипний. Загальностильовим є лише сполучне слово *який*. Розгляньмо це на прикладах: з наукового стилю — *Філософія Маркса є викінчений філософський матеріалізм, який дав людству великі знаряддя пізнання, а робітничого класові — особливо.* (В. І. Ленін.); з публіцистичного — *Успішно розвиваються відносини СРСР з країнами, які визволились від колоніальних кайданів.* (З газ.); з художнього — *З ревнивою пильністю стежив Маковей за Чернишем, який, задумавшись, сидів навпроти нього.* (О. Гончар.); з офіційно-ділового — *В СРСР існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку молоді, готує їх до праці і громадської діяльності.* (Конституція СРСР.); з розмовно-побутового — *Це хлопець, з яким я дружив.*

Сполучне слово *що* як компонент підрядної означальної частини не вводиться в тексти офіційно-ділового стилю. У науковому частота його вживання поступається перед сполучним словом *який*. Зате у розмовно-побутовому стилі *що* використовується частіше, ніж відповідне йому слово *який*. У творах художньої літератури *що* представлене достатньою мірою. Ось один з прикладів: *Це — ми — республіка труда, що вдаль летить зорі мечами.* (В. Сосюра.)

Сполучники *коли* і *як*, що служать для приєднання підрядної частини часу до головної, також мають виразно стильову диференціацію. *Коли* — загальнономовний сполучник, *як* — сполучник розмовного стилю, перенесений і в художні твори. Частіше речення з *як* трапляються у творах дожовтневої літератури. Наприклад: *Як повернуло Івасеві на шістнадцятий рік, то він зовсім покинув іграшки в бої та став ходити біля волів, додивлятися до плуга, до борони.* (Панас Мирний.)

У складнопідрядних реченнях з умовною частиною поряд з сполучником *якщо*, що приєднує підрядне умовне до головного, вживаються сполучники *коли, як, аби*. З них загальностильовим є лише сполучник *якщо*. Сполучник *коли* у реченнях цього типу неможливий в офіційно-діловому вжитку. Сполучники *як, аби* властиві розмовному мовленню. Вживаються вони і в художньому стилі. У П. Тичини знаходимо: *Як кінчать, то вже кінчать, у М. Стельмаха: Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим, у М. Бажана: Синам мужицьким всі шляхи відкриті, аби хватило волі та снаги.*

Сполучники *хоч, хоча, хоть*, які вживаються у складнопідрядних реченнях з допустовою частиною, — різностильового функціонування. *Хоча* і *хоть* — розмовні елементи. Їх не бажано вводити до таких стилів, як офіційно-діловий, науковий, публіцистичний.

Серед сполучників підрядності і сполучних слів є ряд таких, що характеризуються приналежністю лише до писемних, книжних стилів. Таким є сполучник *оскільки* (*поскільки*), який приєднує підрядну частину причини до головної, наприклад: *А оскільки третій батальйон обороняється від Іванкова, то нехай він і палить міст.* (П. Вершигора.) Книжний відтінок несе в собі складний сполучник *незважаючи на те, що*, який вживається у допустових підрядних частинах: *Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, незважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати.* (І. Нечуй-Левицький.)

Ураховувати стильову приналежність сполучників так само необхідно, як і зважати на можливість і неможливість введення до відповідного стилю тих чи інших повнозначних слів.

170. Розподіліть речення між трьома групами: 1) речення з відтінком розмовності, 2) речення з відтінком книжності, 3) речення загальностильового значення. Поясніть, чим керувалися ви, відносячи речення до тієї чи іншої групи. Чи можна змінити відтінок речення, якщо замінити сполучник? Доберіть синонімічні сполучники до всіх прикладів.

1. Всім народам світу, всій землі світять зорі ті, що на Кремлі. (І. Нехода.) 2. Швидке зростання міжнаціональних зв'язків і співробітництва веде до підвищення значення російської мови, яка стала мовою взаємного спілкування всіх націй і народностей Радянського Союзу. (З газ.) 3. А як стане місяць серед неба, випий ще раз; не приїде — втрете випить треба. (Т. Шевченко.) 4. Піп не допоможе, як життя негоже. (Нар. тв.) 5. Хоч була рання весна, але надворі вже було гаряче. (І. Нечуй-Левицький.) 6. Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться? (Лесья Українка.)

171. Прочитайте статтю про відомого радянського літературознавця О. І. Білецького. Підготуйте усний виступ про вченого. Складіть план розповіді. Слідкуйте за синтаксичним і стилістичним оформленням речень. Ваш виступ буде усним, тому треба прагнути до застосування коротких речень. Намагайтесь не повторювати одних і тих же слів. Інтоніційно виділяйте реми.

Білецький Олександр Іванович народився 1 листопада 1884 року поблизу Казані в сім'ї агронома. Вчився в Казанській і Харківській гімназіях, на історико-філологічному факультеті Харківського університету, який закінчив у 1907 році. З 1912 року — приват-доцент Харківського університету, одночасно викладає літературу на вищих жіночих курсах у народному університеті, а також на педагогічних курсах.

Серед праць, написаних О. Білецьким до Жовтня, — «Німецька народна легенда про Фауста», кілька статей про письменника XVII ст. Симеона Полоцького.

Після 1917 року бере участь у роботі установ Політпросвіти Народного комісаріату освіти УРСР, друкує статті з питань театру і драматургії, соціального виховання, велику роботу з психології художньої творчості («В майстерні художника слова», 1923), статті про українських радянських письменників. З 1934 р. О. Білецький — член Спілки радянських письменників України. З 1929 по 1937 рік — професор Інституту червоної професури (у Харкові, а згодом у Києві). В 1937 р. Президія Академії наук СРСР присудила йому (без захисту дисертації) вчений ступінь доктора філологічних наук. У лютому 1939 р. його було обрано дійсним членом АН УРСР. З 1936 р. він працює в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка.

У грудні 1944 р. О. Білецький обирається членом-кореспондентом АН СРСР, а в червні 1958 р. — академіком АН СРСР.

Серед досліджень О. І. Білецького, присвячених питанням марксистсько-ленінської естетики, виділяється: «К. Маркс, Ф. Енгельс і історія літератури».

Найбільшу наукову цінність становлять дослідження, присвячені вивченню творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Пушкіна, Гоголя, Некрасова, Л. Толстого, Чехова, Горького та багатьох інших.

Широко відомі роботи О. Білецького — «І. С. Левицький (Нечуй)», «Максим Рильський», «Павло Тичина», «Завдання та перспективи розвитку українського літературознавства» та ін.

О. І. Білецький помер у 1961 році.

§ 62. СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

┌ Сполучникові і безсполучникові складні конструкції — два типи складних речень. У цілому ряді випадків вони співвідносять у вираженні відповідних значень, зокрема у передачі відношень часу і мети, умови і наслідку, причини і наслідку. Створюється можливість заміни одного типу складних речень іншим: сполучникових на безсполучникові і навпаки, наприклад: *Чітко чуть, як в мерзлу землю дрібно б'ють копита.* (М. Бажан.) — *Чітко чуть: в мерзлу землю дрібно б'ють копита; Я знаю: в призначений долею вечір напророчать дорогу мені три зозулі в саду.* (Б. Олійник.) — *Я знаю, що в призначений долею вечір напророчать дорогу мені три зозулі в саду.*

Тут, правда, треба зробити застереження: не всі типи сполучникових складних речень перетворюються у безсполучникові. Не мають відповідників серед безсполучникових конструкцій складнопідрядні з підрядними місця, з підрядними способом дії. Ось один приклад: *Зробіть так, щоб ваш чоловік тільки раз, один-однісінький раз у житті прислухався до мене.* (В. Собко.) Це речення перетворити у безсполучникове неможливо.

Ряд видів безсполучникових складних утворень не допускає введення сполучників. Серед них, наприклад, такі, що мають у кожному компоненті слова, які вказують на послідовність переліку: *Один взвод учився орудувати гвинтівкою, другий пристрілювався до мішеней, третій вчився шикуватися в колони.* (О. Десняк.) До нього не можна вставити єднального сполучника і.

Але і у випадках можливої заміни одного типу конструкцій на іншу сполучникові і безсполучникові речення

стилістично не однозначні. Вони не варіанти речень, а синтаксичні синоніми, які відзначаються стилістичними відтінками у передачі повідомлень. Відсутність сполучників і сполучних слів створює динаміку викладу думки. Особливо виразно експресія відчутна при усному проказуванні окремих видів безсполучникових конструкцій, таких як: *Пропав батіг — пропадай і пужално; Була б лиш охота — наладиться кожна робота.* (Нар. тв.) Короткі, не поширені граматично частини таких речень, відповідне їх інтонуювання надають їм відтінок розмовності. Тому вони й сприймаються як елементи розмовного стилю.

Перенесення безсполучникових речень у писемні стилі поживає виклад. Експресивність багатьох безсполучникових складних конструкцій використовується у художньому стилі як художній прийом відтворення багатоманітних зв'язків і залежностей між явищами реального світу. Зразок вдалого введення безсполучникових речень у текст знаходимо в новелі О. Гончара «Людина в степу». Шквал вітру, який пронісся над Дніпром, відірвав величезну крижину і погнав її разом з рибалками в море. Горю треба допомогти. І тут: *На горбах край села голосили жінки, в конторі сум'ятливо дзвонили в район, але не могли додзвонитись: видно, вітер обірвав десь у степу телефонні дроти. Лишилось одне — послати Кожушенків газик.* Письменникові пощастило влучно передати напружену ситуацію у двох реченнях введенням до їх складу безсполучниково з'єднаних частин виразно експресивного плану. Перше з них формує значення обґрунтування причини, друге — пояснення. Динамічність викладу відповідає характеру драматичної події.

У безсполучникових реченнях особливо виразно виявляється протиставлення: *Гнів палить наших ворогів, кохання друзів зогріває.* (Л. Первомайський.)

Як стилістично забарвлені відтінком розмовності безсполучникові складні речення використовуються для художнього відтворення усно-розмовного мовлення дійових осіб, адже читач одразу відчує неправдивість зображення, якщо персонаж — людина без освіти — говоритиме витонченою літературною мовою.

Стислість і виразність безсполучникових складних речень в оформленні думки використовуються також і в публіцистичних жанрах. Їх часто виносять у заголовки: *Умови однакові — результати різні;* вони вводяться і в тексти газетних матеріалів: *Така взаємність дала непогані плоди:*

господарство йде з випередженням завдання по заготівлі сінажу.

Властивістю безсполучникових складних речень передавати динаміку викладу послуговуються й інші стилі мовлення. Але в науковому й офіційно-діловому вживаються не всі види безсполучникових конструкцій. Найчастіше це речення із значенням переліку, причиново-наслідкові, пояснювальні. Щоб довести це, пошлемося на приклади: *Передбачливість і бистрий розум Леніна врятували справу: обшук не дав жодних результатів.* (З журн.); *Росте людина, розширюються горизонти її знань, забезпечується її мова.* (В. Русанівський.); *Та вже в 1960 році народилася ідея: а чому б на дошку не поставити вітрило?* (З журн.)

Речення із значенням часу, умови, мети в цих стилях не зустрічаються.

172. Безсполучникові речення перетворіть у сполучникові. Чи помітили ви між ними стилістичні відмінності? Якщо помітили, то які? Доберіть синоніми до виділених слів.

1. В Москві — **торжество** всенародне сьогодні: розбили фашистів, женом з-під Москви. (І. Нехода.) 2. Коли ще йтимеш на таке діло, пам'ятай, Юрку: є на світі Москва. (В. Козаченко.) 3. Ми проклали в космос шлях — за кордоном переляк. (Нар. тв.) 4. Повітря свіже, пахуче: учора над Запоріжжям пройшов ливний дощ. (Остап Вишня.) 5. Стояти пілот не міг: його поранено в ногу і в обидві руки. (Ю. Яновський.) 6. Думаю: красива душа в мого племінника, мріє про хороше життя і свого не жаліє. (О. Бойченко.) 7. Небо було синіше од моря, море було синіше од неба. (М. Коцюбинський.)

173. Напишіть рецензію на оповідання, повість, збірку віршів. Рецензія повинна включати такі композиційні частини:

1. Повідомлення про те, яка назва книги, хто її автор.
2. Вказівку на те, якій темі присвячений твір, її актуальність.
3. Критичний аналіз книжки: оцінка ідейно-тематичного змісту твору, оцінка позитивних і негативних рис.
4. Рекомендація автора рецензії: для якого контингенту населення, для яких спеціалістів можна рекомендувати рецензовану книгу, кому вона буде корисною.

Примітка. Рецензія не припускає емоційних оцінок, усі зауваження повинні бути обґрунтовані конкретними прикладами.

174. Проаналізуйте текст рецензії, надрукованої в «Літературній газеті». визначте композиційні частини, стиль викладу. Яка роль у тексті вставних слів і безсполучникових речень?

ДОХІДЛИВО, ПОВЧАЛЬНО.

Нова книжка віршів Анатолія Костецького «Все про мене» адресована дітям молодшого шкільного віку, тим, хто в родинному колі, під час навчання, праці, дозвілля з кожним днем все більше усвідомлює: не можна не любити Радянську державу, яка подарувала тобі щасливе дитинство, не можна не поважати людей, котрі повсякденним трудом примножують багатства Вітчизни. Тому, певен, юного читача схвилюють авторові рядки з вірша «Що таке Батьківщина?»: «Батьківщина — це рідна мова, це дотримане чесне слово, небо сине і сад зелений, революція, мир і Ленін».

Поет ненав'язливо, без нудного моралізаторства «записує» у віршах неповторні стани дитячої душі, зокрема у творі «Дива», наприклад, тонко передає найрізноманітніші вияви уяви школяра. Це стосується також «Гри», де влучно підмічено, як дорослі інколи не розуміють, що фантазування для наймолодших набуває ознак «реальності», і тому, у відповідь на кепкування сусіда, хлопчик довірливо зізнається: «Він довго ще сміявся б так, та я не чув нічого: я уявив, що я — літак, і — полетів од нього!»

Хотілося б відзначити тематичне розмаїття книжки: А. Костецький пише твори і про учнівське життя, не обминає також і веселих канікул, розваг юних. Більшість його поезій мають дохідливу форму, вони жваві, безпосередні, без надокучливих мовних стереотипів.

Однак автор не завжди буває уважним до слова. Ось хоча б такий приклад з вірша «Як захочеш — буде все!», у якому ігнорується клична форма: «— Що ж, примружив очі тато.— Непогана думка, син».

«Все про мене» — четверта збірка А. Костецького. Во-на, безперечно, зацікавить юних читачів, бо поведе їх у неповторний світ дитинства, в якому завжди так багато сонячних днів, а ще більше нових відкриттів, нерозгаданих таємниць, мрій і поривань.

З'ясуйте значення слів: моралізаторство, розмаїття, стереотип, ігнорувати. Які додаткові відтінки значень цих слів ви знаєте?

§ 63. ПАРАЛЕЛЬНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ

Складні речення здатні вступати в синонімічні відношення з конструкціями простих речень. Синонімами є, наприклад, складнопідрядні з підрядними означальними і прості з дієприкметниковими зворотами, а також складнопідрядні обставинні і прості з дієприслівниковими зворотами. Справді, таке складне речення, як *Так ось що виростло з зерна, що він посіяв у чисту душу.* (М. Коцюбинський.), легко перетворюється у просте з дієприкметниковим зворотом: *Так ось що виростло з зерна, посіяного ним у чисту душу*, у якому дієслово *посіяв* змінене на його форму — дієприкметник *посіяного*, а називний відмінок особового займенника — на орудний. Перетворенню у просте піддаються також і складнопідрядні з підрядними обставинними: *Коли відійшов од вокзалу, Остап смикнув брата за рукав, щоб одстати від інших.* (А. Головка.) — *Відійшовши од вокзалу, Остап смикнув брата за рукав, щоб одстати від інших.*

Взаємозаміна синтаксичних конструкцій урізноманітнює виклад, робить його гнучким. Однак стилістична функція зіставлюваних речень не тільки в цьому. Маючи своєрідну специфіку, кожне з них тяжіє більшою мірою до одних стилів і меншою — до інших. Так, сфера функціонування дієприкметникових і дієприслівникових зворотів — стилі писемної мови. У цьому їх стильова ознака.

Прості речення з названими зворотами і складнопідрядні означальні й обставинні мають і деякі стилістичні відмінності. Перевага дієприкметникового і дієприслівникового зворотів над паралельними їм синтаксичними конструкціями — у стислості і динамічності викладу. Звернімося до роману А. Головка «Бур'ян». Пригадаймо епізод повернення Давида Мотузки в село Обухівку. Уже смеркало, коли Давид підходив до села. Ось він пройшов кладовище. Нагнав жінку, яка з дівчинкою везла возик до млина: *Минаючи, поздоровався, і жінка сказала: «Здрастуй!».* У цьому реченні дієприслівник *минаючи* можна замінити на підрядне речення на зразок *Коли минав, поздоровався*, але від цього фраза втратила б ту напругу у викладі, з якою А. Головка веде розповідь.

У динаміці, як відомо, розгортаються подальші події роману. Для цього письменник користується реченнями з одиничними дієприкметниками, поставленими після означуваного слова: *Давид, схвилюваний, узявся за завертку,*

а двері так знаємо, з таким сумом до нього — рип! У такій синтаксичній позиції дієприкметники служать засобом підкреслення ознаки.

Необхідність виділення прикмети виникає не тільки в художньому, а й в інших стилях мови — науковому, публіцистичному, офіційно-діловому. У поетичних творах, наприклад, дієприкметникові звороти вживаються у випадках відтворення піднесеності. Нас кожного разу хвилюють слова П. Грабовського: *Борців не лякають пригоди: Шлях, мочений кров'ю та потом, нас введе в панство свободи не нині, не завтра, так потім!*

Стилістично виправданним є також вживання дієприкметникового звороту і в інших стилях: *У кожній школі, профтехучилищі, в усіх навчально-виховних закладах повинні бути створені спортивні зали і майданчики, добре оснащені обладнанням та інвентарем.* (Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання 11—12 квітня 1984 року.)

Однак часте повторення їх у суміжних реченнях визнається як стилістичний огріх. Наведемо приклад конструкції, пересобтяженої дієприслівниковими зворотами. У реченні *Переборовши складні погодні умови, хлібороби району виростили по 25 центнерів зерна, забезпечивши виконання плану-замовлення продажу державі зерна* не виправдано вжито два дієприслівникових звороти: на початку і в кінці. Уникнути одноманітності синтаксичних конструкцій у цьому реченні можна дуже легко: *Переборовши складні погодні умови, хлібороби району виростили по 25 центнерів зерна, чим забезпечили виконання плану-замовлення продажу зерна державі.*

На прикладах ми переконалися, що складні речення з підрядними означальними і з підрядними обставинними та прості з дієприкметниковими і дієприслівниковими зворотами — синоніми. Проте цим синонімія розглянутих речень не обмежується. Їх синонімічний ряд поширюється й іншими конструкціями. Так, для складнопідрядного речення з підрядною обставинною частиною синонімом може бути не тільки просте речення з дієприслівниковим зворотом, а й конструкції простого речення з обставиною, вираженою прийменниковим сполученням. Порівняймо:

Коли робітничий клас завоював політичну владу, бітничий клас завоював політичну владу, після завоювання політичної влади робітничий клас завоював політичну владу.

він став пануючим класом. він став пануючим класом. він став пануючим класом.

Ці багаті можливості мови слід поставити на службу стилістично досконалому оформленню думки.

175. 1. За хрестоматією для 10 класу прочитайте статтю О. Гончара «Чарівник слова», знайдіть речення з дієприслівниковими зворотами. Визначте стилістичну виправданість їх вживання. Виписіть їх і доберіть до них синтаксичні синоніми. 2. Напишіть повідомлення на тему: «Стилістичні засоби синтаксису для надання динаміки викладу».

176. Замініть прості речення із зворотами на складні. Порівняйте синоніми. З'ясуйте їх стилістичні відмінності.

1. За горами горн, хмарою повиті. (Г. Шевченко.)
2. Тихими вулицями наближається Лесь Побережник до центра села і, скинувши шапку, підходить до пам'ятника Леніну. (М. Стельмах.)
3. Повилась дорога поміж чорних ріль та латок зеленої озимини, ком'ями зрізана. (А. Головка.)
4. Смішно й сумно дивитися на млин, збудований там, де немає води. Смішно й сумно читати твір, де немає хоча б маленького шматочка нашого життя. (Р. Гамзатов.)
5. Широкий та чистий тут Дніпро, справді, як небо, розлите по землі. Море близько, і він тече повільно, величаво, розливаючись безліччю рукавів, застоюючись в лиманах, затоках, омиваючи плавні та піщані обмілини та в кучерявих столітніх вербах острови. (О. Гончар.)

§ 64. ПРЯМА МОВА ТА ІНШІ ЗАСОБИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ

Нам відомо, що оповідач може вводити в свою розповідь чуже мовлення, яке оформляється у вигляді прямої чи непрямої мови. Прийоми передачі цих різновидів чужого мовлення використовуються у всіх стилях мови, але в кожному з них вони своєрідно представлені, бо служать для задоволення різних настанов викладу думок.

В офіційно-діловому, науковому і публіцистичному стилях мовлення застосовується цитування тексту для обґрунтування чи спростування думки.

Поряд із цитуванням у перелічених стилях застосовується спосіб вільного відтворення чужого тексту. Його використання не викликає заперечень, якщо переказ чужих думок стилістично виправданий. Академік О. І. Бі-

лецький, автор статті «Творчість Максима Рильського», аналізуючи книжку поезій «Мости», вдається до часткового переказу, щоб довести провідний ідейний мотив всієї збірки. Учений пише: *Ось у новій Чехословаччині перекинуто моста через річку, і на ньому поет бачить напис: «Спорудили міст з наказу Конєва бійці радянські». Ось він переїздить Віслу у вільній демократичній Польщі мостом, який також побудовано руками радянських саперів, синів багатонаціональної Країни Рад. Цей короткий переказ потрібен для того, щоб резюмувати: Отак мости стають символом єднання братніх народів, символом устремління в сонячне майбутнє. У такому разі переказ стає стилістично виправданим.*

Іншу роль виконують прийоми передачі чужого мовлення у художньому стилі, у якому вони виступають стилістичним засобом відтворення індивідуальних особливостей живого мовлення персонажа. Це допомагає у змалюванні його характеру, вчинків, класової приналежності, освіти.

Щоб відбити живе мовлення персонажа, автор художнього твору повинен передати особливості його індивідуального словника, зберігаючи діалектизми і жаргонізми, емоційно забарвлені слова і фразеологізми, риси його граматичних конструкцій — незакінчені речення й синтаксичні неправильності. Уведення в тканину художнього твору нелітературних елементів стилістично вмотивоване. Мовлення персонажів є художнім прийомом змалювання поведінки персонажа, розкриття його внутрішнього світу й поведінки, його ставлення до оточення. Пригадайте, як у перший же вечір повернення Давида в рідне село мати його розповідає: *З землею в них теж та політика. От хутірська земля по цей же бік хуторів, уся од слободи, а обухівська — на економічеській, за хуторами. І щоб же пересунути їхні наділи туди, а обухівські — по цей бік хуторів. Це так по-мужичому. А власть і слухати не хоче. От сам комуніст голова Матюха у вічі сміється: «Дай вам землю під селом, так вас од неї й за вуха не одтягнеш, а що з вас за хлібороби, коли у вас плуги мотуззям пов'язувані! При вас республіка з голоду опухне». От, мовляв, хто хлібом годує — великі хлібороби, хазяї. А це ясно вже хто — хуторяни, куркулі.*

А. Головка надто вдало відтворив живе мовлення матері Давида і словами *економічеська, по-мужичому*, і не властивим літературній мові вживанням сполучника *щоб* не в складнопідрядному реченні, а в простому для відтво-

рення побажання. Речення *І щоб не пересунути їх наділи туди, а обухівські — по цей бік хуторів* слід сприймати так: *Бажано було б (добре було б) пересунути їх наділи туди...* Введення в мовлення селянки без освіти таких слів і конструкцій стилістично обгрунтоване. З цього уривка стає зрозумілою і класова приналежність Матюхи. Вона виразно вимальовується з його слів, які цитує мати Давида: *Дай вам землю під селом, так вас од неї й за вуха не відтягнеш, а що з вас за хлібороби, коли у вас плуги мотуззям пов'язувані!*

Стилістичне використання проаналізованих видів передачі чужого мовлення тим ефективніше, чим досконаліше оформлення цього важливого художнього засобу.

Поряд з прямою мовою певну стилістичну роль відіграють і слова автора. Загальновідомо, що слова автора посідають різне місце стосовно чужої мови. Однак в стилях мови надається перевага тому чи іншому їх розташуванню. У розмовному мовленні, наприклад, а також у текстах, близьких до народно-розмовного мовлення, слова автора стоять, як правило, перед прямою мовою. Їх функції — вказувати на те, кому належить чуже мовлення. У художньому творі слова автора не тільки вказують на те, кому належить чужа мова, а й використовуються для змалювання тих обставин, у яких відбувається мовлення, для передачі настрою героя — заклопотаного чи веселого (*відповів похмуро чи спитав сердечно*), змалювання поведінки, темпераменту персонажа. Наприклад: *Та йди вже в двір, — сердито відказала вона, з нетерплячкою. — Стану під двором розмовляти.* (Панас Мирний.)

Надто часто слова автора у художньому тексті не включають дієслів із значенням мовлення. Їх пропуск заповнюється називанням дій, вказівкою на жести, міміку героя, що доповнюють змалювання образу: — *Він, Марку Трохимовичу, уже третій орден одержав, — посвітлішало обличчя Марії, — дійсно, що в серці вариться, на лиці не таїться.* (М. Стельмах.)

У художній літературі застосовується невластива мова, яка має особливе художньо-зображувальне значення. У невластивій мові немає формальної межі між мовленням автора і чужою мовою. До авторського викладу вливаються елементи мовлення персонажа, що допомагає письменникові глибше розкрити вчинки персонажа і їх мотиви, обставини, за яких відбувається дія. Пригадаймо, у байці Л. Глібова «Вовк і Кіт» Вовк попав у біду:

І рад би Вовк в які ворота вскочить,
Та лишенько йому — куди не поглядить —
Усюди Вовченька недоленька морочить,—
Хоч сядь та й плач.

У чому своєрідність тексту? У тому, що в ньому авторська розповідь непомітно переходить у вільну непряму мову *Хоч сядь та й плач*. Вона характеризує скрутне, безвихідне становище, до якого потрапив герой твору.

Наявність трьох різновидів передачі чужої мови свідчить про багаті стилістичні можливості викладу думок. Їх застосування дає можливість уникати повторень однотипних конструкцій чи одноманітного викладу: або тільки у формі непрямої мови, або лише прямою мовою.

Заміна одного способу викладу чужої мови іншим — звичайне явище, припустиме в різних стилях. Ясна річ, здійснювати таку заміну треба відповідно до правил, за якими при перетворенні прямої мови на непряму змінюється особа дієслова і відмінок іменника. Не дотримання цього правила, а тільки вставлення сполучника між прямою мовою і словами автора розцінюється як порушення граматичних норм літературної мови. Учень у творі про Макара Діброву, героя п'єси О. Корнійчука, писав: *Діброва говорить Павлу, що дома ти мені зять, а на роботі такий, як інші*. У цьому реченні синтаксична помилка полягає в тому, що автор його змішав пряму і непряму мову, а не перетворив один вид чужої мови в інший. Слова Діброви залишені без змін: *Дома ти мені зять, а на роботі такий, як інші*. До них лише додано сполучник *що*. Змішування двох синтаксичних конструкцій бачимо і в іншому реченні: *Шевченко писав, що я караюсь, мучусь, але не каюсь*. Подібне поєднання в одній фразі двох різних типів будови речень неприпустиме ні в науковому, ні в публіцистичному, ні в офіційно-діловому стилях мовлення.

Поєднання різних синтаксичних конструкцій можливі в розмовно-побутовому мовленні. Вони вживаються лише в творах письменників, що стилізують розповідь під народне, селянське мовлення. Наприклад, у байці Л. Глібова «Муха й Бджола»: *Весною Муха-ледащиця майнула у садок*. А там вона:

От примостилась на красолі
Та й думає про те,
Що як то гарно жить на волі,
Коли усе цвіте.

Чим характерний цей уривок? Тим, що в ньому вплетено пряму мову *як то гарно жить на волі, коли усе цвіте* в непряму введенням сполучника *що*.

177. Поясніть помилки у перетворенні прямої мови на непряму. Виправте їх і запишіть речення за правилами українського синтаксису.

1. Яскраво висловлена суть визвольної місії у словах Черниша до Гая. Він йому каже, що його там ще ні разу не бачили, але всі кажуть і ти для них свій, бо ти виконуєш почесну місію, місію визволення народів з-під гніту фашистів. 2. Аркадій не задумується, що чи правильно він діє. 3. Мій товариш покинув кімнату, сказавши, що я незабаром повернусь.

178. Прочитайте XIII розділ роману О. Гончара «Прапороносці» («Для Воронцова цей день був особливо тяжким»). Перекажіть, вводячи в текст пряму й непряму мову. Розташовуйте по-різному слова автора. Використайте їх для характеристики дій героїв.

179. 1. Напишіть протокол одного з засідань учкому або комсомольських зборів чи засідання комітету комсомолу. Пам'ятайте, що заголовком цього документа є називне речення:

Протокол №

засідання . . .

від 10 квітня 19.. р.

Нижче ідуть такі дані:

Усього присутніх комсомольців (членів учкому, членів комсомольського бюро).

Якщо оформляється протокол зборів, то слід записувати і таке:

Голова зборів (засідання) — _____

Секретар _____

У протоколі засідань і зборів необхідно перелічити всі питання порядку денного:

Порядок денний:

1. _____
2. _____
3. _____

Основний текст протоколу поділяється на частини, що відповідають пунктам порядку денного.

1. Слухали: Звіт (доповідь, інформацію) голови _____

про _____

Виступили:

Ухвалили:

Необхідно коротко викладати суть виступу основного доповідача і всіх, хто бере участь в обговоренні питання. Виклад виступу можна передати у формі прямої мови від першої особи: *Вважаю, що робота учкому заслуговує схвалення*. Припускаються й інші форми запису: у формі непрямої мови (від третьої особи): *Тов. Петренко зауважив, що роботу учкому слід похвалити*, із застосуванням безособових форм: *У доповіді визначається, що члени учкому послабили свій вплив на учнів: не проявляють належної дисципліни*.

У рубриці «Ухвалили» кожен пункт рішення слід нумерувати. В ухвалі рекомендується писати: *Затвердити план, Схвалити захід, Рекомендувати кожному членові учкому, Зажадати від голови учкому, Просити дирекцію школи*.

2. Переписуючи текст, виділіть абзаци. З'ясуйте роль відокремлених обставин; прикладки; повторень *любий, любий; далеко-далеко*. Знайдіть непряму мову і вмотивуйте її введення у даний текст. Які мовні засоби сприяють динаміці викладу?

В Ігоревій уяві постав знайомий, рідний краєвид Дніпра. Любий, любий Київ! У ньому жив Ігор до того, як на Радянський Союз напали фашисти. Тоді вся сім'я була ще вкупі. Тато працював геологом, мати — на залізниці. Потім — евакуація. Тато пішов добровольцем на фронт, а мати з Ігорем виїхала в Казахстан. Тріпоче маленьке серце хлопчика. Тріпоче від туги і любові до коханого батька, який так далеко-далеко звідси... Згадалось, як зітхає нишком мати. Адже від тата вже півроку немає ніякої звістки. Зненацька Ігор прислухався й схопився. До озера наближалась отара овець. Щось гукав дзвінкий хлоп'ячий голос. Ігореве обличчя заясніло від радощів. Та це ж Акіш пригнав напавати отару! І ось вони вже сидять поряд — Ігор і Акіш, казахський хлопчик з аулу. Вівці написались і скубуть зелений ряс, а двоє друзів, обнявшись, дивляться, як у дзеркало, в чисте лоно й ведуть свою розмову. (О. Донченко.)

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СИНТАКСИЧНОГО ЦІЛОГО

§ 65. НАДФРАЗНІ ЄДНОСТІ ЯК СИНТАКСИЧНО-СТИЛІСТИЧНІ ОДИНИЦІ ЛІТЕРАТУРНОГО МОВЛЕННЯ

Робота над стилістичним оформленням простих і складних речень є однією з важливих передумов дохідливого й переконливого, чіткого й образного формулювання думки. Але досконалість тексту виявляється не тільки у вправно оформлених окремих синтаксичних конструкціях. Стилістична довершеність твору залежить також від уміння з'єднати окремі речення у складне синтаксичне ціле. Під терміном «складне синтаксичне ціле» розуміють об'єднання кількох зв'язаних за змістом і будовою синтаксично закінчених речень, які виражають думку в її розвитку. Така група тісно взаємопов'язаних закінчених простих і складних речень утворює синтаксично-стилістичну одиницю, яку називають складним синтаксичним цілим, або надфразною єдністю.

Прикладом смислового поєднання речень може бути уривок з книги, присвяченої вивченню творчості Я. Галана:

Я. Галан досить швидко завоював авторитет серед пролетарських письменників. Він приєднався до літературної групи «Горно», утвореної в травні 1929 року під час проведення наради пролетарських письменників Західної України при журналі «Вікна». Учасники цієї наради прийняли «Декларацію західноукраїнських пролетарських письменників», у якій визначили свої політичні й ідейно-естетичні позиції, заявивши, що вони стоять на ґрунті пролетарської ідеології, обґрунтованої Марксом», що література повинна стати «одним із засобів пролетаріату в боротьбі за визволення». Цю декларацію пізніше підписав Я. Галан, що, до речі, було одною з причин його звільнення з роботи в гімназії. (В. Тимченко.)

У наведеному уривку чотири простих і складних речень. Вони об'єднані для того, щоб показати, як Я. Галан за короткий час здобув визнання пролетарських письменників. Неважко помітити, що ця смислова єдність усіх речень втілюється в певні композиційні засоби, завдяки яким

і створюється єдине синтаксичне ціле. Серед цих засобів насамперед слід назвати подібність будови двох сусідніх речень. Якщо зіставити дві перші синтаксичні конструкції уривка, то легко помітити, що у їх побудові є схожість: починаються вони з підмета. У першому реченні підмет виражений іменником, у другому — займенником. Таке вираження підметів виправдане: автор уникає повторення однієї і тієї ж форми іменника. Важливу роль відіграє також повторення у зміненій формі іменника, вжитого у попередньому реченні. В третьому і четвертому реченнях автор вдався до повторень слів (*нарада* — у третьому і *декларація* — у четвертому). Завдяки повторенню слів або їх заміників речення поєднуються в єдине смислове ціле. Створюється нерозривний ланцюг окремо існуючих синтаксичних одиниць, де елементами ланцюгового зв'язку виступають виділені слова: *він, наради, цю декларацію*.

Для створення ланцюгового зв'язку між окремими реченнями в єдиному синтаксичному цілому, крім особових займенників, використовують вказівні займенники *той, цей, ці* тощо, а також прислівники *потім, тоді, там, так* та ін. Наприклад: *У комуністичному суспільстві людина не може не працювати. Цього не дозволять ні її свідомість, ні громадська думка. Праця по здібності стане звичкою, першою життєвою потребою всіх членів суспільства.* (Програма КППРС.)

Єдність викладу створюють також і сполучники *зате, однак, але, тим-то*, які вживаються у приєднувальному значенні, наприклад: *Цю гармату, що стоїть на високому гранітному постаменті біля станції метро на площі Героїв «Арсеналу», добре знають не тільки кияни, а й багато гостей столиці. Але історія цього незвичайного пам'ятника, який нагадує нам про буремні дні Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, відома не всім.* (З газ.)

Помітним композиційно-синтаксичним засобом надфразної єдності є також однотипний початок речень, який забезпечує підкресленість певної дії, явища. З метою наголошення на тому, якою буде у безкласовому суспільстві література, В. І. Ленін вдається до анафоричного початку речень у статті «Партійна організація і партійна література», підкреслюючи: «Це буде вільна література, тому що не корисливість і не кар'єра, а ідея соціалізму і співчуття трудящим вербуватимуть нові й нові сили в її ряди. Це буде вільна література, тому що вона служитиме не пересиченій героїні, не «верхнім десятком тисячам»,

що нудьгують і страждають від ожиріння, а мільйонам і десяткам мільйонів трудящих, які становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє».¹ Анафоричний початок — це і засіб синтаксичного оформлення надфразних єдностей, і стилістичний засіб підкреслення, наголошення на чомусь особливо важливому.

Стилістична настанова у формуванні надфразних єдностей — домагатись чіткості ланцюгового зв'язку між реченнями, слідкуючи за урізноманітненням форм викладу, застосуванням різних типів речень, використанням морфологічних, лексичних та фразеологічних синонімів.

180. Прочитайте статтю. За складеним планом перекажіть її (усно). Проаналізуйте, якими засобами зв'язку речень користується автор статті. Поясніть вживання великих літер. Випишіть синоніми до слова *школяр*.

МОЛОДІ ГІТАЛОВЦІ.

Лауреат премії Ленінського комсомолу учнівська виробнича бригада Комишуватської середньої школи на Кіровоградщині відома всій країні. Рівняючись на свого прославленого земляка О. В. Гіталова, двічі Героя Соціалістичної Праці, члена Президії Верховної Ради СРСР, школярі вносять вагомий вклад у виконання Продовольчої програми.

Величезне поле у 330 гектарів виділено нещодавно учням для вирощування сільськогосподарських культур. Щороку вони одержують такий урожай, що їм можуть позавидити досвідчені механізатори, хлібороби. Молоді гіталовці зобов'язалися виростити в середньому по 30—40 центнерів пшениці на круг, 500—600 центнерів кормових буряків, 300 — кукурудзи на силос. Десятки тисяч карбованців економлять щорічно комишуватці на ремонті школи, збереженні електросергії.

І все ж чи не найголовніший результат роботи в тому, що учні з глибокою пошаною ставляться до землі-годувальниці, хліборобської професії, залишаються працювати в рідному селі.

181. Проаналізуйте, чи в написаних вами протягом навчального року творах на суспільно-політичні теми дотримані вимоги поділу тексту на абзаци, якими виділяються надфразні єдності.

¹ Ленін В. І. Там же, т. 12, с. 97.

Вступ	3
§ 1. Мова — життя духовного основа	3
§ 2. Що таке граматична стилістика	7
§ 3. Завдання факультативних занять з граматичної стилістики	11
§ 4. Текст. Його роль у стилістичному оформленні твору	16
✓ § 5. Функції стилістичних засобів у тексті	20
Стилістичні засоби словотвору	
Стилістичні властивості засобів українського словотвору	24
✓ § 6. Стилістичні функції суфіксів	24
§ 7. Стилістичні властивості префіксації	29
§ 8. Стилістичні можливості безафіксних утворень	32
§ 9. Стилістичні функції словоскладання й осново- складання	34
§ 10. Стилістичні функції субстантивованих слів	37
§ 11. Словотворчі засоби української і російської мов у їх зіставленні	41
Стилістичні засоби морфології	
§ 12. Морфологічні синоніми. Синтаксична організація тексту	44
Стилістичні особливості граматичного роду частин мови	46
§ 13. Стилістичні властивості середнього роду іменників, прикметників, займенників	46
§ 14. Стильове розрізнення іменників чоловічого і жіно- чого роду. Стилістичні функції іменників спільно- го роду	48
§ 15. Стилістичні функції граматичної категорії числа іменників	51
§ 16. Стилістичні властивості відмінкових форм імен- ників	55
✓ § 17. Вираження відношень належності або присвійності	60
§ 18. Паралельні форми знахідного відмінка	63
§ 19. Особливості вживання кличної форми	64
§ 20. Стилістичні властивості форм прикметника	66
§ 21. Вживання присвійних прикметників	69
§ 22. Переносні значення якісних і відносних прикмет- ників	72
§ 23. Стилістична роль повних, коротких і нестягнених форм прикметників	74

§ 24. Проста і складена форми ступенів порівняння прикметників (прислівників)	75
§ 25. Паралельні відмінкові закінчення прикметників	79
✓ § 26. Стилістичні особливості числівників	81
✓ § 27. Стилістичні функції деяких розрядів займенників. Роль займенників у реченні	85
§ 28. Вживання форм особи у переносному значенні	88
§ 29. Означальні й неозначені займенники, їх стилістич- на роль	91
§ 30. Вживання паралельних форм займенників	92
§ 31. Стилістичні особливості граматичних категорій дієслова	94
✓ § 32. Стилістичні властивості часу дієслова	97
✓ § 33. Синоніміка способів дієслова	101
§ 34. Стилістичні функції інфінітива	104
§ 35. Стилістичне використання особових форм дієслова	105
§ 36. Використання видових форм дієслова	108

Синтаксична стилістика

Стилістична характеристика словосполучення	111
§ 37. Словосполучення синтаксичні і фразеологічні, їх роль у мові	111
§ 38. Синоніміка синтаксичних словосполучень	114
§ 39. Керування при синонімічних словах	116
§ 40. Варіанти словосполучень із синонімічними при- йменниками (прійменникові сполучення)	118
§ 41. Вживання деяких словосполучень у споріднених українській і російській мовах	122

Стилістика простого речення

§ 42. Роль різних типів простого речення в конструю- ванні тексту	125
§ 43. Стилістичні особливості розповідних, питальних і спонукальних речень	129
§ 44. Використання окличних речень	131
§ 45. Особливості вживання односкладних і двосклад- них речень	133
§ 46. Синоніміка безособових і двоскладних означено- особових речень	135
§ 47. Синоніміка безособових і неозначено-особових речень	139
§ 48. Стилістична роль називних речень	142
§ 49. Стилістичне використання неповних речень	144
§ 50. Стилістична виправданість способів вираження головних членів речення	148
§ 51. Синоніміка конструкцій, зв'язаних з різними спосо- бами узгодження присудка з підметом	153
✓ § 52. Різні форми присудків при підметах — збірних іменниках, їх стилістичне використання	156
§ 53. Узгодження присудка з підметом, що має при собі прикладку	158
§ 54. Синоніміка узгоджених і неузгоджених означень	160

§ 55. Активний і пасивний звороти, особливості їх використання	164
§ 56. Стилiстична роль порядку слiв у словосполученнi	165
§ 57. Невиправдана iнверсiя i способи її уникнення	168
§ 58. Стилiстичнi функцiї порядку слiв у реченнi	169
§ 59. Стилiстичнi особливостi речень з однорiдними членами	172
Стилiстика складного речення	176
§ 60. Рiзнi типи складних речень у стилях мовлення	176
§ 61. Стилiстичнi функцiї сполучникiв i сполучних слiв	179
§ 62. Стилiстичнi особливостi безсполучникових складних речень	183
§ 63. Паралельнi синтаксичнi конструкцiї	187
§ 64. Пряма мова та iншi способи iндивiдуалiзацiї мови в контекстi	189
Стилiстичнi особливостi синтаксичного цiлого	195
§ 65. Надфразнi єдностi як синтаксично-стилiстичнi одиницi лiтературного мовлення	195

Сергей Иванович Дорошенко

Грамматическая стилистика украинского языка

Пособие для учащихся

(на украинском языке)

Киев, «Радянська школа»

Зав. редакцією української мови *Л. О. Баранов*. Редактор *Л. К. Сайченко*. Художній редактор *П. В. Кузь*. Обкладинка художника *О. В. Пермякова*. Технічний редактор *Н. М. Горбунова*. Коректор *К. С. Коваленко*.

Информ. бланк № 3649

Здано до набору 21.03.1985. Підписано до друку 02.09.85. БФ 04144. Формат 84X108/32. Папір друкарськ. № 2. Гарнітура літерат. Спосіб друку високій. Умовн. арк. 10,50. Умовн. фарбо-відб. 10,74. Обл.-вид. арк. 11,79. Тираж 15 000 пр. Видавн. № 28073. Зам. 834. Ціна 25 к.

Видавництво «Радянська школа», 252053, Київ, Ю. Коцюбинського, 5.

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3 на Білоцерківській книжковій фабриці, 256400, Біла Церква, К. Маркса, 4.